







# مقالات

یعنی

## مجموعہ مضامین فارسی

بفرمائیش

شیخ مبارک علی تاجر کتب اندرون لوہاریدروازہ لاہور

عالمگیر الیکٹرک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پڑھ ہیچو پبلشرز لاہور





# ۷۸۶ مقالات

یعنی  
مجموعہ مضامین فارسی

مُصَنَّف

جناب قاضی نیک عالم صاحب نشی فاضل اول مدرس فارسی

اسلامیہ ہائی سکول راولپنڈی

نشی منوہر لال صاحب منوہر ایچ۔ پی۔ ایچ۔ یو۔ مدرس اول۔ ڈی۔ بی۔ ہائی سکول  
بفرمائش

شیخ مبارک علی تاج کتب اندرون لہوری وازد لاہور

عامگیر ایکٹریک پریس لاہور میں باہتمام حافظ محمد عالم پرنٹر چھپا

# فہرست مضامین

صفحہ نمبر	موضوع	صفحہ نمبر	موضوع
۶۰	۲۷- نورجہاں مولوی نیک عالم صاحب	۲	۱- ہندوستان مولوی نیک عالم صاحب
۶۲	۲۸- پورشن ناوری برہمنہ	۶	۲- تجارت
۶۴	۲۹- فارس و شیراز	۳	۳- ازبک و شہر ہوش ہوش و خطاب
۶۹	۳۰- نظارہ گوار و فصل بہار	۹	۴- یافتہ انتظار لادقات فی عہد شباب
۸۲	۳۱- حرص و خواہش نفسانی	۱۲	۵- کشمیر
۸۵	۳۲- نقصانات نفاق	۱۶	۶- کینیت شب اجتاب
۸۶	۳۳- خواجہ حافظ منوہر	۱۹	۷- مدنیت و بدویت
۹۳	۳۴- فردوسی طوسی نیک عالم	۲۲	۸- کیفیت شہر تار و باد و باران موکھسرا
۹۶	۳۵- سعدی منوہر	۲۴	۹- کرب فی خویش آمدنی پیش
۱۰۱	۳۶- مناظرہ پل نہار نیک عالم	۲۷	۱۰- آفتاب
۱۰۶	۳۷- چیرنچاب پنج پھت کشور	۳۰	۱۱- موسیقی
۱۰۷	۳۸- حب الوطن اے جے انصاری	۳۳	۱۲- مسلم طب
۱۱۲	۳۹- بردباران تفضل حسین	۳۵	۱۳- غلام جعفر فیہ و بیج
۱۱۵	۴۰- سفر منوہر	۳۸	۱۴- میت بلذرت و تجارت
۱۱۸	۴۱- مقاصد زندگی	۴۱	۱۵- سپر و تار و ب
۱۲۲	۴۲- تند رستی	۴۴	۱۶- اسل و سال حصول غم
۱۲۷	۴۳- راستی	۴۷	۱۷- مسیہ نسول
۱۳۱	۴۴- حلم	۴۸	۱۸- راستی و دروغ
۱۳۵	۴۵- سخوت	۵۰	۱۹- حسان و سخوت
۱۳۹	۴۶- اطاعت شہ	۵۱	۲۰- عدل و ظلم و حق و باطل
۱۴۲	۴۷- تقدیر و تدبیر	۵۱	۲۱- انسان و غل مختلف آن
۱۴۶	۴۸- وقت	۵۲	۲۲- رحمت و عذاب
۱۵۰	۴۹- شہر و مضمور	۵۳	۲۳- انبیا و ائمہ و اولاد
۱۵۵	۵۰- زہد و باتوانسار و توپا زانہ ہار	۵۴	۲۴- یہاں سے
۱۵۸	۵۱- سیرت و تنہا دہ دہ تراء	۵۵	۲۵- نہا و تہا
۱۶۱	۵۲- تنہا دہ دہ تراء	۵۶	۲۶- نہا و تہا
		۵۷	۲۷- نہا و تہا
		۵۸	۲۸- نہا و تہا
		۵۹	۲۹- نہا و تہا
		۶۰	۳۰- نہا و تہا

# بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

## ہندوستان

۱

ہندوستان مملکتے ست جنت نشان و سلطنتے ست عظیم اشان بر جانب شمال  
 آن جبال فلک شمال کہ در رفعت و وسعت و بسط و فسحت نظیر خود ندارد مثل دیوار دین و حصن  
 حصین نمودار شدہ صنایع قدرت و تہمات فطرت بہ تعمیر اس دیوار سنگین آن صنعت و  
 فطرت بکار بردہ کہ مہندس ہیم و خیال در اندیشہ آن مبتلائے لال کلال قتل شاخہ آن  
 جبال آن قدر رفیع و منیع کہ طائر بند پرواز اندیشہ را پرواز بر آن محال پیک تصور رام و  
 از آن محض خواب خیال اکثرے از رؤس آن کوہستان در موسم زمستان و ہم فصل تابستان  
 مستور در کاف برف می ماند۔ این کوہستان با وجود قریب آسمان در رفعت شان پائے  
 قناعت پدامن توکل کشیدہ بحالت مراقبہ نشسته بغضوائے

پائے رفعت بر آسمان دارد سر خدمت بر آستان دارد

سیاحان جہاں راہ نور دان عرصہ دوران مثل اس کوہستان نشان نمی دہند۔ آب جاری  
 زیر و بالا ئے آن کوہادال صنعت باری از برف باری عیاں۔ این کوہسار بہ سبب کثرت  
 برف موسوم بہ ہمالیہ است کہ مخفی آن بزبان فارسی بر فستان باشد یہے نحت دولت ہندیان  
 کہ خلاق جہاں برائے حفاظت شان اس چنین کوہستان فلک شان را بہ پاسبانی داشتہ  
 تا دست گل چینان جہاں پیکار چہلچہل ہندوستان ز سرہ در جنوب جنوب بحر ہند را  
 بہ آن عظمت شان موجزن کہ عتق انسانی در اندازد و تخمینہ کردہ آن در چارہ موج حیرت  
 مستغرق رغو طہ زن) این بحر پیہ نہ بحر ہند میہ و شہ سال ترقی را آب خلیج ہند را غزلی را

عام نشانہ

تہذیب

دریائے محال می شود ملالی شاهوار و جواهر آید ار که ازین بحر برے آید روکش دارانچم و پشت  
آسمان نظاره آن خم تاج شاهان جهان و بیستم سلاطین زمان گوهرے برآں آب تاب ندیده  
گوش چرخ که خزینہ دار جواهر انجم است جوهرے به آں رنگ و آب نشنیده۔

آب ہوائے ایں قطعہ و سبع و عریض کہ برائے نخستہ دلائل تاثیر موسیانی دارد در مقامات  
مختلفہ بالاختلاف است۔ در بعض جا ہا گر آب آں شدت است کہ مکانات در ہر اہم مثل گرا  
ہیکہ و شدت گرائے بر عظم افریقہ مقابلہ او ہیچ نیز زد۔ در بعض قطعات آں مثل شملہ و  
کشمر خلی بروہت آں (دلعنہ) سینہ زہرہ بر لیکن تعجب ایں است کہ ایں شدت آب ہوا  
روح فرسا و جاگزا نیست در اکثر قطعات خوبی آب ہوا ہم در گرا د در سرا آں قدر روح  
فزا و در ہاست کہ ع مرودہ صد سالہ و از ندہ ہوا ایش میکند ہمہ لطافت نرا ہست کہ بلا فضا  
ممالک روئے زمین درند و در مجتمہ یافتہ می شود۔ در وسطا ہند کوہیست موسوم بہ بندہ چیل  
کہ جبل اہل و مشون بہ وادی و طلل است مثل نطاق واقع شدہ۔ ایں کمرنگی او تا زیانہ است  
کہ اہل جوہاں را تا زیان خود نرسیند۔ کوہ ہائے مزبور بمعہ کوبک ہائے نزدیک و دور  
منظر قدرت و مظاہر فطرت بہ آں نفاست و لطافت جمع دارد۔ کہ مثل آں چشم  
سیا ندیدہ و گوش ہیشیا رنالش نشنیدہ۔

لطفت انہار و نفاست آبشار و رفوت کوہاں و رعنائی گلزار در قطر قطعہ زمین  
کا نقش فی الحجہ و نشین معترف بخوبی آں جلاکید حسین۔ چنانکہ سرزمین ہند بہ سبب جبل شافو  
طلال شادہ در یاد۔ نے پر آب و چشمہ ہائے آب تاب مخرقا لیم بعدہ جہاں است بچنین اشجار و  
نباتات بقوات و میوہ جات آں روکش باغ جنات شمرندہ ساز تحفہ آسمان است۔

بہ سبب عمدگی آب ہوائیات مختلفہ و اجناس متفرقہ در سبع و خزینہ سیف و شتاب آں  
افراط پیدا می شود کہ باشندگان فرنگ از راہ دانش و فرہنگ آہنگ ہر دین آں میکنند۔  
بس اوقات ایں برآید غلہ باعث غلا و موجب نزول بلا می شود۔ اکثر ممالک ہند وستان  
بہ سبب کثرت لالہ و گلستان و بفسہ و ریحان دلاغہ چمنستان جنات موجب شگفتگی غنچہ

بہشتی و اسرار

در مقامات و اوقات

دل جهان است۔ بہ سبب سطحات شفاف سنگ مرمر ہر قطعہ اش حلب بربرہ

کرشمہ دامن دل می کشد کہ جای بخاست

رشتہ نگاہ از نظارہ گل بئے بوقلموں رنگین دست گلچیں از بوقلمونی گنگشا مثل گلہ تہ بہا ریں  
مہوہ جات آں در شیرینی لطافت و خوشبو و خلادت مہر نہ این شیریں دہناں و گلستاں آں مثل  
ریاض رضواں در ہر فصل فشاں۔

ساکنین ایں دیار در فطانت ذہانت و فراست و ذکاوت مشہور روزگار و در مکتب  
حدس ذکا و فہم و دہا سبقت آموز شان ارسطو و قنراط و حکمت اندوز ہندیان افلاطون و سقراط اند  
در بہت و حماست و طاقت و شجاعت ثانی رستم و اسفندیار۔ و در فصاحت و بلاغت و براعت و  
طلاقت از بس قابل اعتبار اند۔ چنانکہ مجالس رنج و غم و محافل سوز و الم از لزوم شان آراستہ  
و نواوی عیش و نشاط و مقامات سرور و انبساط از قدم شان پیلاستہ۔

اگر اقلیم ہندوستان نبود می جهان ظاہر بمکتب خازنہ حکمت نبود می ہچکس ماہر  
چہ ہندوستان کہ ممنون حکم یوناں ورا باشد فصیحان عرب اند جواب نطق او قاہر  
ہوئے جالفرا ایش صاف آتش لوئے لالہ پور و روح متقی و پار ساد انم و را طاہر

در صنعت و معرفت مثل حدادی زرگری معماری آہنگری۔ نقاشی و مصوری آں چنانکہ  
صناعان چین و جاپان چاہکہ تا این ایران توران زلہ ربائے و خوشہ چین ایشان صیت بخائے  
ہندیان ہر صبح و شام بگوش سلطان روم و شام رسیدہ حاتم طائی اگر زندہ بودے شیوہ جود و  
کرم و طریقہ سخا و شہم از اسخیائے ایں دیار آموختے بل دامن سوال از جوہر عطا و نوال  
انداختے ہر دمان مختلف الا دیان و الایقان در سرزمین ہندوستان زیر سایہ حکومت برطانیہ  
زندگی بسر کنند۔ بعد از سلطنت ہنود سلاطین از خاندان ہائے مختلفہ اہل اسلام بر ایں  
دیار تا سالہائے دراز فرما نروا مانند و توسن حکمرانی بر میدان انصاف و وحدت بہ سرعت  
تمام راندند سلاطین زمان خویش جہان در سرزمین ہند را کابین طلا انگاشتہ چشمہ و گوش بہ تظاہر  
حکومت او داشتہ بفحوائے سائے روشنی طبع تو بر من بلا شدی و من سلطنت کہ خودے مہ و دفا

دو بے غیرت حیا ندارو ہر شب عقد شو بہرے ہر لحظہ در کنارے تا جو رمی می باشد عشقہ وہ  
سلاطین نامدار دشا بان کامگار شدہ

بلاد شہر ہندوستان بر جمیع بلاد ممالک جہاں بہ سبب عظمت عمارات و نزہت  
باقات و فصاحت فضا و ہوائے روح فزا تر جمیع تمام دارو۔

منجملہ بلاد عظیمہ ہندوستان دہلی را گرہ لاہور شہر ہائے قدیمہ اسیں میارو بہ سبب آثار صنایع  
مشہور روزگار شہر دہلی بہ سبب یادگار ہائے قدیمہ گوئے سبقت از آثار صنایع بلاد عظیمہ  
رہودہ شدہ مذکور کہ دل ہندوستان است بسے انقلابات روزگار دیدہ و غیر ایل و نہار  
شہدہ نمودہ جلالت حاضرہ ایں شہر فجوائے دیدہ عبرت کشا قدرت حق را ہمیں عبرت  
بخش دیدہ و نظارگان سبق آموز طلبا بہستان جہاں است۔ و دیدن قلاع و مقابر و  
سائبہ و محاذ زبان سیاہ و سیاح بے اختیار ایں شعر پر اعتبار می سراید

از نقش و نگار در دیوار شکستہ آثار پدید است صنایع عم را

روضہ تاج کہ سرتاج ریاض جہاں سرآمد مقابر سلاطین زمان لب لباب ہفت عجائبات  
دوران است مثل عروس زیبا ناظرین را دل بہ عابرین را عبرت فراست پہنچیں مینار  
ہائے قلاع فلک نشاں صاحب مینو نشاں ایں الفاظ نوشتہ

زینہ را ز دور گیتی انقلاب و زگار و خیال کس نگشتے کاں چناں گر چنین

## تجارت

تختہ پاسبانے تیاں بہ بارگاہ بخت و نصیب بدیہ در دولت محدود بہ جناب مستطاب  
حقیقت ساس ختم المسیح نہیں ہند و است کہ ان خلق ملک ارق الخلق با زار جہان را  
بہ متعہ نہیں و تا کوں اشیاء بجائیہ و قوموں سے بہ دولت و عذا رشتہ را بہ خال  
تجارت پرستہ و بہ کماؤن قد حیدر و بہ تہذیب و تمدن ترین پیشہ ہا ساختہ حقیقت ایں  
کہ جلدہ ہا بہ جہاں قلمبہ موزن را زیناں رقیق ہا در دوران مخطوط و مخطوطات  
شہر را در فرو بہ و مہر متذکران بہ پیشہ بہ ہم ضرر و نفع و گہ است کہ

بلاد ہندوستان

تختہ پاسبانے تیاں بہ بارگاہ بخت و نصیب بدیہ در دولت محدود بہ جناب مستطاب

کہ زر رکشد و جہاں گنج گنج

شخصیکہ مال کثیر و زرخیز داشتہ باشد اور ادین کار اقدام باید کرد۔

دو کمین صبر و استقلال و احتراز از بے صبری و استعجال۔ زیرا کہ در بیج و شر اصحاب

آزاد گوہر مقصود و جواہر نفوذ و شاد سود بجز دستیاری صبر و قرار حاصل نکر دے۔

شیوہ صبر ہر کہ آموزد گوہر و سیم و زر بیند و زر

مناہع ہائے گونا گونا گون و اجتناس بقلمون را ذخیرہ داشتستن و بر وزر مال و انقضاض و ران

آزاد و صفتن مقتضی صبر و قرار و متقاضی ثبات و استعراست۔

شرط سو کمین۔ تدین و ایمانہ اری و راستی و کفایت شعاری زیرا کہ بدول این

صفات حمیدہ و عادات شہودہ بازار تجارت رونق نگیرد۔

دیانت امانت خال خوشنما بر عرضیہ بای تجارت شازہ دلربا بای جمیع کشتی

مراحت است پس کسیکہ سودائے سوداگری دارد و اندک بہ و نہایت سبقتی نہ دارد با حلال و مال

بمبارہ یکساں سلوک نماید و با صغیرہ کبیرہ بر ناوی پیڑ پیوستہ و نہ چاہد تا ثواب از رخ عروس

مقصد کشاید

تدین ہمہ حالات لازم و دای عزیزین۔ میدان جہاں اسب امانت را عزیزین

قطع راہ صحائے دجبال بدول صبر و استقلال آرزوئے امر محال بے قیل و قال باشد و غیور

از دشت و دریا و کوه و صحرا بدول صبر صورت نہ بندد۔

تحمل مشقت ہم کی لازم تجارت است۔ تا خون نکر و غرض جگر قیمتی نیافت پس گل

سود از گشت این مقصود و چیدن جمال چہرہ دل سے مندرج دیدان بہ وزن استعانت صبر

من قبیل المحالات سے چون عشق در غم باشد۔

تا جہان کہ قطع جہاں غرض جلب منافع منفی نہ بندد۔ تا زحمات این عالم نہ بخورند و

میدانند کہ بکافی پس انگیزند تا نرسد۔ تا زحمات این عالم نہ بخورند و

چہاں میں نہیں دیکھتے کہ خطرات نہ بندد۔ تا زحمات این عالم نہ بخورند و





الفرض مختصراً این تو اں گفت کہ جملہ رونقِ جہان ترقی بازا رود و ران منحصر بر این پیشہ است

۳ از سروش و حد تم بر گوش ہوش آمد خطاب

یافتے لا تبطل الاوقات فی عہد الشباب

جو اہرزد اہر حمد بے حد و لالی متلائی شنائے لا یتعد نثار ذات احد کہ مخلوقات گونا گوں  
موجودات بقول قلموں را بر ترکیب کاف نون از کتم عدم بمنصۃ ظہور جلوہ بخشید و خلاصہ  
موجودات نقادہ کائنات را کسوت حیات متعارف پوشانید و خسارہ ہستی بذات او آرائید  
و سفر منازل مختلفہ و مراحل متفرقہ عمر پیش نہاد خاطرش سادہ است بعد از سیر گزارش شیر خاکی  
و صبی گزرش بر چمنستان شباب کہ ہر گلش گلے زیبا و ہر غنچہ اش غنچہ رعناست می افتد  
باغ شباب کہ فی الحقیقت باغیست تازہ و شاداب و گلشن است پر بہار و میراب  
چمنے مست خورم و خندان بوستانے مست سطر کن باغ جاں ثبات قرار نورزد از حلمات خزان  
پیری کہ باعث طلال دلگیری باشد مامون و مصون نیست چنانکہ بلبل چمن فصاحت و  
عندلیب گلشن بلاغت حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در گلستان کلیات بیخراں باین  
نوع مترنم و غزل خواں شدہ -

درخت قد صنوبر خرام انسان را مدام رونق نو بادہ جوانی نیست  
گلست خورم و خندان تازہ و خوشبو ولی امید شاتش چنانکہ دانی نیست  
پس دریں جہاں گزراں بعد شباب از آفت خزاں پیری خائف ترسان بودہ اہول  
ذیل را دستور العمل خود مایید ساخت را نقد عمر عزیز را در اثر اے لغویات و منہیات را رنگان  
نہ سازد و میدان حرص ہوا کہ مودی بر پنج و بلاست نتازد - خوش گفت آنکہ گفت ہ  
اگر مالک روی زمین بدست آری بہائی دولت یکروزہ زندگانی نیست  
در امور معاش بقدر مصلحت باید پرداخت از امور معاد روی توجہ نباید یافت چنانکہ حضرت سعدی فرمود  
چوبت پرست بصورت چنان شاے مشغول کہ دیگر خبر از لذت معافی نیست

نوش گفت آنکہ گفت

دایم از حد اکتفا

دلیس را حد اشد آن نمود

نمود آن بام جوانی

گوهر عمر عزیز را در استیغافے حظا لظی جوانی دل زاید نفسانی از دست ندهد زیرا کہ ہر کہ مغلوب  
الشہوات شدہ نیک از بندید و در اسباب نفع و ضرر و خیر و شر بیندیشد عاقبت کارش بضرر  
انجامید و فرزند و ہوشمند یگانہ آن موز شناس زمانہ است کہ در عمد شباب در طلب باقیات  
صالحات بکوشد و رائے جز راہ نیک کرداری و عفت شعاری نہ یوید چنانکہ مصلح شیرازی فرماید  
باشیر مردیت سگ اہلیس صید کرد اے بے ہنرمیر کہ از گریہ کمتر می  
از منہیات و لغویات انحراف کلی و زیدہ دامان الواث بہ عصیان آلودہ مگر داند بل ہمیشہ  
روئے از آن جانب بگرداند و عمل پیرائے بر این شعر گردو۔

ہشدار تا نیفکندت پیروی نفس در در طمک سود ندارد و شناوری  
تجنب و احتراز از صراط عشق مجازی و زیدہ مشتری حسن زہرہ رخال سیمیں بدن سمن بران  
سیم تن کہ غارتگران متاع دین ایمان سارقان عقاید و ادیان اند نباید شد و بہ فریب عجزہ  
دنیا کہ تجبہ ایت زشت و نازیبا و مکارہ ایت ہمیشہ یکتا۔ از صراط مستقیم انحراف نباید  
و زیدہ زیرا کہ این عجزہ بدروے دنیا و تجبہ زشت و نازیبا بنظر کوتاہ بینان جہاں نماند  
اندیشان عرصہ دوران بدر مثال پری جمال می نیاید و دل ہائے عاشقان از دست  
مے رباید۔

ایں غول روی بستہ و کوتاہ نظر فریب دل می برد بغالیہ اند و دچاوری  
باروت را کہ خلق جہاں سحر از برند در چہ نگند غمزہ خوباں بساوری  
از تکرار این کلمات از کار این تلمیحات این امر بہایہ ثبوت می رسد کہ عنان توجہ از  
عشق بہیمی پیچیدہ در پیچ و تاب غم و غصہ بسر نباید بزد۔  
عنای باز بچان نفس از حرام بمرودی ز رستم گزشتند و سام  
مماسن عادات و مکارم اخلاق را شعار خود سازد۔ و زہد و اتقا و عفت و ورع را موقوف  
بر زمان مستقبل لغوئے عتجہ دانی کہ فردا چہ حادث شود ندارد۔ و در ارتقاے مدارج عالیہ  
طریقت استعدائے مراتب علیائے حقیقت جہد و بیع نماید و ترقب این امر ندارد۔ کہ بعد  
از مرور ایام عیش و نشاط و طے بساط جشن انبساط بسر حد منزل پیری انخطا رسیدہ

دیدہ خواهد شد۔ زیرِ اکیے از ناصحانِ حقیقت گزار و واعظانِ نصیحت شعارِ باو  
بلند بگویش مردم ار جند گفته۔ ۵

در جوانی تو بہ کردن شیوہ پیغمبری ست وقت پیری گرگ ظالم میشود پرہیزگار  
در استرخائے الٰہی کماہی کوشش نماید و مفہوم این شعر اور ہمہ حالات مرعی ملحوظ دارد۔ ۵  
عمر یکہ می رود و ہمہ حال جسد کن تاد در رضائے خالق پیچون بسربری  
نفس پروری و شکم پرپی راہل الاصول زندگی نداند بل داند کہ در نشأت حق تاجا نہ میا  
مستعار و بردارد۔ دریں امور بقدر حاجت پروا ندو عامل بر مفہوم این گفتہ سعدی گردد۔ ۵  
مروان بسنجی در رخ بجائے رسیدہ اند تو بے ہنر کجارسبی از شکم پروری  
در ادائے حقوق عباد امور معاد را مرعی دارد و از طریق انصاف اصلاً منحرف نگردد۔ مثل آفتاب  
حالتاب ماہتاب (نصفت) ماب کہ ہر کہ و مہ را از فیض نور خود کیساں مستفیض می نماید۔ ۵  
بطریقے رود کہ مردم را سیر مومئے ز خود نیا زارد

در چیدن گلمائے تازہ و خوشبو از گلستانِ شباب شباب نماید۔ غنی در کار ہائے خیر  
استعمال نمودہ گئے سبقت از اقران و ہمسران را باید تا منظور انظار عواطف سبحانی و  
مطرۃ انوار تجلیات سبحانی گردد و چنانکہ بلبل ہزار داستان شیراز عند لب شیریں انوار  
یعنی سعدی حقیقت طراز بر زبان حقایق ترجمان می آرد۔ ۵

خوش است عمر درینا کہ جادوانی نیست بس اعتماد بر این پنج روز فانی نیست  
پس ہمیشہ ملحوظ خاطر حقیقت پسند و دل شریعت پیوند دارد تا در ایقانِ شباب بے ثبات  
کہ غنصوان نہال حفظاً و لذات و شرب شیریں از شاخ نہات است چنان مستقیم بحال  
احسن الاستقبال ماند کہ بعد از انقراض زمان سرت و تازگی و بہر آمدن زمان خوشدلی و  
نازکی اشعار ذیل را و روز بان حسرت ترجمان خود نساند۔ ۵

برفت عمر ز نفیتم شرط راہ ادب	برستی کہ بہازی برفت چندی سال
کنول کہ رغبت خیر است ز طاعت	در بلخ روز جوانی کہ صرف شد محال
کنوں ہوا ی اہل می پزد کبوتر نفس	کہ دست جو زمانہ نہ پرگزاشت ذہال

اسلام علی من التبع الهدی واجتنب عن الشر والبغی وسلک علی طریق الرشاد واسدا  
واحترار عن الشوارع الطغیان والفساد

## کشمیر

۷۷

تمام دریا و دریا

۱۰۰

کشمیر قطعہ ایست دلپذیر و خطہ ایست جنت نظیر کہ جانب شمال ہندوستان درو این  
کوہستان واقع است از ہر دو جانب جبال فلک شمال آنرا احاطہ کردہ کوہستان فلک  
شان درو بان آرام و اطمینان داشتہ و آب ہائے رواں نہر ہائے جہاں سیراب و  
شاداب ساختہ این کوہستان کہ سرگوشی ہائے بد آسمان می نماید بسبب سرسبزی و حضرت و لطافت  
و نزہت دل ہائے مردم از دست می رہاید آب مصفاہ چشہ ہائے رواں کہ بمنزلہ  
چشم گریاں این کوہستان عالی نشان است چشم مردم را نور و مردک چشم راقوہ و سرور  
می بخشد حقیقت این است کہ جبال مذکورہ قدرت کاملہ و حکمت بالغہ خدائے قدیر  
حکیم و خبیر را ملاحظہ نمودہ از پس رقیق القلب شد و رقت شان بصورت عیون فی شان  
ظاہر شدہ مشاطہ فطرت چہرہ جمال این جبال را بہ آن خوبی و لطافت و حسن و نفاست  
آراست و رخسارہ زیبائے دل کشا را بہ غارہ نصارت و مملکت نفاست پیدانگونہ سیرا  
کہ آسمان بصدد جان بر آں قمران میگردد و گردون گرداں بہزار شیفنگی و لبسگی گردد  
آن شب روز میگردد سبحان اللہ کہ دیدہ ہائے سیارگان برائے دیدگماں این گلستاں  
بہر شب نامی ماند و فلک دار گنج شایگان ثوابت و سیار بر آں نثار مے نماید  
ایں سرزمین بہشت آئین ہمید نگہ کلزار و کثرت اشجار و لطافت آبشار و نزہت  
انوار عظیم السیم و مفقود المثل است در ہر قطعہ زمین آرائش و تزئین از گل و  
گلزار عیان و خاک و خاشاک و گرد و غبار در پردہ اخفا نہاں در پردہ ہائے  
شگنیں این کوہسار آں قدر شفاف و صاف باطن کہ حلب حلب آں بردارد و  
پیشش سرزمین بر برداشد دست بر بر است  
باغ و بوستان کشمیر در ہر فصل و بہر موسم گل افشان و دماغ جاں از بوئے گلہائے

مشکبوئے این گلستان عطر آگین رشتہ نگاہ از نظارہ گلہائے رنگین دست گلچین مثل گلدرشت  
 بہارین در آں سرزمین مشک ختن بیچ نیز زوہل کسی راہ خریداری آں نورودہ  
 زہے بخت بیدار ساکنان این یار کہ لیل نہار نحو نظارہ چین و گلزار شدہ از بادہ نشاط  
 و انبساط مست و سرشار اند گلہائے آبدار دام است برائے مرغ نگاہ و اوراق کتاب  
 معرفت برائے مرد آگاہ سرود و شمشاد در عبادت خالق عباد بیک پا استادہ و اشجار شردار از  
 کثرت اشجار بر تو واضح و انکسار بر خاک عجز و نیاز نہادہ مفہوم نہد شاخ پر میوہ سبز زیں  
 از ہر سو آشکار و نقش عیش و سرور عیاں از دور و دیوار ے

گل دریا چین

از گل و گلزار آں قدرت باری عیاں عقل ہر ایسہ سرگشت بہ حیرت نہاں  
 شجرش عمر و جگرش مرمرہ آب ہوایش طیرہ فزائے ملک بربر پری رُخان کشمیر کہ در  
 حسن خوبی بے نظیر اند حاجت آئینہ ندارند زیراکہ ہر قطعہ سنگ ہم سنگ آئینہ خوش رنگ  
 ہر قطعہ زمین زمین حلب را ہم سنگ نہ بہت آب ہوا از بس دلکشا و روح افزا چوں  
 در تابستان ساکنین بسو آقا لیم جہان نعرہ الامان بر زبان می آرند قاطنین ایں دیار در  
 گلشن و گلزار بر لب عیون و انہار بفتحائے جنات تجری من تحتہا الانهار خالدین فیہا  
 اوقات حیات بہ عیش و نشاط می گزارند بر سقف خانہ دار ہا ایں یار باغیچہ ہائے  
 مثل چہرہ یار طرصار و محبوب گلزار نمودار و چابک دستی و صنعت مشاطہ فطرت  
 بخوبی ترین و جہے و احسن ترین وضع و وضع و آشکار ے

قصر و گلزار و ہم بر قصر گلزار دیگر آشکار است ہر طرف از فیض ایام بہا  
 چنانکہ استاد سیادت پناہ نجابت دستگاہ لہجہ و مادائے علم و فضل قدوہ صلاح و زبدہ اتقیا  
 دانائے اسرار نہانی شمس العلماء قاضی میر احمد شاہ رضوانی بہ تعریف کشمیر دور تصیہ  
 رطب اللسان شدہ می فرمایند ے

ہزار دیگ ہوس خام بختہ تا کام گرفت لذت ایں نعمت الہ اجل  
 ہیا و منت رضواں کش برائے بہشت کہ جلوہ می دہد اینجا بہشت بر سر تل  
 و ہم قافلہ سالار شرعائے نامدار جہاں و مقرر علمائے باو تبار ابرائی تو ان کہ بسبب علم و فضل و

بہار

۱۳۱

ذکاوت و عقل مشہور زمان و معروف جہان است در عرف عام آن را عرفی شیرازی  
می نامند می فرماید۔

ہر سوختہ جانے کہ بہ کشمیر در آید      گر مرغ کباب است پروبال بر آید  
از زمین است کہ ساکنین این سرزمین (خضرائین) عمر نوح بل بقائے حضری یا بندہ پیران کہن سال  
یا وجود پیرانہ سالی مصروف عیش و شادمانی و دامنہ محو آرام و فانی البالی۔  
ہر جوانی کو بیایہ اندرین ملک دیار      نو جوان گردوز لطف و نزہت آب و ہوا  
مرد پیری ہم بیابد رونق عہد شباب      گر قدم اینجا ننداز لطف آب و ہوا  
مردہ صد سال ہم یا بد حیات جاودا      گر شود او مستفیض از فروخت آب و ہوا  
غلہ جات مختلفہ و مہوہ جات متفرقہ در این سرزمین با فراط تمام پیدامی شود۔ از مہوہ ہا  
سیب و ناشپاتی قابل ذکر است۔ و از گل دریا حین بنفشہ و نیلوفر باشوکت و فسرہ  
شوکت خار ہر طرف نمودار۔

گلزار نسیم و باغ نشاط از دیدن آن قلب متمتع از فرحت و انبساط می گردد۔ ہر آن خوبی  
زیبا ہے چہرہ کشمیر را بہار است۔ کہ اگر راست خواہی میگویم کہ روضتین از ریاض بہشت  
کے این جا آورد و بہشت۔

اثمار شیریں این سرزمین در شیرینی حلاوت و لذت و نفاست روکش اثمار بہشت  
بریں شیریں سخن جہاں در تعریف آن مہر بردہاں گلزار حیات بتقابلہ گلستان آن  
خدا مخیلاں حق این است کہ خلایق جہاں رازق انسان حیواں ملکے بدین خوبی و لطف  
نیافریدہ و دیدہ فلک پہنچ قطعہ زمین ہر این تازگی و نزہت ندیدہ۔ سیاحان جہاں  
راہ نور دان عرصہ دوران مثل آن نشان نمی دہند۔

مثلش نشان ندادہ کسانیکہ دیدہ نہ      ملک جہاں عرصہ دوران روزگار  
چشم زہن و عین فلک مثل اندید      باغ بہشت گشت پہلویش شرمسار  
صد بار آسمان بگرد زمین گشت      تا ہم چو کا کشمیر یکے باغ پربہار  
کے بہشت نشد و لیک      پس مضطرب شد رشت و رشتہ پربہار



سیارگان گنبد سیلوفری کہ اند  
 حیران شمشدر اند ز نظارہ چمن  
 آن کشت زعفران کہ بہ کشمیر دیدہ  
 میدان کشمیر ہمہ سبزہ زار شد  
 باغ نسیم و باغ نشاط است جلوہ گر  
 وادی کشمیر بود خال رودے دہر  
 خوران خلد را بخلد خار رشک و غم  
 در کشمیر مست عجب صفت دلکشی  
 حسن صبیح کہ ہست متاع گراں بہا  
 آن لعل خال عارض سیمین کہ پیش او  
 کشمیر یاں حسن صبیح و بہ دلبری  
 تسنیم و سلبیل خجالت ہی کشد  
 متابہست یک گل شوقے آن چمن  
 کے آفرید خطہ چون ملک کشمیر  
 باشندگان کشمیر از بس نسیم و ذکی پارسا و متقی اند بہ شالبانی و مصوری و نقاشی و

زرگری مہارت تمام دارند۔ الا بعض از انہا موصوف بہ صفت مکر و فساد و معروف بہ  
 بز دلی و عناد اند۔ و بے وفائی و کجروی را کہ خاصہ خوبان جہان است شعار خود ساختہ  
 و روئے از طریق مہر و وفا بر تاختہ۔

باغ نسیم و باغ نشاط کہ موجب مسرت و انبساط است زینت افزائے گلستان  
 ہائے کشمیر شدہ از سیاہ آب ہائے قطعہ ایست (سیاہ آبی ست) موسوم بہ ڈل کہ بمثل ڈل  
 بدل است۔ باشندگان ہر دیار و ہائے روزگار راہ ہائے دور و دراز قطع کردہ در ملک کشمیر ہائے  
 دیدن دل می آیند و دل رامی آسایند مختصر او تعریف آن این شعر کفایت کند  
 سیر باغ بہشت گر خواہی بہر سیرش چراغے آئی



جہاں آفریں تا جہاں آفرید      غدیری چنیں جانفش کنید  
 از در و دیوار این گلزار و از نظارہ این کوہ سار مغموم۔ ۵  
 اگر فردوس بر روی زمین است      ہمیں است وہمیں است وہمیں است  
 مختصر این مضمون را بریں اشعار ختم میگردد      و روی از طریق طویل الکلامی میگردد انہم ۵  
 گرترا خواہش بہشت بود      ساختہ اند بریں دیار بہا  
 گل و گلزار و گلشن شاداب      نہر و آب روان و ہم دریا  
 کوثر و سلسبیل و ہم کنیم      حور و غلمان ہمہ بہمیں اینجا  
 بے بدل بہت دل دریں دلی      دلکش و دلربا و دل فزا  
 بہت کشمیر جنت الفردوس      بہت کشمیر جنت الماویٰ  
 آب و آب چشمہ حیوان      خاک و خاک جنت الاعلا

## ۵ کیفیت شب بہتاب

الحمد للہ الذی خلق الارض و السماء و زمین و السماء الدنيا بمصالح۔ اعنی حمد بے حد و  
 ثنائی لا یخد ما لک الملک و خالق المخلق را سزود کہ زمین و آسمان را بیا فرید و با نواع ثنائی  
 و سار موخر الذکر را زینت بخشد بمجلہ آل اجرام سماوی جرمی است منور کن زمین  
 آسمان و تجریش یدہ انسان مار سلطان اللیل را بہتاب عالمتاب می نامند۔ چوں  
 آفتاب جہانتاب از محنت و مشقت روزماندہ و زرد و روشدہ بگوشہ مغرب ز اہدای منزوی  
 گرد۔ آنگاہ شہنشاہ شب بدول رنج و تعب بخوف و خط و بازیاب فرستد آلاء فلک شدہ  
 سپہ سالاری انجم بعدہ خود میگردد و بر تخت آسمان با فروشان رونق افروز شدہ جہان و  
 جہانیان از نور خود مستفیض میگرددند۔ ہمیں کہ شہنشاہ روز روز کہ و مر پوشید و شکر تیرگی و

ظلمت شب بہر سو بہر جانب دید۔ ناگہاں یک تودہ سیم با ہزار آب تلب و خلا آویزان  
 رواں بنظر آمد۔ کیفیتے کا از نظارہ آن بر دل نظارگیں طاری میگردد۔ بیان آن از حیطہ  
 تحریر و قریہ خارج است عقل انسان از تعقل آن حیران و ظلمت شب از پرتو آن  
 پریشان جلا شیا، ارضی از پرتو نور آن متفیض میگردد۔ و بہر ہمیر و فقیر و صغیر و کبیر یکساں  
 می تابد۔ گویا سبق انصاف و انتصاف بہ اہل جہاں می آموزد۔ و دیدگان شب را  
 دزدان را بسوزن حسرت می دوزد۔

جرم ماہتاب انگریست سوزان و شعلہ ایست تاہاں برائے دزدان و شب گردان  
 چراغ ہایت و شمع درایت برائے پاسانان شب بیداران۔ اگر چشم دزد نا بکار و دیدہ فرات  
 ستم شعار تاب دیدن جرم نور بار متاب ندارد۔ چشمہ ماہتاب را چہ گناہ۔ زیرا کہ ایں پاسان  
 شب نگاہ ارد کسی در عمدہ پاسانی اش بر راہ فسق و فجور بتازد۔ یا دست تعدی بر اہل ظلمی  
 تازد و حضرت انسان با من آلود و عصیان گردد۔ فاسقان و قزاقان در نور ماہتاب ہم دامن  
 در پیچ و تاب می مانند مثل شاں بعینہ مثل متاب دسک است۔ بفرجائے

ماہ نور می فشانند و سگ بانگ میزند۔ سگ را بچو کہ کار تو باہتاب چیست  
 بار ہادشاہد می آید کہ بچگان کہ قلوب شاں مثل آئینہ صاف از سبہ نور حقیقی قریب تر  
 می باشند از نظارہ آن بسیار شدان و فرخان میگردد بفرجائے انجمن میل انی انجمن صحیح  
 روشنی بدہد برفقہ ایست ساfran را کہ در حدت آفتاب طریق سفر نتوانند گرفت  
 ببحر و طلوع آن متوجہ سفر میکردند۔ رفیق شفیق شاں شدہ باعث طے مسافت می باشد۔  
 روشنی آن حکم تابشیر دارد۔ برائے گرم مزاجان و گرم رواں بہ منزل ہستی۔

مردمان ہم در فصل تابستان ہم در موسم زمستان در سایہ حمایت آن بازم و اطمینان  
 خواب می نمایند از نکاس نور آن برداشت و کوہستان کیفیتے کہ دارد و تعلق بدین دارد۔ چہ  
 بر زہریک مثل ریزہ ہائے سیم و ہر سنگ کوہستان قمر سیم می ننماید۔

آب در جوئے دامنہ رود و یاد آبشار مثل بار پیمان رواں شدہ لطف دیگر دارد۔  
 از پرتو آفتاب مثل آریاب بنظر آید۔ پاسانان و محافظان قیماں در باران کہ در شبہا

ظلمت شب

ماہ نور

سیاہ بھجوائے۔

درازی شب از مرگان من پرس  
 کیکم خواب در چشم نگشت است  
 بیداری مانند شب مہتاب بہ اطمینان آرام خواب می گیرند گویا از سطوت مہتاب ندوان  
 رہزنان مرغوب شدہ بزادیہ اخفاستوازی گردند و مہتاب پاسبانی و حفاظت خلق را بدمہ  
 خود میگیرد۔ چہ پاسبان مہربان نگاہ بان شیریں روان است کہ بے مزد و منت فرائض پاسبانی  
 را بہ احتیاط تمام سرانجام می نماید۔ و همچنین مانع وصال یاران نفسانی کہ بنائے محبت شان  
 بر لذت حیوانی باشد میگردد و انساں را سبق توسع و پارسائی می آموزد۔ چون از حملات شبہا  
 تار انسان بیزار و بیقرار میگردد و شب مہتاب است کہ از ورود مسعود خود دل ہارا تسکین  
 اطمینان می بخشد۔ رقاب و حفاظ کہ دیدگان شان مزہ خواب شیریں بچشیدہ و شکل بستہ  
 استراحت ندیدہ از وجود شب مہتاب گلہائے مرادشان بصد آب تاب شگفتہ و مرغم  
 و الم از صحن خاطرشان رفتہ در این قاعدہ کلیہ کہ محدثات عالم تغیر پذیر است شب مہتاب

ہم بہ بدرجہ روز و زوال می آرد  
 غنیمت دان شب مہتاب را نجاش مشغول  
 بزودی بہتر نقش ضیا از لوحہ عالم  
 کہ گردش میکنند گردون شود نقش جہاں بطل  
 بجلت خیر و زای جان مشواند جہاں کابل

زمان عیش طرب ہم مثال شب مہتاب است کہ گزراں زوال روازندہ ہاں۔

لے شب مہتاب لے کشف اسرار ازل  
 نور بخش دیدہ اہل صفا و تقیہ

ایک از رعب تو ترسان است در دنیا بکا  
 ایک از بیم تو مضطرب گشت مرد بے حیا

از ضیاء صافی و انوار پر اسرار تو  
 گشت حیران دیدگان عارفان با صفا

رہزنان گوشہ با مخفی شدن از خوف تو  
 قطع شد دست تعدی دیدہ جور و جفا

فی الجملہ شب مہتاب آئینہ ظہورات قدرت و نمونہ عجائبات فطرت است۔ محمد  
 نیکو کاران حامی پارسایان و مغل بدکاران۔ مظهر نور خدا و راہبر راہ ہدے۔ عبرت  
 بخش و پدہ دانا محمد کارزادہ با صفا و دافع شیطان بے حیا است۔

## بدنیت و بدویت

مشیت خالق مخلوقات گوناگون رازق مکونات بقلموں مقتضی آئی شدہ کہ حضرت انسان کہ شان آں بقراں خلقنا الانسان فی احسن تقویم آمدہ۔ ربیع سکوں رابسکونت خود مشرف ساختہ چہرہ آرائے زمیں گردو۔ چنانچہ بعض از انہا بلاد عظیمہ امصار قدیمہ را مسکن خود گزیدند الا اکثر الناس بفجوائے ۔

ولیکن کسانیکہ مرو حق اند خریدار وکان بے رونق اند دیہات و خلوات را المجا و ماوے خود ساختند و مصداق ع ایچ آفت نرسد گوشہ تنہائی را شند و از ہجوم بے تمیزی اظہار ناپسندی نمودہ خود را از تردوات مختلفہ و تفکرات متفرقہ رہا بندند و بر رفت خوشحالی رسیدند و اسب مراد و کامرانی در عرصہ لطف نیکنامی دو انیدند بوجوہات ذیل بدویت را اند نیز تر جیح مے توان دادہ ۔

(۱) بارہاد مشاہدہ می آید کہ مردمان صحیح الاعضاء و توانا از شہر ہائے کلاں بر نمی خیزند۔ بل قریات دیہات مردم این صفات پیدا میکنند۔ زیرا کہ عمدگی آب ہوا بر صحت انسان اثر تمام دارد۔ اس چگونہ ممکن است کہ ساکنان بلاد عظیمہ مثل لندن نیویارک و صحت توانائی با باشندگان قریات مضافات مقابلہ توانند نمود۔ و اس امر از مسلمات و بدیهیات است کہ صحت تقم تمام دارو بر جمیع اشیاء مملو کہ انسان۔ در ہوائے تازہ و صاف میدان ہائے پرفضا و دلکش و بادیہ ہائے صحت افزا بود و باش داشتن کجا و در شہر ہائے گنجان باد و کوچہ ہائے غلیظہ و ناصاف در محلات موجب خرابی و فساد سکونت و زردین کجا۔ ۔۔۔ ہیں تفاوت رہ از کجا است تا کجا۔

(۲) عمدگی آب ہوا و فضا و دلکش بار قد و قامت ہم اثر انداز گرد۔ می بینیم کہ مردمان شہر اند بس پست قامت و نحیف ناتوان می باشند و برخلاف اس ساکنان قریات و قاطنان بادیہ طویل قامت قوی اجٹہ و شجاع بنظر می آیند۔ طاقت توانائی و قد آدمی بران شہر کم اکثر کار ہائے متعلقہ انسان اثر تمام دارو ۔ کثرت کار و بار و اشتغال کار برائے اہل شہر مانع ترقی گردو۔

(۳) مدنیت و تمدن خیال کردہ شود و برخلاف آن بدویت محمد کا دت فطانت  
 باشند و اگرچہ ایشیا و ساکنین امصار از خواندن اخبار و استیغنائے یتا تیر و شغل روزمرہ  
 فارغ میگردند خیال نمی نمایند کہ بجز این کاری دیگر و فرض برتر مفوض بہ ایشان نیست ایشان  
 را از اشیاء خارجہ خبری و تاثری نباشد از مظاہر قدرت و مناظر فطرت کلیتہً محروم میباشند  
 نمی دانند کہ اشعہ آفتاب عالم تاب بر کوہ و دریا و دشت و صحرا چہ لطف عجیبی و چہ  
 کیفیت غریبہ دارد

آب ہائے روال در پائے کوہستان و انہار و آبشار و صحرا و کوہسار و نجوم تابدار  
 بر فلک دوار و زمزمہ خوانی طیور بر شاخسار و سیر و گردش در کشت زار و تماشائے گلزار و  
 فصل بہار و بولمونی نباتات و اشجار چہ قدر دلربا و فرحت افزای باشند بحالیکہ اہل شہر و محلات  
 فلک شان از دیدن آسمان ہم عاجز و قاصر اند در بدویت خود بخود اتفاق مشاہدہ این چنین  
 مناظر فطرت نمی افتد و ایشان بغور و خوض مطالعہ صحیفہ قدرت نمودہ مقرر صنعت صانع  
 حقیقی میگردند و ازین شرخص بردل دماغ شان می افتد

(۴) مشاہدات روزمرہ شاہدایں حال است کہ مردمان صائب الرائے و صاحب فہم و  
 ذکا اکثر اتعلاق بہ دیہات قری میدارند۔ اختراعات عجیبہ ایجادات غریبہ اگر از پروردہ اخفا  
 بمعرض ظہور آید نتیجہ عقل و دماغ اہل قری است۔ زیرا کہ حسب تحریرات سابقہ دماغ اہل  
 شہر متناسب موزون برائے اختراعات نباشد

(۵) اہل دیہات و جنگلات کار ہائے متعلقہ خود را بدست خود سرانجام نمی نمایند کہ  
 امر بہ ترقی باشد و برخلاف این ساکنان امصار بذریعہ ماشین ہای مخترعہ انہرام  
 می کنند

(۶) در مدنیت کسی از حال دیگرے خبر ندارد۔ بدین سبب از صفت ہمدردی اتفاق و فواید  
 مشترک در رنج و راحت اہل آفاق متصف نمی گرد و عرق ہمدردی شان گاہے در حرکت نمی  
 آید و لاندہ برخلاف آن در بدویت از مشاہدہ حال یک دیگر واقف و باخبر می باشند و  
 بدین سبب بطریق بدو استمداد سلوک نمی نمایند و صفت ہمدردی اتفاق را ہمیشہ معنی ملحوظ

میدارند اہل بیات در لطف و مروت و شفقت و محبت ہم بر اہل شہر فایق و سابق اند زیرا کہ  
قبل از ذکر اگر کسی را بدوستی گردیند برائے دوام باشد و در ایثار و نثار در ہم و دنیا را دل و دین را گوہر  
جان بر یار و فادار در پیغ ندارد چہ یک یار صمیم و محب قدیم بہتر و اصل است از صد یار خیال و نسیم  
اہل شہر اگر نیز آشنادار و پیچ فائدہ از انہا بوقت حاجت نبرد و در چہ ایشان یاران  
زبانی یا نانی باشند یک یار جانی باز صد یاران نانی و آشنایان عارضی بحالت عوارض و  
تکالیف منفید ثابت نمی گردند چہ ایشان در اں حالت پیرمویں حال نمی گردند  
چون باشند دیہات (روستائی) در بلدہ عظیم داخل میشود از دیدن عجائبات و از  
ملاحظہ غرائب اثر یک بردلش طاری میگردد و از اں دل اہل شہر عاری باشد چہ ایشان از  
مشاہدات روزمرہ عادی ملاحظہ آں اشیاء شدہ اصلا متاثر نمی گردند و این تاثر ہم موجب  
تنگفنگی و غنچہ دل و جان باشند ہم در عقل تدبر اہل قری از اہل شہر سابق می باشند  
از مشاہدہ روزمرہ معلوم میگردد کہ در بدویت اطفال از حال یکدگر بخوبی آگاہ می باشند  
و در شنیدن حکایات و روایات بزرگان شغف تمام ہم می رسانند حکایات تاریخی  
خاندان ہر دہائے شان اثر عجیب دارد

(۷) در بدویت پردای تکلفات در پیچ حال نہ باشد۔ آسمان خمیہ بے چوب بر سرشان و  
فرش زمین در زیر پائے آں ستان۔ ایشان دریں معاملہ استغنائی تمام می دارند۔ بچہنیں  
محتاج استہائیسہ و اغذیہ لذیذہ و البسہ لطیفہ نہ باشند۔ نہ حاجت خدام دارند نہ پردا  
عوام در تکلفات لایعنی زر کشی و مال خطیر ضائع نمی سازند  
از دولت سکون قلب محروم می مانند و ہمیں اطمینان خاطر است کہ لب لباب راحت  
و آیین و منتہائے مقصد کونین است۔ ذخیرہ مال استیج کہ در خانہ ہائے دارند و بال جا  
شدہ باعث ہزار ہا تکلیف میگردد۔ خوشا حال صحرائور و اں کہ نہ مال و کنت دارند نہ مال  
حشمت کہ ب فکر آں بہر تردد و تفکر در گذارند

پس از صد سال این بحثہ محقق شد غلطانی کہ یکدم مطمئن بودن باز تاج سلیمانی  
دریں شک نیست کہ در بدویت اکتساب علم و فن بہ بہت موجودگی مدارس مکاتب و نجوب

تیس وجہ صورت می بندد و بدین سبب اہل شہر تہذیب نفس و تحصیل قوی کردہ از درجہ  
 بہیمی بر تہ ملکی تواند رسید لیکن نتیجہ بالعموم بالعکس ظاہر می گردد زیرا کہ حضرت سعدی  
 علیہ الرحمۃ می فرمایند

علم چند آنکہ بیشتر خوانی چوں عمل در تو نیست نادانی

ایشان از صفت عمل عاری شدہ تہذیب و تادیب نفس نتوانند نمود۔ مشاہدات روزمرہ  
 ظاہری نماید کہ در بندیت بوئے مرد و فاد خوئے علم و حیوان باشد و از نعمت انس و محبت الفت  
 بے نصیب اند۔ و همچنین صحت جسمانی و راحت روحانی پیرامون حال شان نگردد و قول فصیل  
 این است کہ بدویت افضل تر از بندیت است۔ پوشیدہ ننماید کہ بدویت موجب فتوحات  
 نمایاں شدہ اقوال عالم را در سبہ اقلیم در جہاں مثل مردمانہ بر فلک شہرت دوام دہد  
 عام می رساند۔ فتوحات عرب مصدق این قول است \*

## کیفیت شرب تار در باد و باران موسم سرما

کیفیت شرب تار بر مرد ہوشیار ہویا و آشکارا و بردیدہ و ران روشنی میل بر ہر صغیر و کبیر  
 امیر و فقیر از مین انیس و این من الایس است زیرا کہ ہر کہ و مہ در ہر قصبہ و وہ از نظارہ آن بہرہ  
 بردارند۔ ز کینست کلیتہ و حقیقت اصلہ بہر آنکہ دشت و دریا پیوند و سفر ہائے  
 دور و دراز نمودند و در محلات عالی شان نیاسزدند۔ یہ خبرے و اثرے نباشد \*  
 امرے علی وقار و رؤسائے با اقتدار کہ بر بہر ہائے گرم و مسند ہائے نرم استراحت  
 می نمایند و شبتان جنت نشان ایشان از شمع دل افز و حکم خد بریں بر روئے زمین  
 و در تصور نتوانند نمود۔

امراء و اہل بیت آگاہ ہند

ے رخسے پہاںکستہ کے فی حیثیت عیان شیرے آتشیر بلابیر نورند

چہ ایشان نہت تر از برودت جاکند و تائی ظہرت رخ فرسا باشند بہ سبب خواب  
 شیرین صدے جونی ریزش۔ رس بگوش شاریر سرد نہ شتر یعد و مالش برق پردہ ہائے

گوش و چشم انسان را می درد - پرده گوش ایشان از صدائے میب طوفان بے خبر و غنچه دل از  
اولے رعد و برق بے اثر باشد غریبے نادار و مبتلایان مصیبت و اضطراب آگاه از کیفیت  
شب تار و واقف از دراز دستی و ظلم روزگار ندانند که نه شبستان خلد نشان نه ساز و سامان محظوظ  
زمستان می دارند و نه از پارچات گرم نه بستر بای نرم فائده هابردارند بل زیر چهره یازندگی  
بسر نموده علی الدوام بردارند - لباس بهتر از عریانی تن بر بدن ایشان دیده نشود - از دستبرد  
و هوائے سرد ناان از صدائے میب سحاب پریشان و از باریدن باران بسبب برودت  
گریان می مانند و مصداق این شعر می باشند

شب سروساں دیده نابرده خواب چو حرات باطل کنان آفتاب  
انتظار آفتاب می نمایند تا از آفت سرما و ظلم ظلمت شب یلدارهای یابند  
شب تار و هوائے جاگذازد و موسم سرما ببلای ناگمانی هست هم سوبان روح فرسا

سرمی نبود برودت سرما مثل تیر دل دوز جان سوزش میگرد - بدین سبب دست دعا  
بدرگاه خالق الارض و السماء دراز کنند تا درازی شب یلدا ام گردد - چون عروس آفتاب بصد نقاب  
از چهره برداشته بر منصفه فلک چهارم جلوه گرمی گردد - جان در اجسام مرده شان غود  
می نماید - دیده باز دید آن عروس چون بخش گرمی می کنند

وائے بر حال مسافران محروم و تاجران صاحب سیم و زر و عارفان سیر و سفر که در شب تار  
زمستان در حالت طوفان باد و باران بار قق و یاران قطع مرجمی طے منازل می نمایند - گاه  
کشتی شان بگرداب باطل درمی آید که از آن سفینه حیات شان بکنار ساحل نجات رسیدن  
محال می نماید - غرش رعد و تابش برق باعث تشکیکی و حرق خرمن امیدشان می باشد  
بلبل شیراز که از بس نکته پرواز و شیرین طرازا است - متعاسمه و موازنه بهمین حالت نموده  
بدین نوع مترجم شده

شب ریگیم موج گردانین نال سحر - نه سبک برین ساحل با  
چون سفینه تاجران در بحر بیکران حالت باد و باران شدت طوفان در گرداب باطل درآید  
جان تشکیلی آن خسروان رتن بیرون می آید و فرود آید - نه ندو بسا اوقات در مش هده

خوبانان کیفیت آگاه اند

از شب تار بر حالت بخار



آمده که اکثر الناس صید دام حرام و یاس در آن حالت خوف و یاس شده لقمه ننگ جل گشتند  
 گاه مسافران بحر و بر تلال مصرو بر آید از نهال تجارت قند و نیشکر بر داشته شیرین  
 کام میگردد و گاه فرعون صفت بدیائے قیل بے نیل مرام فرومی روند نقوش امید از موسائی  
 نا امید می شود و خون آرزو هائے دیرینه می نمایند ایس همه نتائج و عواقب شب تار در موسم سمرات  
 اکنون عنان شب ریز خامه دوز باں بسوئے مریضان تنجیان که از بس افسرده و ناتوان  
 اند منعطف میگردد معلوم است که شب تار موسم سمر چاه قدر دراز و طویل برائے مر و علیل می  
 باشد که بر ثانی اش در دوازی ثانی ندارد. از درازی شب فقط دو کس آگاه اند و بس  
 اول مریض تنجیان که از بین الاقران و همسران بر بستر بیماری دراز شده چشمانش مزه  
 خواب نه چشیده بل در آه و زاری گریه و بیقراری نالان و تپان می گزارد  
 دوم. عاشق مجبور که بسبب فراق ماه و ش در کادش آن بتلائے جور و ستم و شاکلی غم بیم  
 اسیر دام رنج و الم میگردد. آن بیچاره هر لحظه مثل نابی بے آب در رنج و اضطراب می باشد و  
 سیما بار مضطرب و بیقرار بوده هر لحظه مرغ جانش از نفس روحش پر دوازی نماید

گزارش شب بصدر شکل بصدر وقت بصدراری بصدر رنج و بصدر حسرت بصدر درد و بصدر خواری  
 چون از خطرات شب تار اثرات آتش و نار مرتب است خداوند کیم در قرآن مجید شان  
 عظمت ظلمتش ملحوظ داشته قسمش میخورد. جائیکه میفرماید و اللیل اذا غسق پس بیت و  
 شان شب یلدا و ترکیب فرس و طوفان هوا از معظمت مظاہر فطرت و مناظر قدرت  
 است و گواه عادل و شاهد عدل بر جلالت رب الارباب خالق المطر و السحاب اند در پرده  
 شب تار کسی سرور و فرحان نیست بجز بوم شوم یا دزد مذموم که مخر الذکر در ظلمت شب نامه  
 اعمال خود از تازیکی عصیان سیاه کرده مستوجب النار و السقر می گردد

## کردنی خویش آمدنی پیش

مکافات عمل پاداش کار درین دیر ناپایدار که نتیجه گردش لیل و نهار است از چشم مردم  
 و ناخن نمیست. باید دانست که درین جهان گدازاں اینک و آنان پرو و نوح اند. یکے آنکه

بنائے کارشان مبنی بر مفاد و مصالح اقران و همسراں باشد۔ دیگر آنکہ افعال و کردارشان ضرر رسا  
و موجب نقصان ہر انسان حیوان است چنانچہ بلبل خوش الحان چمنستان فصاحت طوطی  
شیریں زبان شکرستان بلاغت در بوستان اخلاق کہ ہر گل آں در رنگینی و خوشبو شہرہ آفاق  
است بدین نوع مترنم شدہ ے

دکس چاہ کنند از پے خاص و عام یکے نیک محضر و گزشت نام  
یکے آنکہ تازہ کند تشنہ سلق و گز تا گردن در افتند خسلق  
بریں محل ذکر غرقہ آخری کہ نیت و طویات شان متضمن بر مضار و فسادات اہل جہان است  
کردہ شود و نمودہ آید کہ ہر آنکہ ے

تخم ہدی کشت چشم نیک داشت دماغ بیدہ پخت و خیال پل بست  
جملہ ارادات نیت شان مقتضی تکالیف انبائے زمان باشد حکمت بالغہ و قدرت فاضلہ  
حکیم مطلق و قادر بر حق بدین نوع جاری و جاری شدہ کہ تخمے کہ در مزرعہ عمل بکارند بر آں بروا ند  
کسے در جہاں ندیدہ ششخہ نشیندہ کہ از تخم جو گندم روئیدہ باشد چنانچہ در بوستان اندہ ے  
ہر آن تخم کاری بر آں چشم دار کہ ہرگز نیار و گز انگور بار  
بر زبان انگلی ضرب المثل است

یعنی ہر چہ بکارید بر آں بروا ند۔ اگر کسی چاہی بدین نیت کند کہ کسی در آں افتد بر نیتش حسب  
الاقتضای قانون الہی جزا یں نہ شد کہ خود در آں افتد۔ حاکیمان راستی شعار و دروایان حقیقت  
گزار حکایات بسیار و روایات بے شمار دریں ضمن ایراد کردہ۔ و از آں ایں امر بپایہ  
ثبوت رسانیدہ۔ ے

از مکافات عمل غافل مشو گندم از گندم بروید جو ز جو  
چنانچہ برائے اثبات دعوی مزبور حکایت آں شیر خوشخوار و پنگ ستم شعار کہ لیل و  
نہار مصروف صید شکار بودہ بر بختن خون ناحق مشغول ماندے ہمیشہ اسب جو و جفا  
بمیدان ظلم و ستم جہا ندے عاقبت الامر بدل اعی ش دباغ میدوی نشو و نہا افتد ش خمایش  
بلند شدہ بر فلک ستم رسید و بر اعمالش بجز ایں ندید کہ صیافے ز پرودہ غیب برآمدہ بچکانش را

غرض افعال و کردار انسان

مکافات عمل

حکایت شیر ستم شعار و پنگ ستم شعار آں

ہدف سام مرگ ساخت و چشم جہاں میں آں شیرستم شعار و پلنگ ظلم و ثار را از فراق دائمی قرۃ العین  
بے نور کردہ برائے بقیع معتکف بیت لاجزان نمود۔ (تفصیل اس اجمال اینکه) آورده اند کہ در  
دیار حلب بیشہ بود و صبح و بیدائی بود فیسخ و در آن شیرے بر سر یفرمانزوائے متکلم شدہ شرب  
روز بہ شکار حیوانات آں بیشہ اشتغال فرزیدے و بچہ داشت کہ از دیدن آنہا در مردم چشم نور  
در قلب مضطرب و پیدائنتے در آن صحرا بر سر بیدادی نشستہ بازار کشت خون را گرم ساختہ  
بود۔ و فریاد مظلومان آں صحرا وستم دیدگان آں باد یہ بہ آسمان در می پیوست دلیل و  
نہار بدرگاہ کردگار زاری می نمودند۔

روزی آں شیر خوشخوار حسب معمول برائے شکار بدر رفت۔ و دو بچہ ہائے آہوئے مادہ  
را کہ بہ چرا مشغول بودند و مادر مہربان شاں مصروف حال شاں بود و گرفتہ لقمہ خود ساخت  
مادہ بچگان ہر چند نعرہ و فریاد بر آورد گوشہ چشم بدان ننمود۔ قضا را در آں اثنا کہ شیر بچہ ہائے  
آہوئے مادہ را شکار میکرد و صیادے در کین گاہ آں پلنگ آمدہ ہر دو بچہ را بکشت پست  
بر کشیدہ روال خانہ شد۔ چون شیر بہ بنگاہ رسید آنرا خالی از بچگان دید و فریاد و زاری بر کشید  
دو فریادش بر فلک ہستم رسیدہ

از دیدن خون فرزندان چشمانش پُر از خون شد ہر سومی دوید و می اندیشید کہ این آفت  
بہن از چہ رسید۔ ناگاہ شغالے پیر کہ مر اہل عمرش در شاہدہ حقہ بازی فلک شجہہ باز  
طے شدہ و وعظ و نصیحت را شعار خود ساختہ بود۔ بد آنجا در رسید و چون شیر خوشخوار را بدان  
حال دید و گفت کہ این آتش ظلم تو خود فروختہ۔ آیانی داشتی کہ آں مظلومان کہ ایشان را لقمہ خود  
ساختی با در و پدر می داشتند۔ و تو در فراق دایمی فرزندان ایشان را در آتش غم و حسرت می  
نشاندی و تو بارہا دیدہ ہائے پر نور ایشان را از فراق قرۃ العین آنہا بے نور می ساختی پس  
دو فریاد ایشان بر فلک نیلگوں رسیدہ جہانرا بر چشم تو تیرہ و تار یک ساخت ہچنین ناظران  
شیرین پال حاکمین حقایق ترجمان نقل نمودہ کہ تو نگریستم گرمیزم درویشان بہ ہائے  
ارزان خریدہ بہ بہائے گران ہدست دیگران فروختے روزے ہیزم درویشے گرفت نیمہ بہا بدواد۔  
آں بچہ ہر فسرہ خاطر شدہ ہر رفت از دل گرم آہ سرد بر آورد۔ ساختے نگزشتہ ہو کہ در انبار ہیزش

آتش گرفت انبار و دیگر مال متاعش را پاک بسوخت. دیدندش عریان گریان از هر کس سبب  
آتش زنی دریافت می نمود که در آن اثنائے از حکما که سر و گرم روزگار دیده و تلخ و شیرین میل و نهار  
چشیده بود گفتش نمی وانی که آتش از دو دغمان مظلومان مشتعل شده ترا از بستر نرم و خاکستر  
گرم نشانید.

ایجاز را ملحوظ داشته بر همین اکتفا کرده شود  
گندم از گندم برود و جوجو از گندم از مکانات عمل غافل شو

## آفتاب

۹

آفتاب عالم تاب که بزرگ ترین اجرام سماوی است یکی از مظاهر قدرت و مناظر عظمت  
است و نظم جهان منوط بذات آن است. خالق ارض و سما و مالک جمیع اشیا چون بت ترکیب کاف و  
نون پنج مسکون را بیافرید از وجود آفتاب ظلمت زده چهره آفاق را زینت بخشید.

بقول بعضی لفظ آفتاب مرکب از آفت و آب است یعنی آفت بحق آب. ظاهر و باهر  
است که آب سطح ارض از جدت و تمازت آن بصورت بخارات متبدل شده متصاعد  
به آسمان می گردد. یعنی مثل آفت آنرا فرو می برد. بدین سبب لقب به آفتاب شد بعضی  
محققین تحقیق آن پے برده و بسر حدت دقیق رسیده گفته اند که در اصل آب تاب بود. به سبب  
آنکه بوقت قریب التلفظ است ب را ب تبدیل کرده آفتاب خوانند یعنی گرم کننده  
آب این امر محتاج بیان نیست که آب دریا و انبار و محرو آبشار از جدت بهمین جرم گرم  
میگردد. چه بظاهری و ترازی می نماید لیکن در مهمل جرش از جرم زمین بدرجه باکلا تر  
است اکنون فواید و نقصانات جرم آفتاب به معرض تحریر آورده شود.

بر دانشوران خورشید ضمیر پوشیده نماند که جرم آفتاب منبع حرارت نور و مخزن لطف و  
سرور است. اگر جرم آن بر آسمان ظهور نیافتی علی الدوام تاریکی و ظلمت و یخ و کلفت نیمه زن  
بود می بینیم که چون تاریکی شب محدث یخ و تعب موجب اضطراب و مضطرب میگردد و حضرت  
انسان که از اختلاف حالت راعادی است منتظر آن باشد که صبح صادق از ظهور نور حجاز جهان

کتابت پیرامون

تفسیر تفسیر

تفسیر تفسیر

تفسیر تفسیر

راشادان و سرور ساز و پس شمسوار مشرق سپاہ انجم را شکست فاش داده علی الصبح نیزه شعاع علم کرده بر منہ فلک نمودار گردود و نصف ربع مسکون را زیر تصرف آورده سپاہ نور نزدیک و دور ظهور مے کند \*

(۲) رنگ ہائے مختلفہ کہ پر تو ظهور دارد از برکت آفتاب است۔ اگر آفتاب نبود ہفت رنگ در سبوعہ قایلیم جهان رنگ ظهور نیافتے روشنی سفید مرکب از ہفت رنگ است بذریعہ نشور مثلثی شبیہ الوان مختلفہ شمسویہ مقرف این امر بہ آسانی توان شد۔ پنجنین قوس قزح کہ بعد باران بر آسمان ظاہر میگردد شاہد این حال است۔

(۳) جوہر میوجات ہم از تمازت آفتاب بختہ شود۔ وہم رنگ ہائے متنوعہ باید برخی گل لالہ و گلاب از جرم آفتاب است۔ شاہد گل بر تخت شاخسار و فصل بہار اگر نشیند شاہد این حال است کشت زار ہا از حدت آفتاب بختہ میگردد۔ اگر روشنی تمازت حدت و حرارت بہ بقولات نرسد ہرگز ہرگز بختہ نگردد۔ اگر تخی در سایہ بکارند و آنرا از روشنی حرارت آفتاب محروم گزاردند اصلاً نشو و نما نہ یابد۔ ازین بحث ثابت شد کہ بختگی باطن اشمار و اشجار موقوف بر ہمیں جرم است۔

(۴) مواد غلیظہ و عفونات فاسدہ از تمازت (حرارت) این علی الفور کا فور میگردد۔ اگر جرم آفتاب نبودے آفات بلیات مختلفہ از مواد غلیظہ و عفونات فاسدہ پیدا شدہ بصورت امراض جلوه گر شدے ازین تصور معلوم شد کہ آفتاب در صحت بیماری سائنین زمین ہم دخل تمام است \* (۵) شب روز ہم انحصار بر آفتاب ارد۔ زیرا کہ چون زمین گرد آفتاب حرکت در گردش میکند آن مقامات کہ مقابل آن می آید از نور آن مستفیض شدہ آنجا روز و مقابل آن شب پیدا گردد۔ اگر جرم آفتاب نبودے بجز تاریکی چیزے بنظر نیامدے حقیقت حال این است کہ لفظ شب و روز در کتب ہائے لغات نیافتہ شدے۔ چرا کہ این الفاظ با ہم تقابل دارد \*

(۶) جرم قمر کہ وقت شب از نور خود جہان جہانیاں را مستفیض میگردد۔ ہم از برکت آفتاب است۔ زیرا کہ بدر منیر کہ در اصل جرم سیاہ است اقتباس نور از ہر منور میکند۔ اگر آفتاب نبودے و قمر ہم جلوه گر نشدے۔ و ہر وقت تاریکی و ظلمت ظهور نمودے پس شمع قمر کہ محض

جہاں را آراستہ و بازار جہاں را پیراستہ است از فیضان آن است ۛ  
 (۷) انسان کہ باطبع اختلاف پسند است اگر جرم آفتاب نبودی از تغیرات لیل و نہار و  
 تبدلات موسم و روزگار چگونہ مستفیض گشتہ۔ زیرا کہ اگر ما بعد سر ما و سر ما بعد گرما گاہے صیف و  
 گاہے شتا متعلق بذات آن است بصورت فقدان جرم آفتاب ہیچ آب و تاب نہوے و بہاوت  
 شدت برودت کسے کسے نتوانستہ کہ در چوں از تقریر اول بہ ثبوت رسید کہ سختن فصل ربیع  
 و خریف و مہوہ ہائے لذیذ و لطیف انحصار بریں دارو۔ پس دریں صورت ما کو لے از  
 ماکولات بقولے از بقولات و مشروبے از مشروبات نہوے و چوں حیات حیوانات منحصر بر  
 ماکولات و مشروبات است۔ از فقدان جرم آفتاب آفتاب حیات انسان و حیوان ہم بغرب  
 زوال و بال در شمع ہدیں سبب چیزے در کار گاہ جہاں رونما نہ گشتہ و حضرت انسان کہ  
 خلاصہ موجودات و نقادہ مخلوقات و رونق ربیع مسکون و علت غائی ترکیب کاف و نون  
 است۔ رخت ہستی بجانب عدم بر بستہ۔ پس حکمت الہی اقتضائے وجود ایں معدن نور و  
 ضیا و منبع صدق و صفا شدہ ۛ

(۸) سیم و زرع و عل و ہوا برکہ در معادن یافتہ شد و رنگ و تاب آں بر آفتاب است لعل گہنہ  
 کہ بہ سبب سرخی و رنگینی از پس لہر ہمی باشد از تابش آفتاب است۔ بچمنیں زرد و طلا  
 کہ ہر فرد بشر بر جمال آں شیفتہ و شیدامی نماید۔ رنگ و آب و زیب و تاب از آفتاب  
 می یابد۔ حضرت سعدی رحمۃ اللہ علیہ می فرماید ۛ

سنگ را چوں دوام مے تابد تابش آفتاب زر گردد

چوں جرم آفتاب جامع جمیع محاسن مفاد و دافع جمیع عفونات فساد و مصلح کار کافہ ناس و  
 عامہ عباد است خداوند کریم جہش را ہم اہم ترین اجرام سماوی قرار داد و شمس می خورد می سرا مید  
 و انشس لفضی و وجود باران ہم انحصار بر آفتاب را کہ از تہرت آں آب بصورت بخارات  
 تبدیل شدہ بعالم بالا میرود و در طبقات بار دہ رسیدہ کشیف شدہ مشکل بہ شکل ابر و طر میگردد  
 پس مختصر ایں نواں گفت کہ اگر آفتاب نبودی ہیچ نہوے ۛ

گر نہوے آفتاب اندر جہاں ۛ نور و ضیا بر آسماں

کے بُدے روئے زمین آراستہ      کے بُدے زلفِ جہاں پیراستہ  
 رنگِ عالم تیرہ و تاریک بود      تیرگی ہائے جہاں را روز بود  
 پر توے انداخت او بر بحرِ دہر      ورنہ بد نظم جہاں زیر و زہر  
 بعض اوقات از تازت آفتاب دل تنگ شدہ اضطرابِ اضطرابِ لاتی گردید لیکن هیچ  
 فعلِ حکیم خالی از حکمت نہا شد چوں اجسامِ حیوانات از حدتِ آفتاب عرقِ میکنِ میثول گفت  
 کہ رطوباتِ فاسدہ از راہِ سمات خارج شدہ اخراجِ موادِ سمیہ را از بدن می گردد کہ  
 موجبِ صحت مزاج است۔ پس از وجودِ آفتاب اعتراف بہ حکمتِ بالغہ و قدرتِ کاملہ  
 آں حکیمِ قدیر توان کرد۔ فعلِ الحکیم لایخلو عن الحکمتہ۔

## موسیقی

علا

ایں لفظِ سریانی است بزبانِ یونانی معنی آں سخن بہت بزبانِ انگلیس ایں را  
 میوزق تلفظ می کنند۔ صدائے موزون و متناسب کہ علی التواتر برپردہ ہائے  
 گوش رسیدہ خوش آئندہ معلوم می گردد۔ موسیقی نامیدہ شود۔

گویند کہ موجدِ این فن لطیفِ حکیم فیثاغورث بودہ است۔ کہ از تلامذہ حضرت سلیمان  
 علیہ السلام بود بعضی برآنند کہ خود حضرت سلیمان علی نبینا علیہ السلام موجدِ این فن شریف بود  
 اند۔ گریبہ ایجادِ این فن را حضرت داؤد علیہ السلام نسبت میدہد۔ بعضی از محققین  
 می گویند کہ حکمائے سلفِ این نہرہ نفیس از جانورے نفس نامی کہ اورا موسیقار بہم  
 میگویند اخذ کردہ بودند۔ کہ از پسِ خوش آواز و شیرین نواز باشہ۔

ایں امر از عجائبات است کہ جانور یا کور مادہ نہ ارد۔ چوں پیمانہ عمرش بسر میگردد انبار  
 بہیم جمع نمودہ برل می نشیند و خون من شمع میسند۔ نغمہ ہائے دلربا و صکوت ہائے  
 روح۔ فزا انبار میرم آتش میگیرد و او خود درال می سوزد۔ بر خاکستر آں بقدرتِ ناطق  
 زمینِ آسمان باران می بارد۔ و از اں بیضہ پیدا شدہ بچہ بیرون می آید۔ بہیں دوبر  
 سلسلِ علی التواتر جاری می ماند۔



درین فضیلت این فن شریف و ہنر لطیف حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند :-  
 چہ خوش باشد آواز نرم و حزین      بگوش حریفان مست صبور  
 بہ از روی زیباست آواز خوش      کہ آں حظ نفس است این فن ترفیع

از ابیات مذکورہ فضیلت و صورت خوش بہ صورت خوب ظاہر است ہم چنانکہ روح نفس  
 فضیلت دارد خداوند کریم در کتاب مقدس و عظیم می فرماید نفیث من روحی و جالے  
 دیگر فرمودہ قل روح من امر ربی ازین کلمات تقدس آیات میں امر بیایہ اثبات می رسد کہ  
 روح انسانی جزو روح رحانی است و همچنین بہ سبب آنکہ این فن قوت روح است -  
 بنا بریں و شرف و فضیلت آن گنجائش شک و گمان ندارد خدائے برحق و قادر مطلق و خوش  
 آواز کے کیفیت عجیب و خاصیت غریب و یکتا نہادہ دئے نیست کہ رغبت و شغف نیست  
 کہ الفت بہ آن نداشته باشد حتی کہ دو دوام و طویر و ہوام ہم از اں متاثر میگردد - بارہا  
 در مشاہدہ آمدہ کہ مار کہ از این شیئی القلب است دو مار از ہر جاندار می آرد و بر آواز نے آشنائی مست  
 میگردد و سری جنبانند کہ تحیر از شاہدہ آں پیدا می شود سبحان اللہ تعالیٰ کہ در چوب خشک  
 چہ تاثیر عجیب و لطیفی غریب نہادہ کہ دل انسان حیوان بدرجہ تمام رقیق و متاثر می گردد  
 چنانچہ مولانا کے روم در سنوی می فرمایند :-

بشنو آنے چون حکایت میکند      وز جدائی ہا شکایت می کند

از نیتان تا مر ابریدہ اند      از تقیر مردوزن نالیدہ اند

از اشعار مذکورہ ظاہر است کہ از صوتی کہ از نے برے آید رقت قلب پیدا شدہ  
 باعث نالہ می گردد کہ یکے از تاثرات موسیقی است -

این فن لطیف این ہنر لطیف جزو بدن اولیا و شغف اہل دنیا - درو دل دانشوران  
 و فضل جاہلان - رفیق عشاق دل نردست رفعتگان و ہمراہ راہ گم کردگان ہادیہ فرقت و غم و  
 دل سوز چاک خستگان ہمیشہ رنج و ہم شفیق زادیہ نشینان صحرائے ہمست - خداوند کریم را تقدیر  
 مرغوب و محبوب شد کہ حضرت داؤد علیہ السلام را بطور مجرہ عطا فرمود - در کتب معتبرہ  
 آمدہ کہ لو قت نغمہ پردازی حضرت داؤد علیہ السلام آب از جریبان و مرغ از

فضیلت فن موسیقی

اثبات موسیقی



طیران بازی مانند بدن سبب بتقاضای فطرت جملا شیلئے آں و حکما فائے آں۔ اہلما  
 گردیدہ آں وہم غلا گریباں دریدہ آں صیاد و لہما و لہما و مادای صغرا و عظام است  
 اللہ اللہ موجودان میں ہر چہ صاحب کمال و اہل حال بودہ اند کہ صوتے را آنچنان لشیب  
 فراز دادہ اند کہ ہماں یک صوت بہ صوت ہائے مختلفہ جلوہ گرمی گردہ۔ و از حالتے بہ حالتے و  
 از کیفیتے بہ کیفیتے متبدل می شود۔ طرفہ این کہ نغمہ کہ مخصوص وقت خاص است در ہماں  
 وقت مرغوب طبع می باشد۔ ہر وقت دیگر ہرگز اثر انداز دل نہ باشد۔ بہ عارفان خدا  
 دلدادگان یا رعنابہ شنیدن ہر صدا کہ تناسب داشتہ باشد۔ حالتے پدید آید  
 کہ دل از دست دادہ از شراب و عدانیت مدہوش می شوند۔  
 کسانیکہ ایزد پرستی کنند با و از دولاہ مستی کنند  
 چہ فن لطیف است کہ از اہل دل انسان متوجہ خدا شدہ از دنیا و مافیہا بے خبر گرد  
 و سرور سرمدی و راحت ابدی حاصل کند۔ لیکن وائے بر حال کسیکہ در حالت متنی اسیر  
 و ام شہوات نفسانی و لذایذ جسمانی شدہ خاسر الدنیا و الدین میگردد۔ و مصداق این  
 شعر آں بے شعور می شود۔  
 نہ شد حاصل سال یار و نہ قرب خدا حاصل نہ دنیا یافت آن خاسر نہ عقبہ شد بد و اصل  
 و بدیل آنکہ دل انسان بحکم القلب العلیل میل الی الا باطیل ہمیشہ یائل بہ شہوات  
 نفسانی می باشد بنا برین دانایان دین پیشوایان شرع متین بچو از این قلم نہ راندند و نہ  
 فی نفسم معیوب نیست اگر معیوب بودی آنا نہ کہ قلوب را از ہوا جس نفسانی و وساوس  
 شیطانی مصفا ساختہ ملقب بہ لقب صوفیا شدہ اند۔ بچو از آں فتویٰ ندادی ر  
 محاربت زہد و ریاضت و مزاہلت تقویٰ و عبادت نفوس شان مرده و تلوہ شان  
 زندہ میگردد۔ و شہوات نفسانی پر امون خاطر شان نگردد۔ بگر شرف ہمیں فن شریف ہنر  
 لطیف است کہ دل مضطر را تسکین قرار می بخشد از برکت آں جرات دلیری از یاد و خطر است  
 مرگ نقصان می پذیرد و حالے تیل و قال قلب ہر اہل کمال از ان تاثیر میگردد۔ ہرمت پاک بے مر و عینا  
 و سرور پرتائیر بے ہر زانو و ہر پیر فقیر صغیر کہ برکت جہاں ہر شام صبح ہمہ علیم اطفال حال استعجال

رسل صوفیائے کرام ہر حرف میں فن نذر شاہ

# علم طب

ع

از قول داناوار العلم علما علم الابدان و علم الادیان که برافواه جمهور جاری ساری است  
فضیلت این علم و فوقیت این فن ظاهر است۔ ضرورت خامه فرسائی به انظار شرف این  
علم نیست قبل از آنکه عنان شب نیز خامه تفصیل فوائد عامه آن تافه آید تعریف این علم از  
ضروریات است۔ پوشیده نماند که نام این علم علم الابدان است۔ یعنی دانستن آن چه متعلق  
باشد اجسام بنی آدم و شناخت متعلقات آن و خیال کردن حالت صحت بیماری ایشان  
تشخیص دل نشین ذیل برائے توضیح آن کفایت میکند۔ بدن انسان را ساعت بعلی یا ساعت  
دیوار خیال کنید و بدانید که موجود آن ترکیبی ساخته که هر جز و منحصر بر جز و دیگرے شده  
اگر جز و معطل شد اجزائے دیگر همان ساعت محض بیکار شد۔ اگر جز وے سست شد دیگر  
اجزاد و همان لحظه محض حرکت گشت حال بدن انسان بهم برهین منوال است چنانچه داناوار  
رموز حکمت شناسای نبض فطرت حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرمایند

چو عضوے بدر و آورد روزگار و اگر عضوهارا نماند قرار

و بمقابلہ چارہ رخ آن خلط و اربعہ در جسم انسان موجودہ است چنانکہ در ساعت تاریکی آن است  
که از کوک کردن گرد محوری تند و باز بتدریج کشادگی مییابد و تا وقتیکہ تمامہ کشادہ نگردد  
اجزائے آن متحرک میمانند همچنان در جسم انسان ریہ و شش است۔ در ساعت پند و  
باشد کہ بمقابلہ آن در جسم انسان دل حرکت می کند بمقابلہ آواز گشتن ہر ثانیہ حرکات متواتر  
نبض است درین تار و پود ہائے پیشمار و در بدن انسان اعصاب و رگ ہائے بسیار است  
اگر اجزائے آن خراب گردد ساعت سازان آنرا درست می نمایند۔ عطار علیہ السلام  
و اسقام خاص و عام اطباء می کنند۔ فرقی کہ مابین ساعت و جسم انسان است  
بجز این نیست کہ ساعت را در ہفتہ یا در یک شبانہ روز کوک می کنند و اگر جسم را در ہفتہ یا در یک  
خالق الخلق و الاطلاق آن را یک بار کوک کردہ۔

فضیلت علم طب

مشاہدہ بہترین انسان بہ ساعت

کسانیکه صلاح استقام ابدان انسان می کنند ایشان را اطباء می گویند و علم نشان را به علم  
الابدان یا علم طب تعبیر می نمایند جواب این امر که بچه دلیل آنرا ترجیح بر علم الایمان دادند هیچ  
ذیل است حکیم مطلق قادر بر حق انسان ضعیف البیان را خطاب مستطاب  
اشرف المخلوقات عطا فرموده آن را معزز و موقر ساخته است. بدین دلیل علم بدن را  
افضل اشرف انگاشتن ضروری است. علاوه ازین نشانه قدرت و مقتضای فطرت این  
است که آبادی نشاء صوری از دیاد پذیرد. اگر علاج استقام دینج دالام نگردیده شود و وجود انسان  
محض معطل بیکار گردد و وقت و درامورات دنیا و مقصود در محاللات عجبی پدید آید.  
بر عاقل متین مایک رائے زیریں روشن است. که تحصیل علم دین عبادت خدائے کریم موقوف  
بر نحت بدن است. اگر صحت جسمانی حاصل نیست صحت روحانی هم حاصل نمی پس دین  
صورت حصول علم دین داخل ناممکنات باشد چنانچه حضرت سعدی علیه الرحمه که طلیب  
روحانی و مصلح امراض نفسانی است بدرباره اخلاط اربعه می فرماید

گریخته زیر چهار شد غالب جان شیریں بر آید از قالب

پس شکر ذات واجب عطیات خالق موجودات که ادائے آن داخل محاللات است  
بندم هر انسان واجب است چنانکه فرموده هر نفسی که فرو میرود و معد حیات است چون  
بر می آید مفرج ذات پس نفس و نعمت وجود است درین صورت بفجائے

از دست و زبان که بر آید کز عهده شکرش بدر آید

بنی آدم را به جوهر عقل آراسته و به زیور خرد پیراسته پس این ضعیف البیان که آفرینش او  
از مشیت خاک بیش نیست چه قدر ترقی درو استن حقایق الاشیاء و خصائص الادیان و خود  
درین عکس نیست که علاج مرگ از قبضه اقتدار و حیطة اختیار آن بیرون است لا در  
بعض بیماری ها اطباء آن قدر بدبطولی میزدند که عقل خدائے در طه تحریر گردد.

حکمائے حاذق در علاج مریضان مایوس الحیات آن یدیهضامو ندند که مرمم آن را  
به هیچ تعبیر کردند. درین دلدرد محاکم ایشیا طب دوفوع رواج دارد. انگریزی و یونانی  
اگر چه تقابلهای بر دوفوع طب یکجه را بر دیگرے ترجیح و ادان بدئم علمائے این فن است الا

پوشیده نماند که تشخیص صحیح و اسباب و علامات مرض که دانستن آن قبل از علاج ضروری است در طب یونانی یافته می شود۔ الاقن جراحی تعلق به طب انگریزی دارد۔  
 حکمائے یونان توجه خود به سوئے جراحی مبذول ننمودند لیکن اطباء فرنگستان  
 اهمیت این فن در ذہن آورده در آن نقد زنی کردند که بعضی امراض از دماغ و دیگر اعضا  
 رئیسہ را شکافته و استفام و آلام پاک ساخته می توان گفت که ایشان زین میحانی می  
 نمایند همچنیں بلحاظ صفائی ادویات طب انگلیسی فائق بر طب یونانی است ریاضات  
 نفسانی و عبادات روحانی منحصر بر صحت بدن انسانی است و صحت بدن متعلق به دانستن  
 علم طب است زیرا که در حالت بیماری بدو استعانت از طبابت قیام آن صحت  
 ممکن نیست طبیب را باید که در باب محتاجہ توجه به طبیعت نماید و قوانین حکمت  
 را بنا بر قوانین فطرت دارد۔ تا از آن فائدہ ہا بردارد۔

## علم جغرافیہ و تاسیخ

۱۲

جغرافیہ مرکب است از دو لفظ یونانی جیہ بمعنی زمین و گرافی بمعنی زمین یعنی پس  
 سطح زمین پس از روئے تحت جغرافیہ میست کہ در بیان حسی و تری سوائے زمین باشد  
 و بعضی از محققین اجزائے زمین را درین شمار می کنند۔ درین صورت  
 این علم در سنج منقسم بسہ نوع توان کرد۔

(۱) جغرافیہ طبیعی (۲) جغرافیہ کلی یا مدنی (۳) جیالوجی (اجزائے داخلہ طبقات الارض)  
 کیفیت ہر نوع علم بمعہ تفصیل منفعہ درج ذیل است۔

جغرافیہ طبیعی علم است کہ در آن ذکر و ثبوت و اشیاء خارج الارض مندرج باشد مثلاً  
 و غیرہ در ہر مرتبہ و در ہر سطح و در ہر نقطہ و در ہر زمان و در ہر مکان و در ہر  
 از اجزائے طبیعت و غیرہ۔

فوائد - (۱) اگر دانایان علم زمین این علم را ایجاد نمودند ما را چگونه معلوم شدی که  
 شب روز چگونه بعرض خنومری آید و چنان گاهی رو بکمی گاه رو بزیادتی دارد - در علم ما  
 نیامده که آفتاب عالم تاب بچه سبب در موسم تابستان بر سمت الارس آمده شدت تمازت آن  
 باعث دل آزاری نمی گردد علی هذا القیاس کیفیت و باهیت زمستان که برخلاف آن است  
 از دانستن این علم بر ما منکشف شده مگر ما تحقیقت این علم معلوم نبودیم چگونه در زمین  
 آدمی که سربا بر سر پاچه خوابد آرد - (۳) باهیت کسوف و خسوف که بر آئینه است از برکت  
 این علم است بدو این علم بدور شدن زمین فوائد تدویر این به تدویر انیا میس - تفاوت میل  
 نما رو گردش فلک در رو بکمی زیادتی با هبتاب طلوع و غروب آفتاب - اختلاف گرد و مراد و قطعات  
 مختلفه زمین بر روشن نشدنی تحقیقت برف باران باهیت با و طوفان بدو آن از چیز مکان  
 ، حاج بود طوفان باد صحر سر سر چشم عقل تیره و خیره می کرد - در میدان آسمان کیفیت فوج  
 سیارگان و شکست خوردن آن از دست شمس و ایشراق و منظم شد آن بر ما منکشف گشته  
 جغرافیه مدنی یا ملکی علم است که از دوو باش ساکنان ممالک مختلفه و طرز معاشرت  
 امور متفرقه ایشان آنکاسی می بخشید همچنین اوصاف حمیده و خصائل ستوده و سلاطین دیار  
 و جویان روزگار بر ظاهر و باطنی نماید - کیفیت آب هوا و نباتات قطعات متفرقه و راه های  
 دانه های مختلفه بر او عظیمه و مع رفدیمه و سامان تجارت و اخلاص عادات باشندگان  
 بر ما منکشف میگردد -

سجینس بدر بره طرز حکومت آن ملک و اتفیت حاصل شود - الغرض این علم تجارت  
 و عوام الناس را با عموم سلاطین را با خصوص خبر و مبر است و مشغله الیست و کسب برائے  
 خدمتین بے دست و پا از رویه میروید است محاکم متفرقه بدو قدم بیرون نهادن از دلیله  
 علم الارض از حیثی که متعلق به حالات اندرونی و ساخت طبعی ارضی است -  
 فوائد - بدینکه - در زمین رزشت سیابان و جنگلات و کوهستان گشت نموده  
 حدیثی را می بخشید - نسبت نمودن امور و زوایا و علل و کسب که در طلب آن هر مرد و فرزند

مثل دیوانہ جدید جمعی نماید نتیجہ (کرشمہ) ہمیں علم است۔ آہن و مس و رانگ غیرہ معدنیات صدقہ ہمیں علم است از ماہیت کو ہمارو در یاد آ بشار و زلزلات ہیبت شعار واقف گرداند۔ پس از تقریرات مذکورہ ثابت شد کہ مطالعہ علم جغرافیہ چہ قدر ضروری است۔ و اصل کتاب معرفت است برائے مرد ماہیت شناس و قعر عرفان برائے اصحاب حقیقت اساس

## علم تواریخ

آں نقاش پُر بہر و مضمون کار گیر است کہ تصاویر زمانہ گزشتہ و ہیوستہ و نقوش الواح و ہر ناپایدار پیش نظر آ آورده باعث انشراح خاطر می گردد۔

علمای گویند کہ علم تاریخ فلسفہ معدنیات است۔ یعنی بہ تذکرہ امور حکمیہ مثلہ آں ہم بدو مذکور است کہ از آن در دبستان جہاں سبق عبرت حاصل می شود۔

این علم بہ علم جغرافیہ نسبتی قدرتی و فطرتی دارد۔ زیرا کہ علم تاریخ مفسر حالات است آں خجہ موفقات اگر گنہ شود کہ در ہر دو نسبت ظرف و منظر و ف و ز سہ بہ موصوفہ و قریع است۔ سچ است و اگر معرض تحریر آورده شود کہ ہر دو مثل شیر و شکر از ہم۔ نیز ہم و مانند ریح و بدن خادوم و مخدوم اندر است۔

بنیاد تاریخ مبنی بر نوشتہ جات مورخان شیریں تقریر و منشیان جادو و خیر و ستیا عمارات قویہ و تحریرات منادر و متا بد عظیمہ و مہات سکہ جات و حکایات رہایات است بعض امور را بزرگان قدیم در شتہ تحریر آورده برائے ما ذخیرہ نمادند۔ الاوقاۃ نجیبہ حالات غریبہ بگوشش و انایان زمان واقف کہ از جہاں بہ عرض ظمور می آید۔ علم تاریخ بلحاظ موضوعات منقسم بر سہ نوع است۔

(۱) واقعات شاہی و نظم الزماں (۲) تذکرہ ہائے بزرگان (۳) افسانہ ہائے عجیبہ و

و حلاف عقل انسان۔ فوائد ہر سہ نوع علم تاریخ بہ تفصیل ذیل بہ عرض میرسد۔

(۱) واقعات سلاطین عظیم الشانہ و کوانخ فرمانروایان جہاں از خزان حمید دیا مادات و مہرہ شام۔ را گا و کردہ تر شیب اعتبار حس فہم۔ انداز۔ دست ماہر۔

نقشہ

تاریخ جغرافیہ

تاریخ جغرافیہ و فہم

عدل دلائل ظلم ظالمان پیش ما حاضر میکند تا تسلیح طیفین را ہمیزان عقل سنجیدہ ایشان  
را مورد تحسین یا نفرین کنیم۔ از اس میں منی قوانین ملکی جنگی ایشان آگاہ می گردیم۔  
تصویر فتوحات و ہزیمات سلاطین زمان پیش ما حاضر می کند۔

بواعث فتح و موجبات شکست در خاطر نامی آرد۔ موازنہ کاہلی بائے مردان کاہل و  
احتیاطات بیدار مغز ان و محتاطان کردہ شود۔ از حالات آداب معاشرت مردان مختلف الزمان  
واقف می گردیم۔ این تقاضائے نفرت و دشمنائے جبلت طبع انسان است کہ از کوائف و  
حالات سلاطین، فہمیدہ کہ توجہ ظلم و ستم یا سہمد رطف و کرم بودہ اند۔ واقف و آگاہ  
کہ دو آل ازین تم بہترین و بہتہ صورت ملی بندو۔

چنانکہ ہمیں در کس شایق شنیدن تذکرات بزرگان قوم خود می باشد بچہیں اورا  
مشوق استماع حدیث میشود از انہیں در منہیہ خاطر باشد۔ امر مقبولہ حدیث صفا و درع  
با کدر۔ عمل سپردہ منہیہ یہ حریق معائنہ رتہ شود و ایشان ہمروہ از بواعث ترقی و زوال  
آگاہ گردیم۔ یہ خبر بہت بشال واقف شد و از بہتہ نمیدہ می باشد ہم۔







و باعث زوال و ہال است۔ تفکرات گوناگوں و ترددات بوقلموں اور اراقی می گردد۔ چنانچہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستان از زبان تاجرے نقل میفرماید: فلاں انبارم بترکستان است فلاں بضاعت بہندوستان این قبائل فلاں زمین است فلاں مال را فلاں کس ضمیں۔ گاہ گفتے خاطر اسکندریہ دادم کہ ہواش خوش است باز گفتے نے دریائے مغرب مشوش است۔ سعدی اسفر دیگر در پیش است۔ اگر آں کردہ شود بقیہ عمر بگوشتہ بنشینم۔ گفتم آن کدام سفر است۔ گفت گوگرد پارسی بچین خواہم بردن ..... الخ حضرت سعدی در جواب مے فرماید ۵

آن شنیدے کہ وقتے تاجرے در بیابانے بنفتاد از ستور  
گفت چشم تنگ دنیا دار را یا قناعت پُر کند یا خاک گور  
حالانکہ مخلاف آن مرد و بہقان سوائے کار کشت و در و حفاظت آن فکر دیگر  
دامگیر خاطرش نمی باشد اوقات آرامش حسب اقتضائے طبیعتش می باشد ۵  
خجروہ حریص ہماں گرد را قناعت تو نکر کند مرد را  
طرفہ این است کہ زمین جائد او غیر منقولہ است کہ گاہے نقصان در آن راہ نیابد  
بر خلاف آن مال و متاع تاجر ہمیشہ در محل خطر است۔

## تعلیم و تادیب

تعلیم مصدر عربی است کہ مادہ آن علم است و علم بمعنی دانستن و آموختن تادیب ہم مصدر است کہ مادہ آن ادب و معنی اش ادب آموختن باشد۔ الا در اصلاح عام تعلیم و تربیت است کہ از ان مواد طبیعیہ انسان بدرجہ کمال می رسد و تادیب وسیلہ ایست کہ از ان عادات بنی آدم اصلاح می یابد۔

فرق مابین تعلیم و تادیب این است کہ آن (تعلیم) مواد را مادہ می نماید و تادیب عادات را مہذب می سازد و کار تعلیم آموختن چیزے و کار تادیب تخریب کردن آن است

مزارع تاجر تہجد دارد

زراعت بھل است از تجارت و زراعت

تعلیم و تادیب

فرق مابین تعلیم و تادیب

بسیب آنکه تعلیم منقسم بر سه نوع است: همچنین تا دیب هم بمقابلہ آن انواع ثلاثہ دارد۔ انواع ثلاثہ تعلیم مندرج ذیل است: تعلیم عقلی، تعلیم بدنی، تعلیم خلقی۔ زیرا کہ جمیع کارخانہ جات عالم انحصار بر صحت بدنی دارد۔ بنا بریں اولاً ہماں را در معرض بیان آورده شود۔ تعلیم بدنی آن است کہ بوسیله آن بدن انسان محفوظ از امراض مختلفہ و حادثات متفرقہ ماند و در انجا و کردار چنانچہ آمادگی ظاہر کند۔ یہی از علمائے فرنگستان میفرماید کہ خوبی بدن انسان منحصر بر چار چیز است: صحت، خوبصورتی، طاقت، خوشی پس جسمی کہ این صفات اربعہ دارد تندرست است۔ علمے را کہ صحت بدن انسان متعلق بہ آں است طب یا حفظان صحت می گویند۔ و فنی را کہ خوبصورتی و زینت بدن تعلق بہ آں دارد۔ فن تزئین می نامند۔ و نہر کہ طاقت بدنی را سالم و برقرار می دارد در ریاضت بدنی میگویند و وسیلہ کہ ازاں خوشی و سرت ممکن الحصول است موسوم بہ فن عیاشی گرد پس تعلیم علم طب ضروری لا بد است از علاج و مداوای امراض کثیر الوقوع بودن و دخل فرایض است۔ خوبصورتی ہم برائے ہر فرد بشر مثل صحت پُر ضرور است ضرب النثل افواہ است کہ در دنیا صُنْ خور و فی حکم سحر سامری دارد۔ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید:

پر طاؤس در اوراق مصاحف دیدم      کفتم این منزلت از قدر تو می بینم بیش  
گفت خاموش کہ ہر کس کہ جالی دارد      ہر گچا پائے نمد دست بداند شن بیش  
ریاضت بدنی کہ ازاں فواید کثیرہ و منافع جلیلہ مترتب می گرد و قسم سوم تعلق دارد و فواید ذیل است۔ اعضا مضبوط۔ دماغ درست۔ بدن چست و جسم توانا و توانائے عقلیہ صاف می گردد۔ فرہی بدن کہ بہ سبب اجتماع بلغم پیدامی شود از ریاضات مناسبہ دفع توان کرد۔ و شاہدہ و تجربہ گواہ است کہ ریاضت بدنی برائے دفع این مرض حکم معجزہ دارد چہ آن محلل رطوبات فاسدہ است۔ این ممد درازی عمر است۔ معاون خوبصورتی و سدرہ امراض مختلفہ شدہ و وجود را صحیح و سالم میدارد۔ تندرستی و صحیح المزاجی انسان بر اولاً و ثانیاً و ثالثاً نیز اثرش تمام دارد۔ از مطالعہ کتب تواریخ ثابت می گردد کہ در زمان سلف مرغان شایق ریاضات بدنی بودند حتی کہ از دواج و کتخدانی راجگان شاہزادگان موقوف

انواع ثلاثہ تعلیم

خبر بر سه نوع

انواع ریاضت بدنی

و مشروط بر ریاضت بدنی بود۔ اسلاف ہمیں سبب طویل العمر و شجاع و بہادری بودند۔  
گویند کہ یکے از سلاطین نامدار بیمار شد۔ چنانکہ افسردہ و پژمرده شدہ یالوس الحیات  
گشت ادویات ہر قسم برائے او بے تاثیر و تدبیر مخالف تقدیر ثابت شد۔ چوں اطباء نے  
حافق یالوس شدہ دست از علاج و مداوائے او باز کشیدند دانائے راغب شد و علی الفور  
دو عدد کلونخ کو ب تیار کردہ پیش آورد و گفت کہ در قبضہ آں دولئے عجیب و غریب  
داشته ام اگر صبح تا شام تا یک ساعت آں را حرکت دادہ آید حتی کہ عرق کنید بالضرورت پتیا  
گردید۔ چنانچہ بادشاہ برگفتہ او عمل کرد۔ و در عرضہ قلیل بادشاہ تندرست و توانا گشت  
در اصل یہیچ دوائے نبود۔ بلکہ بتکرار ریاضت این معجزہ نمود کہ در اندک مدتے بیمارے  
را کہ جاں بلب بود تندرست ساخت۔

بر ہر انسان لازم است کہ ریاضتی از ینانات را شغل خود سازد۔ زیر کہ کار ہائے  
عالم بدون صحت کامل سر انجام نہواند یا ذات بریض از عبادت خدا محروم ماند و در دین دنیا  
ملقب بہ لقب مذموم و مہوم و مخروم و مغموم باشد۔

شجاعان ممالک روم و شام کہ بین انخاص العالم ثانی رستم و اسفندیار و مردان  
کارزار بودند بہ سبب ہمیں طاقت بودند۔

تعلیم عقلی۔ تعلیم کہ ازان عقل انسانی کامل و قوای عقلیہ قویہ و منبسط گردد۔

آموختن علوم متفرقہ و ہمیدن مسائل مشککہ و ایجاد امور جدیدہ داخل ہمیں تعلیم است  
و مدارس مکاتب جہان در جمیع دارالعلوم زمان ہمیں تعلیم شب روز جاری ساری است  
بل و در حلقہ کار ہائے عالم ہمیں تعلیم ذخیل است۔

بنائے این تعلیم منحصر بر اسے امر است کہ ازان اول وسائل حفظ این نعمت  
دوم تدریس۔ سوم تہذیب و آراستگی قوائے عقلیہ و ماینتق بہ۔

حکایت بادشاہ بیمار کہ بہرکت ریاضت بدنی تندرست گردید

تعلیم عقلی

# وسایل حصول علم

از ان سائل مراد است که از ان جمله مواعظ شایسته علم و جمیع تکلیفات که سدره  
مسافر منزل علم باشد منع گردد و چیز سدره ترقی آن نباشد آن سائل مندرجہ اول است  
(۱) فارغ البالی و بیفکری یعنی طالب علم را فکر و اندیشه متیا کردن خورد و نوش خوراک  
پوشاک و تنگیه نکردن تا طبعش راجع بهمین جانب باشد - بیت

وسایل حصول علم

ز دولت هر که را روشن بود شمع همه اسباب نیکوئی کند جمع  
(۲) احتراز و پرهیز از صحبت اشرار زیرا که از صحبت بد رجحان طبع بکارهای شنیع شود  
و طالب از حصول علم باز ماند - بیت

با پداں کم نشین که صحبت بد گرچه پاکی ترا پلید کند  
حکما که عادت را طبیعت ثانیه گفته اند در تحقیق حق بجانب بوده اند -

سعدی علیه الرحمة می فرماید -

خوئے بد در طبیعتی که نشست نرود جز بوقت مرگ از دست

(۳) شوق فی ذوق طبعی که بدون آن تحصیل علم داخل ناممکنات است زیرا که بدون توجه  
شوق اگر صد با کتب زیر مطالعه آورده شود - فایده نه بخشد بل سوائے تضييع اوقات  
اثرے بر آن مترتب نگردد -

(۴) محنت سابق هر روزه را بالتواتر از بر کردن و کوشاں بودن شرط ضروری است

(۵) در خواندن از بر کردن سابق با قاعدگی را ملحوظ داشتن ضروری است برائے حصول

این فایده بر معلم واجب است که آمونخته طلبار را امتحان کرده استعانت از طریق انعام و  
آفرین تحسین نصیحت نماید زیرا که این طریق برائے ترقی تعلیم عقلی متحسن ترین و وسایل است ازین  
شوق محنت طلب از ویادی پذیرد و از تحسین آفرین طبع انسان را حفظ و افر حاصل گردد  
بدین سبب محنت زیاده کند بخواهے که چه مزدور خوش دل کند کار عیش

دین

(۷) قدر دانی خواه از جانب عوام و خواه از جانب حکام بعمل آید. هر کیفیت ممد و معاد  
ترقی تعلیم است۔

(۸) بر طالب علم واجب است که خوشنودی و استعصاف استاد را ملحوظا و مرعی دارد۔  
هم از اطاعت و هم از محنت و خوش اطوارے۔ زیرا که آن را استاد) اسلاح ارواح طلبای  
نماید و سرمایہ علم که ذخیرہ سالمائے دراز باشد پیشش می نهد و گاہ پذیرایہ محبت و  
لطف گاہ بہ خوف و ہم رغبت نیک کرداری و راست شماری میدہد۔

(۹) از دعوئے ہمہ دانی باز ماندن زیرا کہ اکثر الناس خود را ہمہ دانی تصور کرده است و  
از دیگران باعث تنگ خاطر خیال کردند و بدین سبب بکے دوام غرق بیائے جهالت ماندند و  
ز دعوئے تنہی آئی تا پُر شوی تو از خود پُری ناز تنہی میروی  
ہمچنین خوش گفت آنکہ گفت

آنکس که نداند و بداند که بداند در حل مرکب ابد الدہر بساند  
(۱۰) مذکرہ بحث ہم برائے ترقی تعلیم مفید ثابت شدہ است۔ زیرا کہ ازین معلوم  
مردہ از سر نو زندہ میگردد و بشوق عادات تحقیقات جدیدہ از نو یاد پذیرد و ہمہ دانش ترا گذر  
(۱۱) استقلال قائم مزاجی کہ بدن آن علم ممکن حصول نیست۔ بارہا در مشہدہ آمدہ است کہ  
در راجع ابتداء مدرس طلبائے کثیر التعداد می خوانند لیکن اندکے پیش رفتہ اکثرے از انہا بسبب  
عدم استقلال قائم مزاجی ترک تعلیم می نمایند و کسانیکہ بر منزل مقصود میرسد تلیل التعداد باشند۔  
معنی تدریس بر زبان عربی درس دادن است چون جملہ وسایل حصول تعلیم متیاب باشد و تدریس  
ہم قاعدہ بود۔ طالب علم در حصہ قلیل برید راج علیہ تعلیم رسیدہ بین الاقران الامثال ممتاز  
گردد۔ از تدریس عمدہ و با قاعدہ فوائد عظیمہ متصور است کہ درج ذیل میگردد۔

(۱۲) طلباء بہ استقلال تمام مسائل تعلیم رابطہ می نمایند و از پیش آید تکالیف و موانع  
انسانی راہ مایوس المقصد نمی باشند۔ و تفتیک بر اس المقصد تعلیم نرسد کتب را ذخیرہ یاد گویند  
و از جملہ خرابی ہا کہ بسبب تدریس بے قاعدہ و خراب پیش می آید محفوظ می مانند و ترقی تعلیم  
می کوشند زیرا کہ مادہ ترقی و مطالعہ کتب از تدریس عمدہ و در طبائع پیدا می شود۔



و کہ ندارد است آن ہم دامن مجروح جرات روزگار و اگر دستکار است آن ہم امیر سلسل  
انتظار الغرض خواه امیر است خواه فقیر بادشاه است یا وزیر به سبب کثرت مشاغل متعلقه  
ذات خود فرصت کار دیگر ندارد۔ و مبتلائی خروشنه ہائے لیل و نهار و محصور ہائے روزگار باشد پس  
ازین فقر ضرورت این امر محسوس گردد کہ مستورات خوانندہ شائیتہ۔ و افکار و ہوشیار باشند  
تا امور خانہ داری را بہ حسن ترین وجهی بہ سر انجام توانند رسانید۔ علاوہ ازین ہر کس میداند کہ در  
معاملات اہم مردان از مستورات مشورہ نمی گیرند بخیاں آنکہ بہ سبب ناخواندگی زنان نزد  
شان قحط و اعتباری ندارند۔ بر خلاف ممالک فرنگستان کہ در آنجا زنان در باب صلاح مشورہ  
با مردان مساوی الحقوق اند و بنگاہ عزت و قار دیدہ شوند بر خلاف زنان آن ممالک کہ  
در آنجا ہیچ توجہ بدر بارہ تعلیم نسوان کردہ نشود۔ مردم خیال میکنند کہ ساخت جسمانی شان  
موزون متناسب تعلیم نیست حال آنکہ این ہر امر غلط است سوائے امتیازی فرقی کہ فطرت بیان  
مردان ایشان نہادہ است فرق دیگر و امتیاز برتر نیست دل و دماغ و دیگر اعضائے رئیسہ  
زنان ہم مثل مردان است در ایشان ہماں مواد برائے قبول تعلیم نہادہ شدہ کہ در مردان و  
پس این خیال کردن کہ دماغ شان متناسب تعلیم نیست صحیح نہ باشد تعلیم و تربیت  
اطفال منحصر بر اوضاع و اطوار و عادات و خصایل مادران باشد۔ و اگر ایشان مذہب  
شائیتہ و خوانندہ باشند اولادشان ہم بنقش قدم شان برآید۔

زنان خوانندہ و شائیتہ بچگان را کہ زیر اثر شان باشند یادہ از ان متاثر توانند نمود۔  
کہ از استاد و مدرسہ تواند شد چہ ایشان را مادران، اتالیق حقیقی بچگان باشند طاقت  
مشاہدہ اطفال در اہل حال و قوت ادراک شان از کسی پوشیدہ نیست۔ اگر از بے تمیزی مادران  
از عمد طفولیت عادات ناشائیتہ و خصایل نابائیتہ در بچگان راسخ گردد اندفاع آن خارج  
از حیر امکان باشد زیرا کہ العادۃ طبیعۃ ثانیہ و تادیب دیگرے ہماں کس تواند کرد کہ خود  
مؤدب باشد۔ لہذا بچہ سے خفۃ رانفتہ کے کند بیدار۔

در مدارس روح تعلیم باشند تادیب زیرا کہ معلمین بہ سبب قلیل الفرصتی از تادیب طلبا  
قاصر باشند۔ اگر مادران تعلیم یافتہ اند خوانندہ تادیب بچگان بہ حسن ترین وجهی تواند نمود کہ بہتر



در مدرسه آموختند آنرا بمشقی آرند و بچکان که تربیت شان بذریعہ مادران بمعنی آید اخلاق محکم گردد  
پہنچین در ارسال رسل رسایل بجانب شوہران برائے زنان تعلیم یافتہ سہل و آسان  
باشد بصورت دیگر شرم و حجاب مانع اطہار مافی الضمیر گردد۔

علاوہ ازین امر از مسلمات است کہ زنان یکی از وسایل تفریح طبع مردان باشند اگر  
زنان سخن فہم و رمز شناس خوش اطوار نباشند چہ تفریح طبع از ایشان حاصل شود۔ بل  
باعث وبال و موجب رنج و ملال شوہران گردند۔ بفحوائے

زن بد در سرائے مرد نکو ہم درین عالم است دوزخ او

تعلیم مذہبی و اخلاقی تعلیم دنیوی غیرہ برائے شان ضروری است پس اگر ایشان را  
محروم از نوشت و خواند داشتہ آید محروم از علم الہی گردند۔ درین صورت اولاد کہ ترقیات  
قوم منحصر بر ایشان است ایشان را یہ فخر و ناز قوم اندنا شایستہ و غیرہ مذہب باشند۔ زیرا کہ اگر  
بنیاد و خراب باشد عمارت چگونہ درست و صحیح تیار گردد۔ زن و مرد در آفرینش از یک جوہر  
ایں بعید از انصاف است کہ مردان بر ملا سراج عالیہ تعلیم رسیدہ مثل شمس قمر تابند و زنان  
بیچارہ در تعمر و تضییض جمالت مانند۔

احتیاط باید کرد کہ ایشان بہ خواندن کتب عشقیہ اشتغال نہ ورزند زیرا کہ این چنین  
رسایل و کتب مخرب الاخلاق باشد۔ از روئے حساب آخرت مردان با زنان شریک و  
مساہم اند۔ از تقریرات مذکورہ بہ پایہ اثبات رسیدہ کہ زنان را از نوشت و خواند آگاہ کردن  
نہ صرف مفید نہ بل فرض عین است و غفلت و زریدن داخل بے انصافی»

## راستی دروغ

راستی کہ بزبان عربی ترجمہ آں صدق است یکی از فضائل نفسانی باشد کہ متصف  
بہ آں وصف حمیدہ و صفت ستودہ شدہ مافی الضمیر را بے کم و کاست بروقت حاجت  
بیان می نماید۔ این ہمیں صاحب بنحت را صادق القول یا راست باز میگویند۔

در مدارس و جامعہ تعلیم یافتہ را فرصت تا دیب طلباء حاصل نباشد

احتیاط بہر بارہ تعلیم نسواں

تعلیم نسواں

بعضے از صادقان حقیقت شناس تعریف راستی بدین الفاظ نموده اند۔

راستی نام سیرتے ست کہ بوسیله آن اصلیت و حقیقت چیزے بدوں کمی بیشی شائبہ مبالغہ بمعرض اظہار آورده شود۔ ضد این سبجیہ رضیہ را بفارسی دروغ و بعربی کذب گویند و صاحب را کاذب و دروغ گو می نامند۔

دروغ یا کذب۔ در اصطلاح عام نام آن سبجیہ میرضیہ است کہ بذریعہ آن اصلیت چیزے بطریقے ظاہر کردہ شود کہ فی نفس الامر چنان نباشد۔ کمی بیشی مبالغہ و زیادتیا را در آن راه و منہر مقابلہ ہر دو۔ خداوند کریم در کتاب مجید کہ بذریعہ مخبر صادق با فرست بہ التواتر تباریل محکمہ تبارک الرحمن علی الکاذبین برانجام دروغگو بیان و کاذبان ظاہر فرمودہ ترغیب ترک این ردیلت و تائید التزام صفت متفادہ آن فرمودہ پرست

از کجی افتی بہ کم و کاستی از ہمہ غم می رہی گر راستی

راستی موجب استرفضائے الٰہی و ذریعہ وادخال جنت الاعلیٰ است۔

راستی موجب رضائے خداست کہ من ندیدم کہ گم شدہ از رہ راست

دروغ سبب نزول غضب الٰہی و عذاب نامتناہی است بفرمائیے الصدق بنحی الکذب

یہماک ہجین حضرت سعدی علیہ الرحمۃ از زبان تنقائے ترجمان می فرماید

سعدی راست رواں گئے سعادہ بردند راستی کن کہ بمنزل نرسد کج رفتار

مرد راست باز ہر جامع ز و موقر شریف و معتبر شمار کردہ شود۔ و برخلاف آن دروغگو در ہر مقام

ذلیل و خوار و قابل نفرت بے اعتبار شمرده شود۔ راست باز مورد تحسین و آفرین دروغگو

مورد لعنت و نفرین می گردد۔ راست گو دایما سرور و فرحان و برخلاف آن دروغگو جزین

نالای می نماید۔ کاذب بہ اندیشہ عذاب آخری ہمیشہ در آتش غم و ہمہ می سوزد۔ حالانکہ راستی مرد

صادق کفارہ گناہاں او شدہ اور امیدوار عاقبتہ بخیر میگرداند۔ دروغ مرد کاذب گناہاں

اور امضا عفت می نماید۔ راستی خلق خدا را بہ بتل و پیغمبران باشد و دروغ شیوہ مستطاب پرستان

و منافقان۔ راستی بسوئی خدا و دروغ بجان شیطان می کشد۔ راستی قاطع المصائب و

دافع المنکبات۔ دروغ بدو مصائب و منشی الذلایف است دراصل راستی راس الاعمال حسنہ

است دروغ اصل الاصول عصیان۔ این شیوہ شرفا دال طریقہ سُفہا۔ راستی پیشوائے جمیع  
 خصائل حمیدہ دال مقتدائے بملہ شمال ناستودہ است۔ راستی منتظم امور است دنیا و بقی است  
 و دروغ تیسصل آں ہمہ می نماید۔ راستی استحکام بخشندہ سلطنت دروغ حامی بد معاشران و  
 بدکاران است الغرض مرد راست باز ہم در دین ہم در دنیا نیک نام و فرخ فرجام باشد۔ دروغ  
 در دین دنیا ذلیل و خوار و نادام و شرمسار ماند۔ وعدہ عذاب الیم بہ کاذبان جنات النہیم صاوق  
 داده شدہ است حضرت سعدی علیہ الرحمۃ فرمودہ دروغ مصلحت آمیز بہ از راستی فتنہ انگیز  
 بعض از محققین بہ این قول موافقت نمی کنند و میگویند کہ فتنہ انگیزی کار راستی نباشد زیرا  
 کہ انجام راستی ہمیشہ نیکی خیر باشد شرار و بدیہ حال دران بد خلعت است اگر از فعلی یا حرکتی یا  
 قولی فتنہ پیدای شود۔ موجب آں راستی نباشد بل این را نتیجہ کم فہمی و مغالطہ تصور باید  
 کرد۔ بعض گفتہ اند کہ اگر از دروغ گوئی جان کسی سلامت ماند۔ بدان موقعہ دروغ گفتن درست  
 و رواست لیکن محققان راستی شعار و صداقان حقیقت گزار برخلاف این ظاہر نمودہ  
 اند و گفتہ اند کہ فی الحقیقت این فعل را ہمین قبیل المذمومات باید شمرد۔ ہر چند کہ حیات انسا  
 ضعیف البنیان عزیز الوجود و بدرجہ غایت مسعود باشد اگر کسی بذریعہ گناہ حفاظت جان  
 خود می نماید۔ مرتکب ہر سہ گناہ می گردد۔

در دروغ گوئی و ارتکاب جرم (۲) اصول قواعد النصاب را نگہ داشتن (۳) ظالم  
 دروغ گو فتنہ انگیز را حمایت نمودن پس دروغ در جملہ احوال مذموم و قبیح و راستی بر ہر موقع  
 محمود و مدوح باشد۔

راستی راہ زندگانی بخود در روز و شب زانکہ این سیف جوان است عصائی ہر مرد

## احسان و سخاوت

احسان مصدر عربی است مدد دہن است کہ معنی آں نیکی باشد پس احسان  
 بمعنی نیکی نمودن و راہ خیر ہم نمودن۔

خداوند کریم میفرماید: احسن کما احسن الله الیک۔ و ازین فرمان واجب الاذعان بار  
ترغیب و تحریص احسان می نماید سخاوت باعث نیکنامی احسان موجب دوست کامی و خجسته  
فرجای تصور کرده شود برائے جملة افراد انسان بالعموم و برائے اشراف و انجاب بالخصوص  
سخاوت احسان موجب شکر و امتنان خالق زمین و آسمان است و فضیلت بهتر ازین و  
خصیلة خوشتر ازین یافته نشود۔

شرف مرد بچود است و کرامت بسجود۔ هر که این هر دو ندارد عدمش بزرگوار  
در کتاب احادیث مسطور در عوالم الناس معروف و مشهور است که سخاوت نام درخت  
مبارک واقع روضه رضوان و موجب مسرت شادمانی ساکنان جنان است حقیقتش این است  
که چود و بخشش موجب خوشنودی خدا و باعث رد بلا و ذریع حصول بهشت برین برائے اقبال و  
اسخیا است۔ و انائے از دانا یا این زمان مرز شناسے از نکته شناسان جهان میگویند که سخاوت  
نهایست تر و تازه که واقع بر کنار چوب خوشنودی خدایتعالی است در رزق و مسرت و زری  
شاخه های او پیوسته اعلیٰ علیین و بهشت برین است نیکنامی دنیا شگوفه آن فضیلت و  
کرامت عافیت میوه آر۔ چنانچه بغرض تحریص و ترغیب می فرماید۔

این سخا شخ است از باغ بهشت۔ دانه گریں شاخ را از کف بهشت  
یکه از قافیہ سخن جان جلال و کرامت ز این زبان می فرماید که دم قافیہ کرم است بعد از دم  
تا دقتیکه کرم بدو ملحق نباشد مستحسن نیست یعنی کرم با دم ضرورت۔  
خاص از بهر کرم آمد دم۔ برگز قافیہ اینک کرم  
را دیان شیرین زبان و حاکم زبان ما ربنا بخود و سان ز زبان نماند حتی تر جان  
بر صفی که غم نقل می نمایند که سست راز اسطوره ایال کرده سعادت دایره فلاح دین در  
چهره پیر است۔ جو ابعاد او در چوید سخن است۔ اوست دین بدین بهر فرموده سخاوت  
کردن تعمیل کرم الهی است۔ پس که منع حقیقی میسر بد۔

من بعد۔ کسمه فله عشر اثنی عشر

از دیکه خواهد بود و دیکه

و آنرا نیکنامی و فرزند فرجامی نیابید بسبب گفته شد که اکلاً انسان عبد الانسان  
واقع شده است و در بدن انسانی دل که رئیس اعضائے رئیس است فرمانروائے جمیع اعضا  
بدن خیال کرده شود و آن بنده احسان می گردد۔ پس چوں دل قید و اسیر شد از بدن  
که محکوم آن است هر خدمت که خواهید گیرید ۛ

کم پیشه کن کادمی زاده صید به احسان توان کرد و وحشی بقید  
مشاهدات روزمره شاه این امر است که بند سخاوت و احسان بندیت که وحش و  
دندگان را هم منقاد و مطیع می گرداند جانوران الهی مثل سگ که به خروس و ماکیان و غیره  
چوں مورد احسان می گردند از حرکات و سکنات شان شکرگزاری ظاهر میگردد و جنبانین  
دم و بوسیدن پائے و قدم و بر آوردن آواز نرم ظاهر می کند که ایشان مطیع و منقاد شده  
خود را فدائے محسن می سازند۔

در مشاهد و هم در تجربه آمده است که از کسانی که از مشرب احسان محسن جرعه هم نخشیده  
اند و در بلیز باب احسان او ندیده اند ایشان هم ثنا خوان طرب اللسان و روح او گردیده اند۔  
حکایات بسیار و روایات بیشمار بدر باره جود و سخاوت قائم نام دار برگزیده روزگار از  
قائم حاکمان حقیقت گزار و روایان صدق شعار بر سلاک تحریر بر صنف حیرت کشیده شد که از  
نظر نکته رسا از نگاه ژرف بنیان پوشیده نشد۔ لهذا ایراد آن حکایت دخل فضولیات  
شمرده عنان راه از تطویل بر تافته سکوت را لازم دانیم و همین قدر گویم ۛ  
لطف کن لطف که بیگانه شود حلقه گجوش

## عدل و ظلم و مقابله هر دو

عدل یک از فضائل اربعه است که صاحب آن لقب به لقب عادل میگردد و به سبب  
داشتن این سجیه مرضیه محبوب خلق خدا و برگزیده عامه و رائج باشد خوش گفت آنکه گفت ۛ  
عدل در دنسب نگو نامت کند در قیامت خوب فرجامت کند

الانسان بر حیوان

تعریف عدل و فضیلت آن

اگر صفت محمودہ و وصف ستودہ را کو تو ال ملک آرا بگویند رواست اگر صفت ظلمت  
زوا و نوا افزا بنامند بجاست بر خلاف آن ظالم ستم شعار که بد خود مردم آزار است همیشه  
مبغوض دنیا و ملعون عجبی باشد خواه از اجرائے ظلم آن کسی ضروری رسد یا نرسد در کتب  
روایات مروی است که عبداللہ طاهر روزی از پسرش پرسید که سایہ دولت بے زوال و  
ظل بهائے حشمت اقبال تا کے بر سر ما خواهد ماند جواب داد تا وقتیکہ بر طریق مستقیم عدل  
انصاف رویم و از راه جور و اعتساف روگردانیم

تاپائے بادشاہ بود بر بساط عدل بر فرق او نہادہ بود تاج سروری  
دانایان نکتہ شناس رمز دانان حقیقت اساس گفتہ اند کہ بادشاہ عادل ظل خدا و  
ظالم بے حیانشان غضب خالق الوری باشد  
شاہ عادل سایلطف حق است ہر کہ دارد عدل بطف مطلق است  
ہم چنین مصلح شیرازی می فرماید

چو خواہد کہ ویراں کند عالمی نمد ملک در بخت ظالمی  
قول حکما این است کہ رعایت مساوات در موجودات را عدل گویند تا گرہی بر دیگرے  
غالب نگردد خاص عام و کافہ اناام در چہار گروہ تقسیم کردہ شود -

۱) اہل شمشیر کہ ایشاں مثال آتش اند ۲) اہل قلم کہ مثل ہوا خیال کردہ شوند ۳)  
اہل حرفہ کہ حکم آب دارند ۴) اہل زراعت کہ بمنزلہ خاک اند ازین تقریر ثابت شد کہ ہر چہ  
گردہ چہاں عنصر اند و سلطنت بشاہ وجود است پس سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید

گریکے زین چہاں شد غالب جان شیریں بر آید از قالب  
اگر یکے از اہنا قہم بیرون از جادہ مستقیم اعتدال نمد نظم بر جملہ جزئے سلطنت  
در ہم بر ہم زیر و زبر گردد و دران صورت نگہداشت آن مشکل بل من قبیل المحالات باشد و انکہ  
گفتہ کہ بادشاہ بمنزلہ طیب است رعایا بمنزلہ بیمار ان عدل معجون معتدل مفرج است  
دیگرے فرمودہ کہ عدالت زکوٰۃ سلطنت است چنانکہ مال ازادی زکوٰۃ افزودن کردہ بچنان  
ملک سلطنت ہم از عدل رونق پذیرد و استحکام سلطنت مضاعف شود خداوند یکم در کتب

ظلم و زور است آن

انواع چہار گروہ بتاریخ انسان

بکارت عدل

مجید می فرماید ان الله يامرُكُة بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ "پس معلوم شد که رعایت عدل نمودن رعایت تکمیل حکم خدا و باعث خوشنودی خیر الوری است۔ عدل باعث آبادی و عمارت ملک موجب استحکام سلطنت است و همچنین در یغیہ نیکن می فرخ فوجی آخرت است ۔ زند است نام فرخ نوشیروان بعدل گرچه بسے گزشت که نوشیروان نمائند

اگر عدل انصاف در جهان فرما نروا باشد در حکومت او ذرواں رهبر و ظالمان جابر مرعوب شده بگوشه خمول منزوی گردند و ضعفائے رعایا مسرور و شادان می مانند رعیت دوست بادشاه عادل دشمن عدلے او باشد بر خلاف این ظلم ظالم تنگ آمده اعدائے عدو او میگردند با رعیت صلح کن در جنگ خصم امین نشین زانکه شاهنشاه عادل را رعیت لشکر است ہر آئینہ بر آئینہ ضمیر روشن دلاں مرآة قلب نکتہ رساں ظاہر و باہر است کہ ملک را ظلم بر باد و دل سنگین مسرور و شاد می گردد۔ دست اقویا بر حال ضعفاد را از باشد و بدین سبب ضعیفان عاجزان مغلوب و مقهور شدہ پدید و این جہاں گزراں کنندہ بدعائے مردم کس نیاز از مردم تنگ کار ذلیل و خوار شدہ رخت مبتی بہ ہاویہ و در رخ می برد حضرت سعدی علیہ الرحمۃ میفرماید ۔

میس کہ ظلم جہاری کم آزار می بیند ستم نیز روزی کشتہ تیغ ستم گردد  
ظلم را نتیجہ ظلم خود بخود رسائی نیافتہ ہی عقبی چیزے وصل نشود۔ عاقبت الامر خاسر الدنیاء والدین شدہ بہتہ بہتہ می آرد۔ الغرض عدل افضل ترین فضائل و ظلم بدترین رذائل است۔

وردہ اند کہ بادشاہے با ضلالت و بیہبت و سلطنے پاکنت و حشمت از فقیری صاحب صبر و قناعت شتری ثواب حج شد۔ فقیر جواب داد کہ من شمس سے بار حج بیت اللہ نمودم و ثواب آن بہر شمس می فرستم از قیمت یک حج من بہر تیرہ تاجہ و یا او یا فیہا است۔ از شنیدن یہ جواب ہوش و مضطرب ہو ب شد و گفت کہ دریں صورت از خریدن ثواب قاصر م۔ فقیر گفت برائے شمس پُر آسان است۔

ثواب عدل گسری یک ساعت بہن بخشید و من ثواب جہاں حج ایشا رزانی می نمایم

ازین حکایت اہمیت و افضلیت حج ظاہر و روشن است۔ خداوند کریم کہ غفور الرحیم است  
روئے سخن پر مخلوق نموده می فرماید "لَعْنَتَهُ اللّٰهُ عَلَی الظّٰلِمِیْنَ" چه نحو سے زیادہ ازین  
چہ مہینے سخت ترین ازین زریب باشد حجاج را کہ بدام مورد لعنت و نفرین است باوجود  
مشرف بدین اسلام و فرمانروائے روم و شام بود۔ برخلاف آل شہنشاہ نوشیرواں مایہ ناز ملک  
ایران بسبب عدل انصاف و مدوح جهان جہانیاں است  
زند است نام فرخ نوشیرواں بعدل گرچہ بے گذشت کہ نوشیرواں نماند

## انسان مشاغل مختلفہ

حمد حکیم مطلق و صانع ابرحق از حیث حساب افزون و تعریف و ثنائے آل ازین امکان  
بیرون است کہ موجودات گوناگون و مخلوقات بقلموں ربیہ فریدہ انسان را کسوت حیات  
پوشانید و بعطائے خلعت خلافت برتبہ اشرف المخلوقات رسانید حکیم علی الاطلاق بہ قدرت  
کامل و حکمت بالغہ و آفرینہ و پدید و صنعت عجیب قدرت متعالی اجزائے متضادہ نموده  
است نظاہر است کہ ارکان اہل اجسام کہ مراد از باد و خاک۔ آتش و آب است متضاد و مخالف  
یکگر باشند۔ الا بقدرت باری عز اسمہ باہم از در موافقت و مصالحت آمدہ منظر وجود انسان  
گشتہ اگر براندازہ کیمت و حقیقت آل غور کردہ آید عقل تیراں گردد۔ ضد و ضد تعالے می فرماید۔  
اَلْاِنْسَانُ یَسْرِیْ دَاۤ اَنَا رُجُلٌ بَنَیْتُ وَجُودَ الْاِنْسَانِ مِمَّنْیْ بَرَا جَزَائِیْ مُتَضَادَہِ اسْت  
چگونہ ممکن است کہ بایک دگر از در سازعت و مخفی نفت و در نیاند۔ و کتاب مستطاب در  
ایتی اعجاز غایات می فرماید۔ "بعضکم عدل و بعضکم" اگر چہ اہل بدین منوال نبرے کارخانہ عالم  
تباہ و برباد شدی کار ہائے عالم سرانجام نہ رفتے۔ اگر بتائن مساوی العزم و امارادہ بودند  
نظم و حال ازیر و زرشہ۔ مت غل مختلفہ معرض ظہور نیارے۔ درین سبب خواجہ ضروریہ رنج  
پذیر نشدے۔ پس بطورائے نفس الحاکم کہ لا بد و نیست کہ  
پس ایں اختلافات صراح متضمن بر حکمت الہی و قدرت باری۔

تجدید متعلقہ مقبول

مصلح در انتشار و طبع مردم



آنکس کہ تو نگرت نئے گرداند او مصلحت تو از تو بے میدان  
 نتیجہ اس اختلاف منتج آں شد کہ بعض مصروف کا شکاری و اکثری مشغول حرفت و  
 دستکاری بعض منہمک بہ کار حدادی و بخاری بعض محو زرگری سپاہ گری اند می ہنم کہ بعض  
 لیل نہا مبتلائے خمار محنت و اکثری مست و سرشار نشہ محبت بودہ از دنیا و مافیہا بے خبر و  
 از تغیرات لیل نہا و انقلابات روزگار بے اثر باشند یکے امیر است دیگرے فقیر یکے پادشا  
 عالیجاہ و دیگرے گدائے بے سرو پا بعض متغرق در یائے غموم و بعض غواص بحر ہوموم و  
 بعض غوطہ زنی در یائے عشرت و غواص بحر عشق و محبت اند کسی شمشیر بکف آمادہ جاں  
 نثاری دے حربہ قلم بدست گرفته مصروف جنگ زرگری دل آزاری۔ یک سو عاشق  
 سوختہ جان مصروف زاری و فغان جانب دیگر محشوق کج ادا و تلخ زبان کسے خاسر الدنیا  
 والدین و کسے عقوق خدا و لعین است بعض مالک مال و کنت بے شمار و دولت بسیار  
 اند بعض مفلس نادار بعض در شہستان شاہی و بعض در کلبہ گدائی زندگی می گزارند۔  
 بعض سوار بر اسپان تازی نژاد و بعض پیادگان بے توشہ و زاد اند۔ الغرض مشاغل مختلفہ  
 و پیشہ ہائے متفرقہ را لصب العین خود ساختہ مصروف کار اند۔ بفحوائے ۛ  
 ”ہر کس بخیاں خویش خبطے دارد“

بعض طریقہ نوکاری پر سیزگاری اختیار کردند و بعض راہ ہدعاشی و شرارت سپردند۔  
 بندگان صالح مشغول عبادت خدا زند و بندگان حرص ہوا عبد الاصنام شدہ مصروف  
 بت پرستی گشتند۔ کسے کمر بر احسان مروت بست و کسے دل ہائے مردم نجست  
 یکے محسن و کریم است و کسے لقلب بہ لقب ستم گرد و لئیم بفحوائے ”ہر کسے را بہر کارے ساختہ“  
 کسے خبازی را پسندیدہ و کسے کار حلوائی را برائے خود انطباید۔ ہر کسے در محصرہ ہائے  
 مختلفہ گرفتار و برائے سر انجام دہی کار ہائے ضروریہ تیار است۔ اگر ہمگناں مساوی المذاق  
 بودندے کار ہائے عالم چگونہ سر انجام یافتے۔ پس حکمت الہی انسان را مدنی بہ الطبع  
 ساختہ افراد آں را مختلف الطباع و المذاق و متفاوت المذارج والا شواق نمود  
 تا ہرج و مرج پیدا شدہ کار ہائے عالم سر انجام پذیرد ۛ

# رحم غفور و انتقام

معنی رحم و غفور در گذشتن از خطایا ئے مجربان است که فی الحقیقت مرکب شده باشند بحالیکه غفور کننده قادر بر دادن سزا باشد این غفور نباشد که بدون اثبات جرم ملزم را بخشند یا آنکه در حالیکه قدرت گرفتن انتقام نبوده باشد آنرا در گذارند برخلاف این اگر جرم از مجرمی سر زده باشد از روی روئند و واقعہ پیاپی ثبوت ہم برسد آنرا بسزا رسانیدن انتقام است اگر بحقیقت ما بیت هر دو نظر غایر انداخته شود هر دو اوصاف بذات جامعید و پسندیدہ است بدین بارہ غفور خداوند کریم ختم المرسلین صلی اللہ علیہ وسلم حکم خدا العفو فرمودہ است چنانچہ بر ہمیں بنا چوں آنحضرت مکر را مفتوح ساختند جملہ امر لے آن سرزمین را معاف فرمودند و خطاب (انتم اطلقا) دادند

خداوند کریم خود را بود الغفور الرحیم گوید و قلوب را تحریض خیر میدہد چوں غفور رحیم داخل او شد خدا و انبیا باشد ما را حکم مخلوق باخلق اللہ در اختیار کردن آن تامل و تمیز نباید کرد و نباید است که اگر گناه نبوی صفت عفو چگونہ معرض ظهور در آمدے بلجوائے سے کہ مستحق گرامت گنہگاران اند ناقلان شیریں زبان بر او بیان حقیقت ترجمان نقل میفرمایند کہ حادثے از خدام سلطان عالی شان مرکب خطائے مشرورہ بسبب خوف مہر اس تاجہ روز از نظر پادشاہ غائب ماند چون ترسان ہر اسان نجمہ رفت پادشاہ رسید پادشاہ فرمود کہ لے ما بکار تبار کار شرم از گناہ نداشتی اکنون چگونہ بچھوڑ من در آمدی جواب داد پادشاہ غفور تو آدمی بدیہ امید بانی شاخ در شاخ کر ہما ئے تو ما را اگر دگشاخ و سیاہ بے وندامت و ذلت و خجالت را شفیع گنہام ساخته ام زیرا کہ من دانستم کہ ہر چند گناہ من بزرگ است صفت غفور بزرگتر از ازل است پادشاہ این کلمہ را پسندید و از انتقام دہشت کشید و بہ اہل دربار فرمود کہ اگر از انتقام نفی آتش خشم غصب من فرود نشستے الا اکنون دل پر مژدہ مسرور شد سعادت و این حاصل گشتے بلجوائے و عفو شد

رحم غفور و انتقام

رحم غفور و انتقام

در انتقام نیست؛ اگر ماہیت و حقیقت انتقام را بنظر احسان ملاحظہ کرده شود معلوم گردد کہ ہمیں سچیہ مضیہ و عادت حسنہ است کہ اگر ایں را ترک کردہ شود کار ہائے عالم خلل پذیر گردد کسی کہ نمی ترسد حق کہ نظم سلطنت در ہم برہم شود۔ عدل گاہے مقتضی ایں امر نباشد کہ از جرم مجرمی در گذر کردہ شود۔ خداوند کریم خود می فرماید: واللہ عن یزد و انتقام؛ اگر صفت انتقام مستحسن نبود می قادر مطلق صلوات اللہ علیہ انتقام نگرفتی بل بدین صورت وجود و زنج و بہشت بمعرض ظہور و نیاید پس معلوم شد کہ ازین ہر دو وصف یعنی عفو و انتقام گریز نیست تدبیرے حسن از میان روی نباشد بفرمائیے "خیر الامور اوساطها" ہر سخن وقتی و ہر نکتہ مکانی دارد و صفت عفو بر موقع عفو و صفت انتقام بر موقع انتقام بعمل آوردن مناسب بل انبساط و موقع مناسب را ملحوظ خاطر داشتن واجب مثلاً اگر کسی از جرم شخصے بجا لیکہ ضرر از اں بذات خود اور سیدہ باشد در گذر نماید مستحسن است۔ الا اگر زید ثالث است و عمر کہ مجرم است ضرر او بہ بکر رسیدہ چگونہ مستحسن شمار کردہ شود۔ اگر زید عمر را معاف کند زیرا کہ ایں عند الشرع و عند القوانین مجلس مناسب نیست۔ ابلد ظالمان و متمسکان نمودن بعید از طریق خردمندی و شیوہ مال اندیشی است چنانکہ حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید:

نکوئی با بدایں کردن چنان است کہ بد کردن بجلای نیک مردان

الغرض از تقریر مذکورہ ثابت شد کہ ایں ہر دو صفت از صفات ضروریہ از اوصاف لازمہ نشاءت تعلق است۔ اگر رحم علی و عفو بذات القلوب اندہ انتقام ناظم المخلوق و اگر آں سلیقہ اختیار است۔ ایں طریقہ عادلان نصف شاعر است اگر آنرا اشرف ایشم گفتن رواست ایں را اکل السجایا نامیدن بجاست۔ اگر آں پسندیدہ رعایا است ایں حامی برایا یعنی وجود عفو و انتقام باعث آرام و اطمینان جای خلائق و کافہ اناہم است۔ اگر عفو و انتقام ایں جہان ظہور نمود می کار ہائے جہاں در ہم برہم شدی بل شیرازہ کتاب نظم جہاں دار شدہ اور آتش پریشان گشتی۔ واللہ غفور الرحیم۔ واللہ عزیز ذو انتقام۔ اسلام علی من التبع الشریعت خیر الا نام۔

# حلم و غضب و مقابلہ ہر دو

۲۲

حلم کہ سرمایہ کمال دنیا گنجینہ عزت و جمال عقیقی بود معنی آں بردباری کردن و متحمل  
جفاکاری دیگران شدہ بتلائی غضب نہ شدن است چکما این سببیہ مرضیہ و خصلت قابلہ  
را عمدہ ترین خصائل و بہترین شمائل قرار می دهند و در تحقیقت این صفت ستودہ ترین صفات  
و پسندیدہ ترین عادات است خلاف غضب کہ سببیہ اہتر و عادات بدتر است موجب  
و ہال دنیا و سبب زوال عقیقی است ۛ

دیوبند است حلم گردانی غضب از دست ادست زندانی  
خداوند کریم از اشارہ "ان الله غفور الرحیم" خود را حلیم می گوید و ما را رغبت باین  
خصلت ستودہ می نماید برخلاف این بہ سبب غصہ و غضب شیطان بے ایمان گمراہ  
کنندہ بندگان را راجیم و لئیم گفته و ما را حکم اجتناب از شرور آں فرمودہ است حلم آں خصلتی  
عادتے است کہ انبیاء بہ آں موصوف و اولیاء اللہ بہ آں معروف بودند و غضب آں  
عادت قبیح و خصلت شنیع است کہ آہر من بہ آں مشور ۛ

بردباری خزینه خرد است بر کہ را حلم نیست دیو و دد است  
حکما رعایت لفظی را ملحوظ داشته می گویند کہ اگر لفظ حلم را منسوب کنند بلع گردد  
کہ معنی آں نمک است پس انسان بے حلم مثل طعام بے نمک باشد از جہن است کہ  
"المن بلا حلم طعام بلا ملح" نو شیر و آل از بزرجمہر بدر بارہ ماہیت علم سوال کرد جواب داد  
کہ علم نمک خوان اخلاق و باعث آرام و مسودا بل آفاق است و در تحقیقت راست گفته  
زیرا کہ بدون این صفت محمودہ و خصلت ستودہ یا اخلاق شدن داخل نامکنات است -  
کے از حضرت عیسیٰ علیہ السلام پرسید کہ سخت ترین اشیاء چیست جواب داد خشم خدا -  
پرسید کہ آیا چیزے در جہاں یافتہ شود کہ در پناہ آں بودہ از شرور آں امین گردند فرمود ز  
تارک الغضب گردید آنگاہ رحم آں بے شک شما را معاف خواہد فرمود ۛ

حکایت امام حسین علی کریم است او کہ آتش کرم بر سر آنحضرت برخت و حضرت غلبه  
مصاب فرموده آنرا و نمودن مخالطه و غلبه

ترک خشم و شجاعت و حرص آدمی بہت مروی در روئے غیبی  
در اخبار آمده است کہ حضرت امام المؤمنین امام حسین بن علی کرم اللہ وجہہ در مجلس  
ضیافت نشسته بودند۔ در آن اثنا پیالہ گرم از دست غلامی بر سر آن حضرت برخت و سرور  
تہامہ بسوخت۔ آنحضرت چون بنگاہ خشم آورد بہ چشم غضب آمد و بہ جانب غلام دیدنگ و او  
پرید و گفت۔ انا کاظمین الذیظ حضرت فرمودند من غصہ را فرو خورم آنکاہ غلام بدین الفاظ  
گویا شد۔ والعاین عن الناس آنحضرت فرمودند بخشیدم۔ باز غلام این آیت خواند و اللہ  
یحیی المحسنین۔ آنکاہ امام مذکور فرمود ترا آزاد کردم و متعدد حال تو حال قبائل تو شدم بہت

بمعنی کسانیکہ پے بردہ اند بدی دیدہ و نیکی کوئی کردہ اند  
حلم عادت بزرگان و غضب خصصیت کمینگان باشد۔ احکم بحجۃ فاضلۃ فی الواقع  
مثال صحیح است۔ ومن اطاع غضبہ اضاع ادبہ۔ من کل الوجوہ راست است حلم نشان  
یعنی از شہ و در جہاں و غضب مفسد ایمان و بیشتر و لشکر شیطان است۔

چون بر کسے غالب شود آنرا دیوانہ و مجنون سازد۔ آنکاہ نہ پاس ادب بزرگان نہ  
لحاظ خودان نہ خیال پیر و مرشد نہ پاس ادب والد امجد و ماند نہ اندیشہ تو پنج حکام نہ غصہ طند  
امام دانیہ رموز زمان شناسائی اسرار جہاں حضرت سہمی عیار رحمتہ فرمودہ جائے گاہ کل باش و  
بہائے خار خار یعنی علم بر موقہ علم و غصہ بر موقہ غصہ مستحسن محمود باشد۔ بناء علیہ فرمود

درشتی و نرمی ہم در بہ است چو رنگ زین جراح و مرہم زین  
لا یر بہر و خیالات را با ہم مخلوط نمودن بلعیدہ از خود نہ توجہ نہ از دیو نش

پسندیدہ سبب زیر کہ غضب و غصہ چیزے دیگر و درشتی و سختی چیزے دیگر است۔  
دین شک نیست کہ او را درشتی و سختی ہم در بعض اوقات مفید ثابت کردہ۔ و بہر گشت  
بہتر کار ہا ساخته شود۔ حلم۔ بردباری نرم مزاجی صفات حسنہ را اگر کسے شعار خود  
دین نیست کہ دیگران موافقت نہ کنند۔ چہ خوش گفت آنکہ گفت

والہ بدل بہت دریں گنبد سہر از سوئے کینہ کینہ و از سوئے مہر مہر  
دشادہ روز مہر می آید کہ اگر با کسے بہ لطف و رحم سلوک نمودہ آید آن ہم بے شک

طوعاً یا کرہاً بہ مہربانی پیش می آید و اگر با وجود نرمی و تلافیف سرکشی کند و از غضب خدا ترسد  
آنگاه واجب است که بر او سختی کرده شود۔ الا حتی الامکان حلم و مروت و لطیف و شفقت  
را شعار خود ساختن انسب بل واجب است ۴

## ایمان عہد

۲۳۳

معنی ایمان که ماده آن وفاست پاس عہد و قول است ۵  
اگر بعد محبت وفا کنی بر حق ز روئے لطف و کرامت وفا کند با تو  
خداوند کریم او فو بالفضوئے فرماید و سبق او فوجہ سی و ف بہم کہ می آموزد و حدیث  
صحیح آمدہ لادین لمن لا عہد لہ یعنی کسی کہ پاس عہد و قول خود ندارد او بے دین است۔ نیز  
ہم تاکید و ترغیب ایمان عہد متصور است و بعدہ برگزیدہ خدا خیر اورس نفرستد محمد مصطفیٰ  
صلی اللہ علیہ وسلم از قول اندریم اؤا و عہدنی این را ہو کہ می فرمایند۔ ایمان عہد از احکام  
متواترہ خدا و از ہدایات متصلہ خیر اورس است۔ چون نماند تائید امر بدین تفصیل است۔  
برای عمل پیراشدن مستحق عنایت ہے نہایت صدا و وجوب شنیدہ و خیر انہما را  
از این ہے نہایت تردیدیں جہاں کدام است کہ متعلق ہیں سچہ برنہ۔ شدہ۔ سراد۔ نیز  
نیز کردہ اگر معاملات و تہذیب و رخصت و مرضی۔ تمام این خصوصیت و دوست  
ستودہ است کہ بہ سبب آن قدر و منزلت اہم در عزت اندہ ان دون کو گردانہ  
از عزیز الخلاق و محبوب القلب است۔ از شریہ ہے  
اگر از عہد عہد بردن آید۔ زہر چہ ہاں ہی فردر آید سرز  
وفا۔ ہے عہد کار و دای و حارہ۔ شدہ و تہذیب۔ نہ حد حب نجاست و  
پنجین شہار پیشوایان دین از اجوائہ از عہد حب نمین۔ شدہ برقیہ مردان حب کمال و  
بسیار بزرگان عہد و خصال است۔ نشان است ایمان و مترون خبیثت حسن سے  
نیست بر مردم و صاحب نفس۔ عہد۔ ہے پسندیدہ تر

معنی لفظ ایمان  
عہد از احکام متواترہ خدا و از ہدایات متصلہ خیر اورس است۔

تفسیر حدیث ایمان عہد

دور ذکر حضرت اسماعیل علیہ السلام آمده است که در اثنائے سیر و گشت با شخصی بنحانہ او رفتند  
 آن شخص عرض نمود که اندکے این جا ملکت فرمایند من بنحانہ اینک بازمی آیم فرمودند برو بسیار  
 خوب چون بنحانہ رفت بکاری چنان مصروف و منہمک شد کہ از دنیا و مافیہا بے خبر شدہ دوست  
 بیرونی را کہ با او وعدہ والہی خود نمودہ بود۔ کلید فراموش بل نسیا منسیا کرد۔ بعد فراغ ازاں  
 کار آں دوست غفلت شعار از راہ دیگر آں مکان بدر رفت۔ چون بعد انقضائے عرصہ  
 سه یوم آنجا واپس آمد حضرت اسماعیل را آنجا استادہ دید۔ از مشاہدہ آن حال بسیار متعجب و  
 حیران شد۔ و سبب استادن ایشان استفسار نمود فرمودند شما کہ گفتہ بودید از شنیدن این  
 کلمات و آایات و از استماع این الفاظ ایفا غایات بسیار مضطرب و سرگردان و مضطرب  
 پریشان گشت و گفت کہ چون من نیادم آنجا استادن شما در ہیچ حال ضروری نبود۔ فرمودند  
 این خلاف عہد است من عہد شکنی کردہ چگونہ ترازوئے نمودے و دعوئے ایفائے عہد نمودے  
 از ایراد این حکایت این امر بہ پایہ ثبوت می رسد۔ کہ پیشروان دین چه قدر نیک کردار و وفادار  
 بودہ اند و چه درجہ پاس عہد نگہداشت قول نمودہ اند از ہمین است کہ در دین دنیا نیک نام  
 فرخندہ فرجام شدہ سعادت دارین و فلاح کونین اند و خستند و ملقب بہ لقب صادق القول  
 صادق العہد گشتند۔

ولا در وفا باش ثابت قدم کہ بے سکہ رائج نباشد دم

پیشویش گفت آنکہ گفت "وفائے عہد نکر باشد یا موزی"

اگر صفت ایفائے عہد زانی ہوں مفقود گردد نظم جہاں کار و بار زماں مختل شود از  
 ہمیں است کہ خداوند کریم در کتاب مستطاب بار بار می فرماید و تاکید ایفائے عہد  
 می نماید بل انہ آیت ادنیٰ و بعدی اوف بعد کم صاف تر شرح است کہ آنکہ پاس قول  
 عہد خود ندارد و را امیدوار رحمت الہی نباید شد۔ آں صفت ناستودہ کہ بر خلاف این  
 بحیثیت فاضل باشد بہ یوفائی نامیدہ و شود و صاحب آنرا یوفاکمینہ و یحیامی گویند۔  
 نقصانات یوفائی عیال و خارج از حیطہ بیان است



# خاموشی

۲۴

مراد از خاموشی سکوت و زیدین از گفتگوئے لایعنی احتراز و اجتناب نمودن است نه این  
که صم بکلم شده بلکہ مطلقاً حرف سرانگردد۔ چہ خوش گفت آنکہ گفت ۔ ے  
دو چیز طیر و عقل است دم فرو بستن بوقت گفتن و گفتن بوقت خاموشی  
البتہ این امر را ملحوظ خاطر باید داشت کہ زبان را کہ منصب آن اعلیٰ است ۔ گاہے از  
آلایش دروغ بے فروغ و لغویات و فضولیات آلودہ نگر داند۔ و آن را زبونی سازد  
زیرا کہ خاموشی ازین چنین حرف سرانے و در افشانی بدرجہا بہتر و افضل است بمولوی نظامی  
رحمۃ اللہ علیہ در کتاب سکندر نامہ می فرماید ے

سر بے زبان کو بخوں تر بود بہ است از زبانی کہ بے سر بود  
زبان بہ کہ او کامکاری کند چو کامش رسد کامکاری کند

ازین ابیات ترغیب خاموشی حاصل شود و همچنین ترشح میگرد کہ بمواقع مناسبہ حرف  
سرگشتن ضروری است بعضی از اکابر روزگار و امرائے با اقتدار و رؤسائے نامدار در  
حالت غضب زبان را بہ قابو نتوانند داشت ۔ دعاوی این امر گردند کہ ہر چہ در دل ایشان  
می آید بر زبان می آرند و پویشیدہ نیست کہ این عادت قبیح دشمن جان گویندہ است  
چنانکہ از شعر ذیل اشارہ میرود ے

نباشد بخود بر کئے سر زبان کہ گوید ہر آنچه آید شش بر زبان

باعث این است کہ زبان گوشتین را بہ تیغ آمین تشبیہ دادہ اند ہم بہ لحاظ مناسبت  
شکل و وضع و ہم بلحاظ عواقب امور و حقیقت حال ہم بدین منوال است ۔ جراحات تیغ مندل  
میگرد۔ الا زخم ہائے لسان تاہم واپس اند مال نپذیرد۔ شاعر عربی گفتہ ے

جراحات اللسان لها التیام و لا یلتام ما جرح اللسان

آں ماہب العطا یا بے شک زبان بایں غرض عطا فرمود کہ ہذریہ آن گفتگو کردہ

حرفیت خاموشی

ترغیب خاموشی

فایز خاموشی



شود و فی الضمیر روز مرض بیان آورده شود و محذرات فرموده از آلودگی سخنان قبیح و  
حرف های شنیع. اگر کسی را بر زبان قابو نباشد اولی و النسب بهمین است که خاموشی و سکوت  
و زود و رایگان طریق فضول گوئی نوردد ۵  
زبان بریده بکنج نشسته صمم بکم باز کسی که زبانش نباشد اندر حکم  
علاوه ازیں نواید دیگر است که در خاموشی متصور شود. آن نواید خاموشی مختصراً درج  
ذیل گردد۔

(۱) رعب و بطوت حکام و عزت و کنت امرائے صاحب احتشام را مضاعف میکنند۔  
(۲) مانع اشتغال و زیدان در فضولیات و لغویات می گردد۔  
(۳) فرصت اندیشیدن تجار و موزع سگالیدن تدابیر انتظامات ملکی می دهد۔  
(۴) پرده پوش جملاد بهما و تار سقما و اشقیای می باشد چنانچه از سخر فیل تصریح این امر میشود  
نامزد سخن گفتم باشد عیب و هنرش نهفته باشد  
پس ای شعر ثابت گردد که از برکت خاموشی جمالت جملاد پرده اخفا مستود می ماند  
۵ چو درسته باشد چه داند کسی که جوهر فروش است یا شیشه گر  
(۵) عزت و اعتبار و بها و دور علما را ترقی میدهد چنانچه حکایت مختصر در ضمن این بیان کرده شود  
حکایت۔ آورده اند که در مجلس نو شیر و ان امرائے سلطنت و وزرائے مملکت در مصالح سلطنت  
کنشومی رزیدند و در سخا و یزدت و ابر محمد نظام مملکت بی اندیشیدند۔ الا و نه بر باد میر و شیر  
بے نظیر او که بزوجه نام داشت خاموش نشسته بود۔ چوں مردم سبب سکوتش  
استفسار نمودند داد ۵

چو درسته باشد چه داند کسی که جوهر فروش است یا شیشه گر  
و غرض خاموش نشستن گناه است

و فی تحقیق رست نشسته پیر بر دنیا زده پس ثابت شد که خاموشی مستحسن است و محمود  
الا حسب اقتضای وقت و گفتگو کردن فی الواقع پسندیده و متشوده الا بر موقع ضرورت حاجت  
شخص از سبب و سوال کرد که چر شدین تا نگفتن بیشتر است۔ جواب داد زیر آه

خاموشی بر اوقات مناسب است  
ن

مراد گوش داده اند و یک زبان یعنی که دو بشنود یکے بیش گوید علاوه ازین گفتگوئے یہودہ و افراط  
 ناستوودہ ہیست و قار و عزت و اعتبار را مضرت ثابت میگردد و قول اطباء است کہ کثرت تکلم مضعف  
 دماغ باشد۔ و انایان گفته اگر بینی کہ کسی بینفایده سخن میگویی یقین دال کہ آن بسیار گویوانه است  
 پس از خاموشی حکمت و دانائی صاحب آن مترشح گردد۔ علاوه ازین صحت دماغ ہم متصور است  
 لهذا برین صفت برواقت مناسب عمل پیراشدن از مستحسبات شمرده شوده

## ما تابدہ عارف باللہ

۲۵۷

نام نامی اسم گرامی آن زبدہ عارفان جهان قدوہ خدا شناسان دوران سہار تابود۔ او  
 بنائے مذہب خویش بہ آن خوش اسلوبی نہاد کہ رفعت کنگرہ اش بر فلک ہشتم رسید  
 آسمان تا آن زبان مرد با خدا بانی بنائے حلم و حیاء ندید۔ اور نسبت بہ خاندانش نمود  
 ساکی منی ہم می گفتند۔

ولادت و طفولیت آن بانی بنائے عرفان در ۵۵۶ قبل از ولادت مسیح بخاندن یہود  
 کہ پادشاہ نامدار و فرمانروائے عالیقدر ملک کپل درست بود متولد شد۔  
 کپل درست واقع بر سر حد اودھ و نیپال است۔ ہم از عہد طفولیت طبیعتش بابل  
 زہد و ریاضت و تقوی و عبادت شدہ بود پدرش نجوف اینک سب داترئی و شہرت خاندانش  
 روز بروزال ہند و باغ بتارش از نعل یادگار خالی بہ ند۔ بعر بہت سالگی با دختر بلند اختر کہ  
 در حسن و خوبی و لطافت و خوش اسلوبی عدیم السہیم و بے نظیر بود پیوند تختانی داد۔ و لا انرا  
 و لطافت و حسن خرافت زوجہ اش اثرے براونمود و درانش تغییرے رو نیفتاد  
 بتصور زبان پیری کہ زمانہ جامع امصائب و التکالیف است آدرس و ول گرم برمی آورد  
 ہم چنین متصور از شہادت روز مرہ شدہ بل و نہار در نشاندیشہ مست و سرشار و در کار  
 خدا پرستی مستعد و ہوتی و روبرائے سفر آخرت کہ بہتہ و تہی می ماند و متغرق بحر  
 تفکر و خواص دریائے اندیشہ شدہ و نہایت خندہ و ہجر نہ۔ شرف یکنستاز دم

ولادت و طفولیت

خاندانی و ما تابدہ

عصیان و طغیان بدست آرد۔ تا انسان ضعیف البنیان از ورطہ غموم و بہوم بر سال  
مراد رسیدہ ہمکنار سال نجات گردد۔

برائے این مطلب اعلیٰ و مقصد الابرہا متحمل فاقہ کشی شدہ طریق نفس کشی و چلہ کشی پس پرد  
و چون در ذہنش متکمن و مرکب شدہ بود کہ نمل حرص ہوائے دنیا و ما فیہا نتیجہ جزا و حسرت  
نیار و بھری ساگی بعد از ولادت پسرش محلات شاہی و شہستان عیش و ملاہی را خیر باد  
گفتہ رو بسفر آرد در رقاب و حفاظ را کہ خدمت حفاظت و پاسبانی و عمدہ پاس  
نگہبانی بہ ایشان مفوض بود۔ از حال خود مطلقاً خبر نداد۔

اولیں برائے تسکین قلب بشر را جگرہ کہ در آن اوقات دار السلطنت نگدہ بود  
داخل شدہ از بہمنال آن سر زمین آن قدر علوم و فنون کہ آموختن آن ممکن بود بیاموزت  
چون علمائے نامدار و فضلاء با وقار آن دیار دامن شوق و دراز در انواع تعلیمات پڑ  
کردند۔ اور مرخص نمودند۔ آن عالم با عمل و فاضل بے بدل فارغ التحصیل شدہ عرصہ  
شش سال متحمل ریاضات شاقہ شد۔ و در بدو مرا تہہ بہر نمودہ بعد از انقضائے  
مدت مذکورہ بسوائے آب زنجنا رہ گرائے سفر شد۔ زیر وخت آرا مید۔ و در سرقہ فرو  
رفت و متفرق بحر خیالات شدہ انواع ترددات و تفکرات برداشت استبلا یافت۔ زیرا  
کہ از فلسفہ بہمنان اور تسکین قلب و صمیمیت خاطر کہ دعا و مقصد از بود حاصل گشتہ  
بہ الآخرہ عقیدہ لایخیل کہ در حل آن سالہائے فراوان صرف کردہ بود۔ بہ استہداد  
انگشت تدبیر و خیال کہ در بادی النظر کشودن آن محال می نمود کشود اور معلوم شد  
کہ حیات ناپیدار و زندگی مستعار انسان منبع جملہ تکالیف است و تکلیف و مصیبت بہ عرض  
ظہور در بیامدی۔ اگر انسان از کسوت حیات عادی نمود و مدعائے زندگی تہذیب  
نفس روح است کہ بہر نمودن زندگی مقدس و بے لوث حاصل گردد۔ از بواعث  
غموم و بہوم تو ظہمیں آگاہ شدہ ازل در شہر بنارس و بعدہ براج گرہ برسد و عطا نصیحت  
متکمن شدہ مجبسی منعقد کرد و سامعین را از پند و نصائح خویش مستفید ساخت و از عطا و  
جمعی از حاضرین گروہی را سامعین معروف حقانیت و حقیقت عقایدش شدہ

و چہ

نہ

قول سلیمان

و عطا نصیحت نمودن

مذہبش را قبول نمودند۔ زوجہ و مادرش ہم داخل آں جماعت بود کہ از فیضان تلقین او بہرہ و  
 شدہ معتقدش گشتند۔ او تا عمر ۷۰ چہل سال در دشت و جبال مصروف تعلیم و تادیب  
 شاگردان و مریدان بودند۔ از انواع مواظب و نصائح ایشان را استفیدی ساختند  
 آنکہ در عمر ہشتاد سالگی مرغ روحش از نفس عنصری پرواز نمودہ سایہ بر ساکنان عرش عظیم  
 انداخت۔ و عرضہ چہاں را از فراق دائمی خود تیرہ و بے نور ساخت و او بمطابق اصول و  
 قواعد مذہب نجات یافت این واقعہ در ۲۴ شعبہ قبل مسیح بوقوع آمد و خاکستر خشتش  
 بمیان شاگردان و مریدانش تقسیم کردہ شد۔

عقیدہ۔ اومی دانست کہ عقاید و خیالات و رسوم و رواجات مندرجہ کتب وید  
 بحث و لاطال است۔ تا وقتیکہ انسان از شہوات نفسانی و ہوا جس شیطانی نجات حاصل  
 نکند۔ این دور (متسلسل) تنازع برہیں منوال جاری ماند۔ برائے این ضروری است کہ  
 انسان بر خواہشات نفسانی و جذبات حیوانی قدرت داشتہ باشد۔  
 قربانی ہائے دیوتا ہا بے سود و استمدا دازانہا عبت است۔

اصل حقیقت افعال کردار انسان است۔ حصول پاداش و مکافات در ہمہ حال  
 مسلم الثبوت است تہذیب نفس نمودن پر ضرور است۔ درین زندگی مزائے اعمال  
 زندگی سابقہ دادہ شود۔ و پنجین در زندگی مستقبل از جزائے اعمال این زندگی را  
 نیست و در اصطلاح مذہب بودھ این اصول را مسئلہ کرم گویند۔ ہمہ اشیاء مافیہ فیانی  
 است ابدی نیست۔

دنیادار امن و وبال و موجب جانکاہی نوال است زیرا کہ این جامع جزائے خستہ و عبت  
 گناہان مختلفہ است۔ بعد از زندگی مرگ جمہ ہماں حیات موجب مناسبت و فائزہ  
 ترجم نمودن بر جمیع حیوانات ہم یکے از ذرائع نجات خیال کردہ شود و مختصر آیند انسان  
 بلا فقرہ مذہب دادیاں کہ عمل پیرا بر این اصول باشد نجات ابدی سرور سرمدی  
 یافتہ موجب رضائے خدا گردد و در رضائے خدا بدست آورد زیرا کہ از جمیع جنبہ ہا  
 نفس مخلصی یافتن اصل الاصول نجات است ہ

# روضه تاج محل

۲۶۷

نظاره

گاہے گاہے باز خواں این قبر پاریز را تازه خواہی داشتن گردانمائی سید را  
 عمارت عظیم الشان باشان و شوکت و مقبرہ ایست بامینار ہائے عالیشان با عظمت و  
 رفعت کہ در خوبی و لطافت و بختگی و نفاست چشم سوار مثل او ندیدہ و گوش چرخ دوار مانند او  
 نشنیدہ بادیہ پیمیان جہاں راہ نور دان عرصہ دوران مثل آن روضہ رضوان نشان نمی  
 دہند۔ و می گویند کہ از وقتے کہ روئے زمین بہ عمارت عالیشان و بہ باغات جنت  
 نشان آراستہ شدہ مثلش تا این دم از کتم عدم بر منصفہ ظہور جلوہ گر نشد و ثانی اش  
 بر صفحہ گیتی و جہاں تا این زماں رنگ ظہور نگرفت۔

حضرت شہاب الدین شاہ جہان بانی اردنہ

قریباً عرصہ دو صد و ہشتاد سال منقضی شد کہ در شہر دہلی شہنشاہ عظیم الشان فرمانروا  
 عالی دودمان و خسرو گیتی ستان و مفرسلاطین زماں موسوم بہ شاہ جہاں صاحبقران بر تخت  
 سلطنت متمکن بودہ سایہ عدل انصاف بر مزارق ساکنین ہندوستان انداخت و جملہ  
 رعایا و کافہ برادران از فیض مہدیت خویش بہرہ ور ساخت۔ ملکہ داشت موسوم بہ ممتاز محل  
 کہ در حسن و لطافت و ذہن و ذکاوت و نفاست و نزاکت و نظامت و طراقت مثالی نہا  
 اگر انرا ملکہ مہ نگاہ کنند راست و اگر صغر النساء نامند بجاست۔

شہنشاہ موصوف با دو مجتبیٰ و غنی و غنی محیم داشت مجتبیٰ کہ زیادہ از ازل در حیطہ تصور  
 انسان افتد کہ برتر از ان در اندیشہ و ہم و گمان در نیاید و وصیت میدانش را بیک خیال نہ  
 پیماید۔ آن ملکہ جہاں چشم زخم زماں مبتلائی در درزہ شدہ اسید حیاتش منقطع گشت و رال حا  
 یاس باخون و براس مار و می و یاس چون پیمانہ عمرش لبریز باشد شوہرش را بہ پیش خود خواندہ  
 وصیت نمود کہ من داعی جہل را بیکہ میگوشم۔ و وصیت نمایم کہ بعد وفات من چنان یادگار  
 محبت بر مزار من قائم رود کہ ہمروز زماں و القراض دوران بوسیدہ نشود یعنی مقبرہ گردون  
 مار و مزار نشان دار تعمیر گردد کہ عمارات جہاں باغات زماں بمقابلہ او ہیچ بل کمتر از

وہبت علیہ السلام و متعارف محل ہر بار بنا بہ ترتیب

بیچ باشد۔ چون طائر وحش از قفس غنصری طیران نموده سایہ بر سر ساکنان عرش افکند شنش  
 مذکور متکلف بیت الاحزان شدہ روئے از لذایذ جهان و حظا نظر زمان بتافت و در عرصہ ہجوم  
 بادۂ غموم بتاخت و در آتش فراق دایمی آن بدر منیر و صحرای تویر تپان سوزان گشت حسب  
 الوصیت آن ملکہ حور نقاد تعمیر این عمارت کہ از ہفت عجائبات عالم شمار کردہ شود  
 مصروف گشت۔

صناعان زمان چاکدستان دوران از انکنا اطراف جہاں کہ چمنعت و حرمت  
 گوئے سبقت از ہر سران اقوان ر بودہ بودند طلبیدہ شدند و حضرت شاہجہان عہد خود را کہ  
 در محبت مودت ملکہ بہتہ بود بوفارسانید۔ غنی روضہ تاج محل در شہر آگرہ تعمیر کنانید۔  
 آنچہ نقش از زبان آنرا بہ سرحد وفا خود رسانید و نکرد داد و عہدہ خود را خطا  
 بر مزارش روضہ تعمیر کرد اندر جہاں کو ریاض بہر شلش نیست در زیر سما  
 سیاحان جہاں مساحان دوران کہ رنج مسکون را سیاحت ممالک گوناگون را مساحت  
 نمودہ اند و چشم عبرت بر نیرنگی و عجائبات زمان کشودہ اند روضہ بدین شان شوکت و  
 مقبرہ بدین رفعت و عظمت ندیدہ اند۔

در شہر آگرہ برب آب جہاں این عمارت پرچمن مثل عروس و نکشا و نازنین را بہ استادہ و از  
 جمال پر جلال خود ناظرین را بہت عبرت دادہ از تعییرات میل نہاد و تہدات روزگار آہستہ  
 این عمارت کہ شاہد عدل فائے شاہجہان است ہم گواہ ماطق بر یوفائی زمان است  
 و بر زمان حال دست بر سر داشتہ قصہ یوفائی زمان و داستان جو رہے اعتنائی آسمان  
 میگوید و مینارش کہ با گنبد فلک دار سرگوشی نمائے محی نہاید بفرستے  
 یا بگوشش شکوہ نمائے یوفائی میکنی و زند بیان کنن یا جدائی می کنی  
 داستان یوفائی دوران و جدائی یاران بیان می کنند۔

می گویند اتحاد و محاران کہ روزانہ بکار عمارت می پرداختست بہت ہزار بودایش تا  
 بہت سال بکار عمارت مصروف مانده آنرا بہ اختتام رسانیدند۔  
 ناظرین از دروازہ عالی شان فلک نشاہ داخل شدہ باغ وسیع و چمن فیح کہ مشران از

در محبت مودت

در شہر آگرہ

در دستان بولمون و شجار گوناگون است میرسد در محن چمن فواره ہائے آب صافی لولوی لالا  
بر محل گیاه سبزہ تختہ آب مقطر برشت و حجر ہیان اشجار و سبزہ زرا مثل مار پیچان دوان  
بر گیاه سبز مثل سیلاب ریزان تپان بر چہ وترہ وسیع عمارت رونہ قائم است کہ دیوار ہائے  
سنگین بنقوش رنگین آراستہ اندر روش از حروف علی و خفی پیوستہ بنقوش گوناگون نمونہ باغ و گلزار  
بر در و دیوار عیان در زیر گنبد آسمان شان روضہ جنت نشان ملکہ ممتاز محل و شاہنشاہ  
شاہ جہان مثل جہر و ماہ خفتہ و در زیر زمین از نظر مردم ظاہر ہین ہفتہ نظر از نظارہ ایں باغ  
رنگین طراوت و زبان آرا شمار شیریں ایں گلشن حلاوت می یابد ہمیشہ و ایں عمارت حوضی  
است مثل حوض کوثر باشکوکت و فرو نہ نیست مثل سلسبیل جلوہ گر گنبد طلائی یا گنبد مینائی  
دعوت ہمسری بر بری می نماید و مینار بلندش دسرب آسمان می ساید و عنائی و زیبائی اش  
دلہائے مردم از دست می رباید ز کثیر و مبلغات خطیر کہ صرف ایں تعمیر شدہ اندازہ آن از حد  
و ہم وقیاس ہیول از حیطہ شمار و احصا را افزون است ایں یکے از ہفت عجائبات روزگار  
و نادات گردش لیل و نما راست۔

سیاحان از ممالک و در دست راہ ہائے دشوار گزار صحرا و دشت طے نمودہ ایں جامی  
آیند و چشم نظارہ بر آن کشودہ نیز نمی زمان فائے شاہجہان بیوفائی دوران را مشاہدہ  
می نمایند در شب بہتاپ سیر آن گلشن شاداب لطف عجیب کیفیت غریب اردوچوں بر  
گنبد و مینار آن از گنبد دوار آسمان نور بہتاپ پر تو خود می اندازد بہ روضہ کہ در تعمیرش  
سنگ مرمر بکار بردہ اند و نور علی نور میگردد از در و دیوار نقوش خاعت بد و یادلی الابصار  
نمایان مدائے کل من علیہا فان و بتجی دجربلک ذوالجلال دالاکرام بر پردہ گوش  
صدمہ زمان و بیوفائی جہان و غداری دوران از ہر سوعیان۔

## نور جہان

۲۷

ملکہ بود مشہور روزگار و حاکمہ بود باہیبست و قارکہ شاہان جہان فرمانروایان و ران

مستوف سوط و شوکت آن اکابر روزگار و عظمت بیدار مستقد قدرت پروردگار بدر  
 باره عروج و اقبال آن نمونه قدرت کردگار عظیم السیم در جهانگیری جہان بینی بے عدل و کثرت کشتی و  
 جہاں ستانی حسب نسب و لادت کسانیکہ بے تحقیق بروہ و طریق تحقیق سپردہ میگویند کہ  
 میرزا غیاث نامی شخصے از شرفائے ایران مرے از عظمائے خاندان و الاشان بود آبا و اجداد  
 او امرائے نامدار و اکابر عالی وقار بودند لیکن از گردش روزگار ناہنجار و نامساعدت فلک  
 دوار محتاج نان شبینہ شد و از دست عسرت و افلاس تنگدستی میاس الغیاث گویاں نالان  
 گریان وطن مالوف را خیر باد گفته راہ ہندوستان کہ در آن آواں برائے فلک زرگان آراہ  
 بود گرفت زیر کار از گردش لیل و نوبت و تقلبات روزگار کارش بجان کاروبہ استخوان رسیدہ بود  
 و در آن اوقات برائے بتلایان آفات و بلیات و دہف سهام مصائب و تکلیفات

سبب دین

تارک لیل و نوبت شدہ میرزا غیاث

ملجا و ماوائے جزایں نہ بود  
 بہر کارش تنگ شد از دست جور آسمان  
 شد برائے فارغ البالی سوائے ہندوستان  
 در آن سفر کہ نمونہ سقر او دلش ہم ہمراہ داشت چوں آن آوارہ دشت باد بار و آزرده روزگار بنوازی  
 قندھار رسید و خنر بلند اختر بنجامہ او متولد شد در آن حالت نحوست میاس و مصیبت و افلاس بنگل  
 آن مولود را کہ در سعادت و نجابت و رشادت و شہامت نظیری نہ داشت منحوس پنداشتند زیرا کہ  
 آنچه در پس پردہ تقدیر بود از آن بیخبر و از تہ دیر آسمانی بے اثر بودند و نمی دانستند کہ اس مولود  
 مسعود روزی نام خود در نہفت اقلیم عالم چنان روشن خواہد نمود کہ از آن چشم جہاں خیرہ و جہاں  
 در چشم دشمنان تیرہ خواہد بود و فرقتش از تاج سروری و ہیمن افسری ریزت یافتہ پایہ اعتبارش  
 در جہاں اقتدارش بفرقدان خواہد رسید پدر و مادرش استطاعت پرورش او نہ داشتند چارہ  
 ناچار آن ستم دیدگان روزگار عزم مصمم نمودند کہ آن جگر گوشہ را بگوشہ نہادہ راہ سفر گیرند  
 بالآخرہ گریان و نالان لبداہ و فغان آن جگر پارہ را بر زمین نہادہ سیماپ و ارمضرب  
 بے قرار روئے ہندوستان نہادند و بر این شعر عمل نمودند

دولت نوری جہاں

آسمان ہم پرورش

فرزند بندہ ایست خدا را تو غم خور  
 تو کیستی کہ بہ زخم ہندہ پروری  
 از حسن اتفاق و مساعدت آفاق امیری نامور و تاجری مقتدر کہ امیر آن قافلہ بود از حالات



ستمدیدگان خبر داشت آنجا رسیده آن مولود مسعود را بوعده اجرت برائے پرورش  
حوالہ مادرش نمود۔

میگویند کہ بذریعہاں امیر محترم رحم مجسم میرزا غیاث بدر بار اکبری رسائی یافت  
اکبر از بسکہ قدر شناسی نثرنا و نجبار اشیوہ خود ساخته بود میرزا غیاث را بہ سبب ہوم  
تالیلیت و رشادت بر عمد و جزیلہ منصب جلیلہ ممتاز فرمود۔ آنگاہ آن دختر ثریا جاہ کن  
پانگاہ بہ سن رشد بلوغ رسیده در حسن خوبی کئی سبقت از خوبرویان جہاں پرسی پیکر آن  
در بود و موسوم بہ مہر النساء شدہ از اشعہ حسن گلو سوز ظمت و دود از صفحہ جہاں زودود۔

مہر النساء و والدہ اش ہر دو در ہم سلطانی می آمدند۔ روزی شہزادہ سلیم کہ آفتاب جوان  
اش بر نصف النہار شباب رسیده بیاب شاہی آن مہر تقارادید و بر حسن جمالش بہزار جان  
شینفتہ و شیدا گردید۔ از واقعہ کہوتر آن طائر ہوش و غفلش از آشیانہ دماغش پرید چون این خبر و  
اثر بہ اکبر رسید آن شہزادہ را در خلوت طلبیدہ مواعظ مشفقانہ و نصائح پدرانہ بدو گفت و میرزا  
غیاث را حکم داد تا بابتی گشت تاخیر انتظام از دواج آن تصویر تقدیر نماید چنانچہ علی قلیخان کہ در  
تقدیرش سپہ سوار ادبی کہ بدر بارہ شوہر شدن فتنہ زمان نور جہاں بوقوع آمد کشتہ شدن  
مردم بود مجرم جرم رقابت شہزادہ سلیم شد سلیم کہ شب روز بہ یاد مہر النساء مثل ماہی بے آب  
مضطرب و بقرار مثل سیلاب در فراقش مبتلائے اضطراب بود۔ چون بر تخت سلطنت متمکن  
شدہ بحاکم بنگالہ نوشت کہ اگر شیر افغن خان خواہاں سلامتی جان است۔ نور جہاں را بہ بستان  
رسانیدہ از ظلمت فراق ما را مخلصی دہد۔ الا غیرت و حمیت شیرانہ و جرأت لاوری دلیرانہ  
این فایغ بچیائی را بردا من عزت خود نہ پسندید۔ آخر نوبت بحنگ رسید و در آن جنگ  
آن شیر زور چنگ نمود و شربت اجل نوشید۔ الا دست از کار راز نکشید۔

آخر از گردش لیل و نہار نور جہاں کہ باعث قتل آن محسود آسمان (علی قلیخان)  
بود بہ بستان شاہی داخل شدہ مصداق این شعر گشت

وفا داری نخواست بلبلان چشم کہ ہر دم بر گل دیگر سر آیند

اگرچہ بے محبوب از رسم روزگار از جہانگیر چندی پیرا ماند۔ الا آخر کار قاتل شوہرش را کہ

رسائی میرزا غیاث بدر بار اکبر

داشتم نثرنا و نجبار اشیوہ خود ساخته بود میرزا غیاث را بہ سبب ہوم

تالیلیت و رشادت بر عمد و جزیلہ منصب جلیلہ ممتاز فرمود۔ آنگاہ آن دختر ثریا جاہ کن

مفتول خنجر نگاہش بود بہ اختلاط و مروت بیا سود و جواہر محبت را بر شتہ تکلح برآمود۔  
 اعنی در ۱۱۱۱ء ملکہ ہندوستان شدہ پہلوئے جہانگیر نشست و بر سکہ مضروب شد۔  
 نور جہاں گشت بفضل الہ ہمدوم و ہمراز جہانگیر شاہ  
 از نور عدل انصاف ظلمت جور و اعتساف از صفحہ جہاں زدود۔

جہانگیر ہم بر عقل درایت و فہم و فراست او اعتبار نمودہ کار ہائے سلطنت بد و مفوض  
 فرمود۔ والدش بر عمدہ جلیلہ وزارت رسید و برادرش (آصف خان) کہ سیلیمان شکوٹ  
 سکندر شہمت بود ہم بر منصب اعلیٰ ترین مناصب ممتاز شد۔

آورده اند کہ نور جہاں در طبیعت جہانگیر اثر تمام پیدا کرد چنانچہ بہ برکت آن در شہر  
 نوشی کمی واقع شد و دیگر عادات رویہ اش ہم رو بہ اصلاح نہاد جہانگیر میگفت ما سلطنت  
 بدست ملکہ بیک سیخ کباب دو جام شراب بفر و ختم مستغنیان بخد مت نور جہاں رسید  
 استغاثہ نمایندہ و از کتب معتبرہ تواریخ معتبرہ ثابت میگردد کہ نور جہاں بفر بادوغیاث  
 مظلومان رسید۔

وائے برگردش گردون نانبجار و انغیاث از دست تقلبات روزگار کہ دفات شوہر ش  
 جہاں را در شہم نور جہاں تیرہ و بے نور کرد۔ مقبرہ بر مرقد شوہر ش تعمیر کنانید کہ در باغ  
 شاہدرہ (لاہور) شان بہ انگیزی وزیر شاہ جہانی می نماید۔ چند سی بعد وفات شوہر ش  
 از جہاں گزراں رشت رحلت بہ ملک ہما دواں بر بست و بجانب مغرب روضہ  
 جہانگیر آں باز پچہ تقدیر پیوند زمین گشت۔

بر مزارش نوشتہ اندایں بیت بہرائہ، راجہ نیل و نہر  
 تا ہدائندہ اینکہ نور جہاں خفتہ در زیر خاک تیرہ و نہر  
 (بیت) بر مزار ما غریباں نی چراغی نی گلے نی پیر پروانہ سوز دے صدائے بیلے

از طریق تطویل احتراز نمودہ اختتام مضمون بر زیر رباعی می نمایم۔  
 نے جہانگیر استونے نور جہاں دے حسرت بہت برداں شان  
 بہت یک نفس، نہ بچہ عالم عبرت آموز ست بس این شان

البرجیت نور جہاں بر طبیعت نور الدین جہانگیر

دفات نور الدین جہانگیر

# یورش نادری برہند

یورش نادری باد صر بود برائے کشتن چراغ شہستان سلطنت چننائیہ یا گردوں  
برائے برہند بنج شوکت مملکت منلیہ۔ دریں شک نیست کہ بعد از انقضای  
زمان محی الدین اورنگ زیب طوائف الملوک در مملکت راہ یافت بہ سبب حملات مراتبان اختلاف  
بین این آن سلطنت را استحکام و قوام و اہل مملکت را اطمینان آرام حاصل نہ بود۔ بہ سبب  
خانہ جنگی ہاشیرازہ سلطنت و اسدہ اوراق کتاب مملکت پریشان و از دیدن شعبدہ  
بازی فلک دوار و حیلہ سازی چرخ مکار عقل ہر دیار حیراں۔

کیفیت سلطنت محمد شاہ۔ بعد از انقضائے زمان سلطنت شہنشاہ محی الدین کہ زیب  
بخش اورنگ خلافت وزینت دہ دہیم نیابت بود سلاطین مختلفہ سریر آرائے سلطنت  
ہندوستان شدند و رعایا و برابہ سبب سو تدبیر بادشاہ و وزیر شاکئی نالائ ہر فرد بشر از  
دست ظلم مصروف و فنان بود۔ تا اینکه نوبت بہ محمد شاہ غازی رسید۔ آں بادشاہ بہ بود نجف الراء  
و تن گسان و شہنشاہ بہ بود نجف الحركات نادان مصنف نادانہ میگوید کہ گاہے دستش  
بے جا و کندرش بے دلا رم نہوے این شعر را در دزبان کو حظاً نظر ترجمان نمودی

نور و زونو بہار دمی دلریا خوش است

باہر بعیش کوشش کہ عالم دوبارہ نیست

انقاد مجسم عیش و نشاط و محبت سرور و انبساط داستان ہائے جشن جمشیدی محواز دفتر  
قلوب خلاقی شدہ عیش پرستی و خمر نوشی جہانگیر ہم بر طبق نسیان گزاشتند آں عیاش  
یکہ نہ ہنس بہ پس زن نہ نالہ از اطوار زن نہ و متغیر نہ صحبت مرد و فرزانہ و از عقل و  
تعمد۔ بیگانہ می، نہ دمی گفت۔

شب صحبت شہینت بج واد خوش لے بتان

بہشت نریش سہ گردوں بے میل نہار آرد

دربارنش بود

آرام و لطف و خوشنودی و انبساط و عیش  
 این رکن پنجگانه شده در شمار ما  
 و از انصرام کار سلطنت روگردان شده عنان مملکت بدست دیگران نهاده و آل متصدیان  
 سلطنت و منتظمان مملکت با هم منازعت و مخالفت داشتند و بدین سبب در انتظام  
 سلطنت اختلال لال بکلی راه نیافت چون حال بدین منوال بود حمله آوردان جهان شرکنازان  
 زمان و ندان طمع بر سلطنت هندوستان تیز کرده متصرف فرصت و موقعه بودند که یکی از اهل  
 جملہ از سلطنت ایران برخاسته و چون برق و رعد تاخته و بر تاختہ عنان بسوئے هندوستان  
 کشید کیفیتش بدین تفصیل است۔

نادر شاه اواز قبیلہ افشار و پسرخش ناسناخته ابنائے روزگار بود۔ الا بسبب طالع  
 کامکار و مساعدت روزگار و بحد و شمامت و جلالت و شجاعت و رشادت و سواد قبیلہ خود  
 شدہ در اخراج افغانہ از ایران کمر بستہ و استقلال بر بست فراریان آل یار و دخل مملکت ہندوستان  
 شدہ۔ آنچنانہ و قرامی گرفتند۔ لہذا نادر شاہ بنا بر قواعد و ضوابط اتحادی با این مملکتین  
 ایران و ہندوستان پہنچ ہندوستان فرستادہ اتجی مہروکہ باغیان اور آں با اسلا پناہ نہ بہد  
 با وجود تاکید اکید بادشاہ ہندوستان ہیچ پرواہ و اعتنا نہ نمود بل پہنچ کشتہ شد میگویند کہ چوں  
 قاصدے نامہ برنامہ مشتعل بر آستد عای اخراج افغانہ و در محمد شاہ غازی مجلس عیش و نشاط و  
 محفل سرور و انبساط گرم ساختہ بود۔ نامہ بر جام شراب تر کردہ گفت۔

این دفتر بے محنتی غرق مئے ناہ اوئے

العرض ازین معاملہ نادر و غضب نادر شاہ مشتعل شدہ عنان بسوئے ہندوستان کشید  
 و کابل و قندھار و لواحق آل دیار را بنصف تار و دہ و اہل ہندوستان شدہ۔  
 اخبار ورود نادر بر ساحل و بند و رہبر بار محمد شاہ بہ درمی رسید۔ لا ما ورنمودہ میگفت  
 ہنوز دہلی دور است تا آنکہ نادر شاہ بعد از عبور آب سندھ داخل پنجاب شد آنکہ  
 چشم از خواب غفلت بر کشید۔

و صحرائے کرناہ کہ قصبہ لیت در جانب شرق دریائے جہن در شش تلافی سر یحییٰ

شد بعد از جنگ جدال و قتل و قتال شدید و محاصره مدید محمد شاه شکست خورده استدعائے صلح نمود و هر دو شهنشاه فلک اشتباه آسمان کلاه و مویشی دوستانه و عمو و برادرانه داخل بلده و بی شدند و محافل سرور و انبساط تا چند روز گرم ساختند۔

آخر شعبده بازی چرخ مکار و کج روی فلک ناهموار و گردش گردون ناهنجار و تقلبات روزگار رنگ دیگر بر آورد و در این سختی، اعنی خبر قتل نادر شاه در افواه انداختند و قزلباشان نادری را که در گشت می نمودند۔ بخوائے آفتلویم حیث دھد تویم عمل نموده آنرا که یافتند عرصه تیغ بیدر تیغ ساختند۔ چون این اخبار وحشت آثار بر سامع شهر یار رسید او نیک از بد ندید و خون جیست در عروق غیرت دود و در مسجد روشن الدوله که در وسط شهر بود تیغ از میان کشید و نعره بر کشید که برن همین که گفت لشکر چار در محلات و کوچه ها با تیغ های ابدار و فخر های بر قبا انتشار یافته در عرصه قلیل مردمان کثیر از برنا و پیرامیر و فقیر القمه ننگ شمشیر ساختن می بینید که درں روز در کوچه و بازار آن شهر محسوس روزگار چو های خوں ناب به سرعت و شتاب بواں با ابا ان واجسام بے روح و روان می نمود۔ و در زبان پهنیاں بود۔

شامت اعمال باصورت نادر گرفت

آخر دیر سے از درائے دربار از روئے اضطراب عمامه در گردن انداخته چون مجرمان بدگاه فلک اشتباه نادر حاضر شد و گفت۔

سے نمند کہ انوں بہ تیغ ناز کشی مگر کہ نہ کنی خلق را و باز کشی  
آخر از استماع این شعر دلگداز نادر شاه از راه ترجم بہ ہاداران جانباز حکم داد تا از شتار باز آیند و تیغ خون آشام را در نیام آرند۔ گویند فی الفور تعمیل این حکم کردہ شد آخر کار در جوت و خلوت تا چند در با محمد شاه ضاح مشفقانہ و مواعظ دوستانہ نموده عازم ایران شد و تاج سلطنت بہندوستان بدو بخشیدہ جان بخشی ہا نمود۔

نادر دولت و ثروت و مال و شمت و جواہر ابدار و در شہزاد ولای ابدار و گوہر ہائے  
ات بہر دیوانیت بشمار آسلاطین چنت بہ از ہفت پشت ذخیرہ نہادہ بودند فراہم نمود و بمجر  
انتخت طوس باصورت کیکاؤس روان بہ ایران شد۔

شکست خوردن محمد شاه از دست نادر شاه

حق نام و نسب ابا ان

ملکوت نادر شاه بر ایران  
با حقیت و سادگی

بازیابی

چراغ سلطنت چنتا یازین ہوئے عاصف چنل گل شد کہ دیگر امید افروختن آن نماند  
ازین جنگ فساد و شمر دلی تباہ و برباد شد و فرش ہائے شمر دلی تا کنوں از سرخی آن خون  
ز گدین داستان غم دل نشین جگہ اکین و حین است بسانین آن شمر مورد قمر تا عرضہ دراز مزہ خواب  
شیریں نہ چشیدند و روئے شاہد خواب تاندت دید بخواب ہم ندیدند  
یا الی شمر دلی را ہزاراں سال ماہ درینا و شاہ عادل دار محفوظ از ہلا  
فاعتبر و یا اولی الالبصار

## ۲۹۷ فارس شیراز

در جنوب مغرب ایران برکنار خلیج فارس خطہ ایست فیج کہ اہل عرب آنرا موسوم بہ فارس  
می کنند در زمان قدیم جملہ ایران را پارس می گفتند الا درین آوان این حصہ خاص پارس نامیدہ  
شہو۔ درین ولایت بعض مناظر قدرت و منظر ہر فطرت بہ آن خوبی و دلچسپی است کہ اگر آنرا نمونہ  
عجائبات عالم گوئیم رواست اگر لب لباب نادرات روزگار شمایم بجا است نصف حصہ ملک  
کوہستانی و دیگر نصف آن میدانی است بہین سبب است کہ آب ہوئے آن مختلف است  
گر می سردی بہ حد فراط و تفریط رسیدہ است۔ اکثر صحاری آن سرسبز و شاداب و درہر  
سرزمین اندر آبشار و تفرطہ اش ملو از اشجار و درو یا سمن و گلاب است۔  
صحرائے شاہ پور کہ بہ نواح شیراز واقع است قطعہ وسیع دارد کہ آن را شعب بواں میگویند و  
اہل عرب چار تفرج گاہ است کہ در خوبی فضا و نظارہ ہائے دل کشا و مناظر روح افزا نظیر  
خود ندارد۔ صند سمرقند و غوطہ دمشق۔ نہرا بلہ۔ شعب بواں۔

اتابک ابو بکر بن سعد زنگی کہ در عہد حکومتش شیخ گلستان تصنیف کردہ است ہمیشہ فخر یہ  
میگفت کہ در ملک ما قلعه سفید و وز بہت گاہ شعب بواں ہم در حالت خوف و ہم در حالت اطمینان  
برائے سلاطین ایران از بس لایہ و ناگزیر است۔ اکثر شعرائے عرب و ترخریف آن قصائد عزا  
نوشتہ۔ منجملہ آن شاعری قصیدہ بفرمایش عضد الدولہ بسکک تحریر آورد

وگفت

اذا اشرف المحزون من راس قلعہ علی شعب بوان استرح من الکرب  
چشمہ ہائے آب گرم و معدنیات ہر قسم در فارس یافتہ شود۔ آثار قدیمہ و صنایع عظیمہ  
فارس از عجایبات دنیا محسوب میگردد و چنانکہ عرفی شیرازی بدربارہ آثار قدیمہ میگوید  
از نقش و نگار در دیوار شکستہ آثار پدیدار است صنایع عظیمہ را  
علاوہ آثار قدیمہ بعض خصوصیات آنچنان است کہ از مشاہدہ آن در قوائے انسان  
شگفتگی و بالیدگی پیدامی شود از ہمیں است کہ اکثر بلاد فارس مردم خیز گفتمہ شدہ علماء و فضلا  
و ادباء و شعرا بکثرت بودہ اند تصنیفات آنہا تا کنون رنگ بقا دارد۔

منجملہ آن بلاد بلدہ شیراز کہ از صد ہا سال دار السلطنت ایران بودہ است لقب  
دارالعلوم یافتہ۔ اگر عظیم و فضل شیراز بہ سبب انقلاب زمان و گردش دوران و تنزل سلطنت  
اسلامیہ آنکوں بحالت زوال است لیکن حالت انسان موجودہ آن شاہد است  
کہ ایشان تا کنون سرشار نشہ بزرگی و برتری اند۔

یکے از تذکرہ نویسندگان اذیتہ کہ خورد و بزرگ پیر و برنئے شیر از شیدائے مجالس و فریادہ فحل  
اند۔ در قہوہ خانہ ہائے و زہمت گاہ ہائے اجتماع و قیام دارند۔ ایشان متصف بصفہ  
قناعت اند ہمیں سبب است کہ در اکتساب معاش بقدر ضرورت سعی نمی نمایند و بر  
اندکے کہ بہ سہولت و آسانی میسر گردد بسند نمی کنند۔

شہر شیراز بزمانہ اسلام بنیاد نہادہ شد محمد بن قاسم کہ نخستین از اہل اسلام بر ہندوستان  
لشکر کشی نمودہ بانی شیراز بودہ است این شہر در آخری صدی اول بر قطعہ زمین کہ از بس سرسبز و شاداب  
است آباد شدہ است۔ در تقویم البلدان مسطور است کہ مکانات بازار ہائے شیراز از بسیار وسیع  
و پُر رونق است و بہر خانہ نہ ہا جاری است خانہ نیست کہ باغی نہ داشتہ باشد۔ در عمدہ قصد الدولہ آبادی  
این شہر از دیاد و ترقی گرفت آنچنان کہ در شہر گنجائش اہل لشکر مانند پس خارج شہر عمارتی جدید ساختہ  
شد کہ نامش سوق الامیر نہادند۔ و پسرش مصمما الدولہ گردان عمارت فیصل تیار کرد۔  
آب ہوائے شیراز از بس لذت و مزہ معتدل و خوشگوار است۔ شیخ سعدی خواجہ حافظ

عظمت عمارات

شیراز

فضائل شیراز

بہار

و اکثر شعرائے سلف اشعار و قصاید نوشته اند که از این جمله خواجہ حافظ گفته  
 بدہ ساقی شے باقی کو در جنت نخواہی یافت کنار آب رکتا باد گل گشت مصلی سا  
 شیخ علی حنین در قرن دوازدهم میلادی نوشتند کہ رونق شیراز کلینتہ منقود شدہ بود از نوازیہ  
 است اور سوانح خویش ثبت می نمایند کہ آب بولے شیراز بہ دماغ مناسبت تمام دارد۔  
 ہر چند کہ مطالعہ کتب غور و خوض در مضامین علمیہ و مسایل حکمیہ کردہ شود طبیعت را  
 ملال و کلال نباشد۔

و این امر از مسلمات است کہ محل وقوع خوبی آب ہو و فحوت فضا و لطافت باغات و  
 خوش اسلوبی عمارت بر قوے و خیالات باشندگان اثر عجیب دارد۔ از ہمیں است کہ اکثر شایخ  
 و علمائے شیراز شعر و فضاہیے این خطہ و لنوار پاکیزہ طبع لطیف و ظریف بودہ اند شیخ و  
 دیباچہ بوستان ساکنان شیراز را بہ ہم باشندگان مختلف الممالک کہ در شنائے سیر و سیاحت  
 با ایشان ملاتی شدہ ترجیح دادہ است چنانچہ می گوید

چو پاکان شیراز خانکس ندیدم کہ رحمت بران خاکس بد  
 از کثرت تعداد علما و شایخ و شعر و مصنفین موغین گما از ابتدائیں در شیراز  
 بودہ اند و حالات نشان و تذکرات مسلمانان ہر جا مذکور است اندازہ توان کرد کہ خلف این  
 شہر علم و ہنر چه قدر مناسبت دارد و از شہرت و قبولیت کلام شیخ این امر بیایہ ثبوت  
 میرسد کہ با وجود شیخ باعث فخر بود ہم برائے شیراز ہم برائے جمیع ساکنین این خطہ و لنوار ہ

## نظارہ گلزار در فصل بہار

کسیانکہ نظر بر مناظر قدرت مظاہر فطرت انداختہ ندیشال سطح زمین را محیطہ فطرت  
 کتاب فیتن قدرت انکاشتہ اند۔ از ہمیں است کہ بہ نقطہ کتاب قدرت کہ مصنف آل  
 حکیم علی الاطلاق است نزدشان قابل غور و خوض باشد۔  
 فصل ہمار از مردم ہوشیار و کاد فیا می اے مختلہ کردگار است۔ بل دل



و اصحابِ دل آنرا بھل نظر می بیند که باید و شاید۔ دریں موسم عجائب قدرت است و اگر  
 گزر کے بچہستان، و نظارہ بنظر آید کہ کیفیت آں بروں از حد تحریر و فزوں از حیز  
 تحریر باشد نہ فقط گھمائے دلفریب بل برگ گیاه چمنستان شایانِ لغزینی میدارد۔ بچوائے  
 برگ درختان سبز در نظر ہشیار ہر ورق و فقریست معرفت کردگار  
 رنگ گل باصرہ دہوئے ادشامہ را خریفہ می کند۔ لغز طرازی طید و قوت سامعہ را شیفتہ  
 می نماید۔ بر دل و دماغ آں عالم نشاط و انسا طاری نماید کہ بیانش داخل ناممکنات است  
 گئے سادگی گل گئے شوخی گل گئے بونے مشام نواز گئے صورت دلفریب و حسن طراز مظهر  
 کمال قدرت و جمال فطرت بودہ ناظر را معترف قدرت کاملہ و معتقد حکمت بالغہ حکیم خیر و  
 خدائے قدیمی نماید۔ اگر بنظر تعمق و دیدہ شود معلوم گردد کہ برائے دیدن جلوہ خاص فطرت  
 چندی بہتر از گل و فصل از گل نباشد جس انسان فی ہم دریں شک کہ اعلیٰ نمونہ صنعت  
 باری تعالیٰ است لیکن برائے دیدن آں نگاہی درکار است کہ ازاں انسان کلیتہ  
 محروم است۔

فصل بہار باغ و درغ و دشت و کوہسار و گلشن گلزار ہم نمونہ صنعت کردگار است  
 فصل ربیع بہ نہایت و بقولات راجائے نسخ و خلعت بہار پوشانیدہ بر سبب عزت  
 نشانیدہ است۔ لغزہ سخی ببل بر شاخ گل اثر عجیب و لطیف غریب دارد کہ در اوصاف  
 آں صفحات دو دین تعریف ہر ملک و دیوار و اوراق ہیاض سخنوران عرصہ روزگار پسین  
 است شعرائے فارس چوں غنایب را بر شش کل شمسہ و بانمہ بائے بوقلموں و سرو  
 ہائے گوناگون ترانہ سنج دیدہ آنرا موسوم بہ ہزار داستان نمودند۔

قبل از دیدن بہار در گلزار و در شاہدہ مروہ ہوشیاری آید کہ فصل بہ بیداری و بیداری  
 برگ اشجار می یزد و آریں نظارہ اندوہگین قلوب مرموم ژرف میں بدرجہ غایت متاثر  
 میگردد۔ و تصویر صدمت جہاں در چشم میگردد۔ چنانکہ عرفی شیرازی میگوید۔  
 لے بطبع باغ کو از بہر برائے حدوث طرح رنگ آمیزی از فضل خزاں انداختہ  
 درختن سر سبز از شاداب بوئے یاسمن و گلاب خشک و بے برگ مے مایہ

للا اگر دیں محالہ فطرت و مسئلہ قدرت غور نموده آید ایں برگ ریزی ہنر ز غفلت  
باشد کہ کارکنان بہار و عاملان کردگار قبل پوشانیدن خلعت سبز بہ اشجار میدہند  
حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید

مژدگانے گل از غنچہ بروں می آید صدبہارا آتچہ ریزند و سان بہار  
خوشبوئے گلداد باغ را محط و دل را متاثر می سازد۔ از ہوا شاخہائے گلستان  
می جنبند۔ در ساحت باغ فرش خمل گسترده و اشجار از موزونی گل باشل غروس و عنابند  
ناز و ادا لہائے مردم بُردہ۔ روئے گل بہ سبب نقش و نگار مثل چہرہ یار ہے  
نگار خانہ کشمیر یاں بوقت بہار بباغ کردہ ہمہ نقش خویش تن تسلیم  
از غمہ بخی طائران بلند پرواز و ترانہ سازی پرندگان شیریں نواز محسوس می شود کہ  
ایشان ہم از اثر فصل بہار متاثر شدہ اند۔ نہ فقط در و خوش طیور حالت لطف و سرور  
پیدا میشود بل و حضرت انسان ہم کہ خود مظہر فطرت الہی منظر قدرت نامتناہی است جوش تمام یافتہ شود  
اثر جلوہ ہائے بہار بر دل وادگان یا رخسار ج از طاقت خامہ حقایق نگار است  
از بوئے گل یاد محبوب گل رود تصویر یا زمین بول را بدرجہ غایت متاثر می سازد  
چنانکہ امیر خسرو می فرماید۔

باغ در ایام بہاراں خوش است موسم گل با بچ یاراں خوش است  
کسانیکہ دل بدست یار طردار و معشوق ز رنگار و محبوب دل آزار و نگار رشک  
بہار وادہ بے دل شدند۔ و در وازفتگی جنون بوقلموں سودا ہائے گوناگون بے نظیر  
بے ہل گشتند در حالت مایوسی و روائیں اشعار می نمایند

موسم گل در رسید و نیست با من یار من	من بہاراں را چہ سازم گشت بہر ہم کار من
از نگارش لہے بتان و نقوش گلستان	دلغ حسرت را بہیں در سینہ افکار من
لے بہار این کلفشانی آتش در دل زند	چوں نیاید با من اندر باغ گل رخسار من
از فلک مارا امید مہربانی چوں شود	حیران برین نگشتہ چو دل دلدار من
از فراق یار جانی گشتم گلشن سہ مدہ	ہر برگ گل نہ را باشد و فراق یار من

میں محمد سائیک طریق سلوک مصنف سیف الملوک میفرماید ترجمہ اشعار پنجابی :-  
 باغ و بہار و گلشن و گلزار و بوستان      بے یار یک نمونہ دوزخ بود مرا  
 دیدار یار رشک گلستاں اگر بود      صد شکر بامزار مسرت شود مرا  
 کشمیری بچہ را دیدم کہ در محفل سرود نغمہ سرائی دلربائی میکرد و میگفت :-  
 گل و گلشن و گلستاں را چہ سازم      چو یارم نہ باشد ہمہ را بسوزم  
 نگاہم بگل چوں بہفتد بگلشن      دلم را بہ خار غم ورنج دوزم  
 و گاہ بہ تبدیل قافیہ می سرود :-  
 بہار گلستاں بے دید دل را      بود خار دل دوز بر قلب مضطرب  
 اگر دل برابر ما نہ باشد      بود کار من در جہاں خوار و ابتر  
 اگر رشک گلشن بہادر نیاید      مرا رنج افزا شود رقص دختر  
 از عارض گل رخسارہ دل عیان است کہ مشاطہ بہار غازہ خوشنما بہ چہرہ دلربا  
 بعدہ از آب تاب شادابی گل گلاب سرخ گرد کہ ما الحیات برائے دلدادگان خواہشات  
 دارد۔ الغرض ہر سو کہ نگاہ کنیم قدرت باری عزائمہ عیان می گردد۔ :-  
 فصل گل و موسم بہار است      گلزار برنگ بوئے یار است  
 حضرت سعدی علیہ الرحمۃ می فرماید :-  
 باید اداس کہ تفاوت کند لیل و نهار      خوش بود و دامن صحرا و تماشائی بہار  
 صوفی از صومعہ گوخیمہ بزین گلزار      وقت آن نیست کہ در خانہ نشینی بیکار

## حرص و خواہش ترقی

ایں ہر دو نقطہ اگرچہ نزدیک نظر آتے ہیں مگر ہر ایک قریب المفہوم است لیکن اگر بہ نظر  
 میں آئے تو معلوم کر دو کہ بین ہر دو فرق بسیار و تفاوت بیشمار است۔  
 حرص ضد قناعت است و خواہش ترقی ضد مستی و کم ملی در میان ہر دو امتیاز

داشتن ضروری است۔ در مذمت حرص شعرائے شیریں مقالہ علمائے زمانہ ماضی  
حال مبالغہ ہائے بے شمار نموده و گفته و در حقیقت گوہر راستی سفته ے  
طمع راسہ حرف است و ہر سہ تہی ازاں نیست مرطامعاں را بہی  
بیدل می گوید۔ ے

حرص قانع نیست بیدل و نہ اسباب معاش  
آنچہ مادر کار داریم اکثرش در کار نیست  
حریص طامع مثل سگے است کہ استخوان در دہاں باشد و در آب عکس خود دیدہ  
تصور کند کہ سگ دیگر دہاں پُر از استخوان دارد۔ و خواہد کہ استخوان ازاں غصب  
نماید چوں آتش حرص و غضب در جوش آید و دہن کشاید و دست از استخوان  
ہم بشوید مولانا روم در مثنوی میفرماید۔ ے

کیسہ چشم حریصاں پُر شد تا صدف قانع نہ شد پرورد نشہ  
ہر بارہ الحریص محروم حکایات بسیار و روایات بے شمار در کتب اسفار مندرج  
است کہ حاجت نگہ ندارد۔ ازاں جملہ روایات این امر بپایاں ثبات می رسد کہ  
الحریص محروم از ہمیں است کہ گفته اند۔ ے

طمع راسہ حرف است و ہر سہ تہی ازاں نیست مرطامعاں را بہی  
حضرت سعدی علیہ الرحمۃ در کتاب گلستان جائیکہ ذکر تاجر حریص مکالمہ می نماید میفرماید  
آن شبہ تہی کہ دقتہ تاجر در بیابانے بیفتاد ز ستور  
گفت چشم تنگ دنیا دار را یا قناعت پُر کند یا خاک گور

بقدر خواجہ ضروریہ در نشاء تعلق برائے حصوں معاش جوہر عورت در چشم قرار  
و مثل کشاں بودن بدست این کلیتہ مختلف از حرص است از طریق اعتدال را مرق  
دارند این خواہش ترقی در امور دنیا و عقبی متضمن بر فواید جلیلہ و منافع جزئیہ میگرد و مشا  
آنکہ در امور معاش سعی بلیغ نماید تا اوقات خودش ہم برافہ بیت گزرد و دیگر ہم کہ  
مستحق اہدائمازد و معاونت خود محروم نگذرد و بہ نظر عموم عزت یا بذریکہ یں فصل ایشان

نفع رسانی و بی خواهی عوام است.

متضمن آنکه در تعلیم و درس و تدریس اظهار شیفتگی ننماید و شغفش درین کار بدرجماں میرسد  
معزز و موقر گردد و در اوقات قیمتی خود را صرف مطالعه کتب علوم و فنون نموده خود را بر  
فلک مشتم میرساند و لوح دلش متحمل نقوش علمیه و صور حکمیه شده زنگ جمالت از آئینه دلش  
زردوده شود این خواهش ترقی اش هر چند که زیاده باشد افضل و بهتر شمرده شود.

خواهش شغفش در تحصیل علوم و نیوی باشد خواه بجانب علوم الهیات در هر دو حال مستحسن  
است. اگر متقدمین علوم و فنون و صنعت و حرفت خواهش ترقی نمودند چگونه این  
چنین فوائد جریله و منافع جلیله بآرسی نام نامی آن فارسان مضمار ترقی بر صفحہ زبان به حرف طلا  
ثبت است. کسانی که در تزکیفیس ترقی نموده بزمه اولیاد و اصنفیاد در آمده شهرت عام و ثنائے  
دوام حاصل کردند اگر کسی اوقات عزیز را به گرداوری نال و کنت گذارد و هم جانب آخرت را  
فر و گنزداد چه به است در تحصیل خیر عواقب امور اقبال بدامنه و زیدین خاسر الدنیا و الدین  
گردیدن است حریص جہاں گرد و طامع صحرانورد بود و دور از طریق خردمندی بعید از  
انصاف پسندی باشد اسب طمع در میدان حرص تافتن بجواب زوایا و عمر عزیز را در اشتراک مطالب  
نفسانی باختن عند العقل و الشرع مذموم است حضرت سعدی میفرماید:

خبرده حریص جہاں گرد را قناعت تو نگر کن در مرد را

در حصول باتیات صلاحات کوشیدن داخل مستحسانات است. برائے ذخیره

نهادن مال و زور و بدر شدن اوقات عزیز را صرف این کار نمودن از عواقب امور  
غافل بودن بجز نادان کسی بر نخود و پسندند.

از تقریرات مذکوره عین میگردد که بقدر مصلحت در امور معاش و معاد ساعی کوشا  
شده ترقی نمودن از بس محمود و مستحسن شمار کرده شود و برخلاف آن حرص و طمع را شعار  
نمود ساختن و مثل سبب حریص در بدر نمودن زود شدن مذموم و قبیح خیال کرده شود.

# نقصاناتِ نفاق

۳۲۷

نفاق آن سجیہ نامرضیہ است کہ خصلتے بدتر و عادت ہتر از آن در حیطہ خیال نمی آید  
بلایے است عظیم کہ بسبب آن خاندان ہائے قدیم برباد و تباہی گردود درختے است کہ در آل  
سوائے خار ہائے زہر دار و اثمار ناخوشگوار برے حاصل نمی شود۔

روسیا ہی و تباہی کہ ازیں حاصل شود ہرگز نہرگز از صفحہ حال استقبال زاید نگردد و دور  
زہر ہلاک ایں مہوی آن اثر پر قمر یافتہ شود کہ اگر کسی از گردن جان بر نتواند شد مجموعہ خرابی ہا  
کہ از ان عزت آبرو بلین اربابان جان خانمان تباہی گردویکی از صفات ردیدہ است کہ  
ازیں خالق مخلوق ہر دو ناراض اند فتنہ ایست کہ از ان روئے نیکو بدیدن نیاید مفسدست  
جانکاه کہ بیمار ایں مرض گلسے بر بستر آرام و راحت استرحت نکند مفسد دین و ایمان و دشمن  
مسلمان است چنانکہ خداوند کریم میفرماید: ان الله لا يحب المفسدين۔ و ہمچنین  
میفرماید: لا تفسد فی الارض و جائے دیگر اشارہ فرمود: ان الله یحب من ازال البهائم فی الارض  
الا سفل من النار و لن تجنا و نعم نصیر و جائے دیگر مردی است کہ روزی حضرت  
جبرائیل علیہ السلام پیش حضرت رسول خدا صلی اللہ علیہ وسلم نشستہ بود حضرت چنان دانستہ  
بلند کرد کہ دل رسول کریم صلی اللہ علیہ وسلم مرعوب شد حضرت رسالتیہ زکریا صلی اللہ علیہ وسلم  
بدر بارہ آن آواز حبیب سوال کردند: یک مقرب عرض نمود کہ قبل از خود آدم علیہ السلام  
سنگ گراں بد و نرخی اندوختہ شدہ بود امروز ورتہ آن رسیدہ است ایں آذر خیرت  
انتادون آن ست حضرت پرسیدند کہ کہ ام مردمان بیمہ آن دوزخ خواهند شد جبرائیل  
علیہ السلام گفت ملجا و مادائے منافقین و دار القمار مفسدین است در اکثر کتاب روایت  
مستور است کہ چوں مابین ممالک مختلفہ جنگ خفیہ شروع گردود و کالیف گوناگون  
مصائب بوقلمون در معرض ظہور سے آیا شد لسانی در نرخی شیاد و قی  
شود کہ بہ سبب آن وقت ہر نوع پیشہ رو پیدا کرد و ہر تجارت نقصان

نفاق

نفاق

عاید گردد در هر پیشه حرفه خرج و مرج نموداری گردد - هزارها مردم عرضه تیغ گردند ز رویم  
نقصان پذیرد - دواب انعام هلاک میشوند - الغرض موجود این جمله تکالیف نفاق است -  
کس را وقت نیست که انجام کار چیست

علاوه از این نارمخالفت هائے اندرونی که به سبب استحکام سلطنت مغلوب می ماند  
بحالت نفاق و فریب مشتعل گردد - اعداء بالله من هذا السجیة اگر کسی باز در خود  
از نفاق باشد برادی تنهایی خانه بظهور آید - زندگی تلخ گردد - عیش آرام در پرده اخفا  
مستور شود - علی هذا القیاس نفاق با هم نشینان هم ساکنان و زیدین صاحب آثر بے  
آرام دارد چنانچه شیخ علیه الرحمۃ در گلستان فرموده

زینهار از قسین بد زینهار وقتا ربنا عند اب الناس  
اگر کسی با قارب احباب از نفاق باشد کسی از ایشان بوقت مصیبت گرفتاری  
در هیچ و داری محین مددگار و ناصر و یار نگردد - رشته داران بوقت حاجت حمایت نمی کنند  
نفاق با حکما و اطبا صورت مرگ راحی نماید نفاق با حکام داخل زندان سازد - الغرض  
در هر حال بجز تسمه ن زبانه بے پایان دولت فراوان فایده نمی دهد - کسانیکه این عادت  
ندیمه را شیوه خود می سازند همیشه دلیل بخوار و بدنام و بی وقار می مانند چنانکه مانند  
ش در شقاوت بد حالی یافته شود - به سبب نفاق رنج هائے فراوان و تکلیف هائے  
بے پایان به آفاق عاید می گردد -

## محمد شمس الدین خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ

سبز نیمروء دوش زنده شد بشوق ثبت است بر جریدہ عالم دولام با  
نفسه بنس از حسن تئیتی سرشته بود بعد از شیخ شاعر بود با کمال و صوفی بود  
بے مشیخ شیعہ غریبات می گسے اگر چشمیده باز تلخی دوران ندیده حقا که فائق همسران  
مردود سرچشمه حیات دائمی در شاخ نبات و سے پوشیده است و بقائے

اہدی ورسطور دیوان اوسطور است۔ این چنین مردسانی را اگر بقائے دوام حاصل  
نشده۔ دیگرے کہ مستحق نخواهد بود۔ او یکے از امیدواران تجلای حقیقی است بحد  
چنانکہ او گفته۔

ایں جاں عاریت کہ بحافظ سپردہ است روزے ریش پیہم و تسلیم میکنم  
حقیقی جلیلے بود کہ محتاج کل عمل نہ باشد۔ از درگاہ خاص براہ راست فیض جب وہ  
بروردہ و تمام عمر در رضائے خالق بچوں بسر کردہ

غافل در کار خویش عاقلان کار دوست عاشقان از ہر دو فارغ محو در دیدار دست  
بندہ ہچچندان تقیہ اگر سوا کج عمری عارفی کامل بنویسم ہر چہ بہت از کتب متداولہ  
فراہم آورم و اجمالاً اندر شائقین کردم نولاز خطایم در گزاردن و اصل مطلب حاصل کنند بنویسہ  
محمد نام شمس الدین نقبے چوں حافظ قرآن بود۔ ازین جہت خود را بحافظ مخلص  
گردانید۔ سرکان کہ نزد شہر نہاوند از مضافات صفہاں است مولود و سکن آبا و اجداد  
است۔ غالباً جہ حافظ صاحب نقل مکانی کردہ بعد از تابکان در شیراز سکونت پذیر شد۔  
مولانا شبلی نعمانی در شعرا العجم نام پدرے بہاؤ الدین اوشہ و مصنف حیات حافظ  
کمال الدین مندرج کردہ۔ قطع نظر ازین اختلاف اتفاق است کہ پدرے در سوداگری  
مشغول بود۔ مگر ایں ہم اصفا شدہ کہ خاندانش در علم و فضل بہرہ وافر میداشت ہ

بہم و شہر

چند مرتبہ از احوال آنجا شاعری

در حیات حافظ مرقوم است کہ چوں پدرے و دہجہ حیات را بخند سپرد۔ سہ سپہر  
گذاشت کہ حافظ کو چاک ترین ایشال بود۔ تا مدتہ بزرگ پرگزراوقات زندہ بہر تاجکے  
ہر دو برادر کلاش بہ جستجئے معاش مجبور بر تارک اوطقی متسند۔ و بالاخر بہ ہادی پجانی افتند  
مگر حافظ بوجہ صغر سن در خانہ تقیم ماند۔ و... منقول است کہ مادرش از افلاس  
تنگ آمد حافظ را بخدمت مردے کہ بدخفق بود برائے پرورش و تعلیم و تربیت بسپرد۔  
چندے نکرت کہ خواہار ہنجا اور ہائی یافتہ رو بہ سفر ہو و تا سالے بہشتت تبسم  
شکم پروری کردیم تحصیل علم نمود۔ میگویند کہ قرآن مجید آنجا حفظ کرد۔ و از صحبت بزرگانے  
کہ در شعر گوئی ملکہ داشت فیض سخن سیر آمد۔ و مذکور است کہ سعدی عیہ رحمتہ حافظ را عجبی



بودن و گویا در سرخ شعر گفت قدر شناس شعر بود۔ روزی غزلے می نوشت ہنوز یک  
مصرعہ نوشتہ بود کہ ساجت بیرون رفت۔ حافظ در غیر حاضریش نہ صرف مصرعہ دیگر نوشت  
بلکہ غزل را تمام رسانید۔ چون واپس آمد دید کہ غزل تمام است۔ از حافظ پرسید کہ میں ہما  
کہ تکمیل دادہ۔ حافظ بخود اشارت کرد۔ پس عرض نمود کہ اثر غزل تو نقش دوام گیرد۔ و ہر کہ غزل  
تو خواند آنحتی کہ مجذوب شود چنانچہ ایس خیال تا کنوں زندہ است کہ ہر کہ دیوان حافظ خواند  
روزے مجذوب شود۔ راویان شیریں زباں حاکیمان فصیح البیان روایت نمودہ اند۔ کہ  
پیشتر غزل ہائے حافظ چنداں مرغوب نہ بود۔ و حافظ اکثر ازین بنجیدہ می ماند۔ روزے  
بہ مزہ۔ بابائے کوی رفت گریز زاری نمود۔ و از خلوص خاص ہر گاہ الہی استعارہ کرد۔ کہ  
یا الہی غزل مرا بہ اعجاز برساں چنانچہ شبے در خواب دید۔ کہ مرد بزرگ اورانغمہ می خوراند و  
میگوید۔ کہ برو۔ بر تو ابواب علم و فضل کشادہ شد۔ بعد از آمدن بابائے کوی خواجہ صبح  
در طبیعت خود اثر غیر معمولی یافت۔ چنانچہ دریں غزل اشارہ ہاں است ۵  
دوش دقت سحر از خصہ سجام دادند وندراں ظلمت شب آنجیام دادند  
ایں روایت را دیگران بطریق دیگر نوشتہ اند۔ مگر مقصد ہمین است۔

شمس الدین محمد عبداللہ شیرازی کہ در علم و فضل یک تائے روزگار روز بدہ علمائے کبار و قدوۃ  
شعرائے نامدار بود۔ بصیت فضلش در اکثاف و اطراف عالم رفتہ خواجہ ازود در تفسیر و فقہ  
استفادہ نمود۔ شمس الدین لقب ازین فیض دست و منقول است کہ حافظ در خدمت سید  
شریف جرجانی زانوئے شاگردی نہ کردہ منطلق حکمت آموخت لیکن نزدیک محمد اسلم  
جے پوری ایں واقعہ سراپا خلط است۔ زیرا کہ سید شریف از حافظ خود تر بود مگر مایں  
راقابل تعجب نہ پنداریم چہ کہ سنی شاگرد و صغریٰ استاد منافی ایں امر نیست کہ خواجہ  
از وی بیج حاصل نہ کردہ باشد۔ امثال ہائے بسیار آلاں دریں نہاں  
از مناظر ما است ۶

خواجہ اگرچہ در منطق و فلسفہ و در فقہ بہرہ تمام داشت مگر در علوم قرآنی و تحقیق کلام  
ربانی مایل نمود و تمام عمرش در معارف و نکات آل صرف شد۔ او نہ صرف شاعر بود

فصیح و بلیغ بل متحلی چلیہ علم و فضل کتاب مفتاح را کہ از علامہ سکاکی است و مثل بر معانی و بیان است۔ اکثر مطالعہ می نمود و بر تفسیر کشف کہ از مولانا جابر القادری است۔ حاشیہ نوشت علاوہ ازین مصباح را ہم محشی ساختہ۔

آن مرد آزاد منش بود۔ نہ بایں طور کہ کلیتہ ترک دنیا نمودہ باشد نہ آنکہ در قیود عالم گرفتار۔ مے صرفے بود ہر دلعزیز و صلاح کل غزلیات می نوشت مگر نہ بطمح و انعام بیشک رونق بزم و زینت دربار بود۔ مگر نہ بحیثیت غزنخوانی و قصیدہ گوئی۔ بل بہ لحاظ فضیلت قابلیت و علمیت و اہلیت ہموافضل کامل عالم اکمل در محافل علما رونق انجمن و مجالس شریعہ نجیب الزمن بود کہ اگر بہ کمال عقیدت برو پیشکش می نمود قبول می فرمودند۔  
ور نہ حرف سوال بر زبان نیاوردند۔

ماہر و مے فقر و قناعت مے بریم      باہادشاہ بگوئے کہ روزی مقرر است  
و آنچنان عالی بہت بود کہ میگفت کہ دربار گاہ کریم      ہرگز بر زبان احتیاج را نہ باید کشاد  
ارباب حاکم و زبان سوال نیست      در حضرت کریم تنہا چہ حاجت است  
جام جہاں نما است ضمیر منیر و دست      اظہار احتیاج خود آنجا چہ حاجت است

در جائیکہ خواجہ تقاضا ہم نمودہ چنداں خفیف و لطیف می نماید کہ تا سر حد سوال۔ رسیدہ  
بہ خلاف ایں معاصرین پیشروان بہ طریق فرو مانگاں مدح میکردند و صلہ می طلبیدند۔  
اگر دقتہ مدوح نہ دادہ کلہ کردند و ہجو گفتند۔ مگر علو بہت و شرافت ذاتی تا بایں درجہ رسید  
بود۔ کہ یک کلمہ ناگفتنی از زبان مبارک صدر نہ شدہ و امر خلاف تہذیب قبح نہ یافتہ۔  
و بعضے گفتہ اند کہ در دیوان کلمہ (سگ) ہم موجود نیست۔ شاید بہ نظر ایشان۔

شعر حافظ نہ رسیدہ۔

شنیدہ ام کہ سکاں را قلاوہ می بندی      چرا بہ گردن حافظ نامی کنی رسنے  
قدردانان نہ در ایران توران بودند ہلکہ در مالک غیر ہم مگر خواجہ از کن رکن آباد رزن  
گلگشت مصلیٰ یک لمحہ جدا نہ شد۔ چنانچہ میفرمود۔  
بدہ ساتی مے باقی کہ و جنت نہ خواہی یافت      کن یہ آب رکن۔ در گشت مصلیٰ

سلطان احمد بن اویس حاکم بغداد خود صاحب کمال بود - خواجه راجند بار  
نوشت و اشتیاق زیارت نمود مگر و نشان از شیراز قدم بیرون نهادن گوارا نه کردند  
را نه بریم بقصود خود اندر شیراز خرم آن روز که حافظ ره بغداد کند

عراق پارس گزینی به شعر خود حافظ بیا که نوبت بغداد و وقت تبریز است

مشرب و ملت

جنگ هفتاد و دو دولت همه عذر به چو نندیدند حقیقت ره افسانه زند  
دران قیل و قال که خود حافظ نیفتاده بحث کردن جائز نیست مگر مجبوریم زیرا که پیشتر از ما محققین  
مدققین درین مباحثه وقت کثیف صرف نموده اند لهذا ذریعے از ان نوشتن ضرورت  
در ملا حظ آمده که اکثر تذکره مشاهیر عالم را بر مره خود آورده اند و یکا کوشش کرده اند چنانچه  
هستند انجمنین صلحا راستی ثابت کردند - و اهل تشیع شیعه حقیقت این امر که او ازین قبیله  
دورنگی آزاد بود فرموده خدا و رسول قرآن را مذہب خود میدانستند و علاوہ ازین غرض  
قاضی نور احمد شوشتری در مجالس المؤمنین خواجه صاحب را از اهل تشیع ثابت کرده و  
پیش چندان اشعار خواجه صاحب نوشته لیکن از ان اشعار مشرب خواجه در سنن ثابت  
می شود و تشیع و اهل سنت این شعر را بدلیل بیان خود پیش می کنند

ببین ہلالی محرم بخواہ ساغر راج کہ ماہ من امان است سال صلاح  
لیکن ہرمون بل ہر کہ فر معتمد این شعر خواہد گشت شعر غزل اولین کہ در دیوان حافظ  
موجود است اول مصرع اش ازین یاد است و صورت شعر نیز این است -

انا المسبوم ما عندی تبریاتی لاری ادر کاسہ و نا دلہا - الایا ایہا الساقی  
آیا این ممکن است کہ از مصرعہ یزید ملت حافظ صاحب ہجو یزید ثابت گردد و شارحین  
این مصرعہ را بنظر استحسان ندیدہ اند -

و بعضی زمرہ مان حافظ صاحب را معتزلہ گفته اند لیکن این امر محقق

نہا شود - بل این اشعار در تردید این امر و اثبات

ایں جان علایت رب حافظ سپردہ دست  
 روئے رخس بر بنیم و تسلیم مے کنم  
 ۴ ز مصحف بُرخ دلدار آیتے بر خواں  
 کہ آں بہان مقامات کشف کاشات  
 خلاصہ کلام حافظ صاحب مسلمان آزاد منش بود و تصوف از و ترشح -  
 خواجہ صاحب اگر چہ رند مشرق آزادہ رو بود لیکن نہ تارک الدنیا نہ تابع  
 حرص نہ ہوا عروسی کردند و چند پسر ہم آوردند چنانچہ ازین مرثیہ تحقیقت حال معلوم  
 می شود۔ بردفات زوجہ خود می گوید ۴

صلح جمعہ بدو ساوس بربع الاذل  
 کہ گشت فرقت آں مہ بگشتم عال  
 بسال ہفت صد و شصت چار از ہجرت  
 چو آب حل بشدم این دقیقہ مشکل  
 در بیخ و در دو تاسف کجا دہد سوئے  
 کنوں کہ عمر باز بچہ رفت بی حاصل

و در نوحہ پسر ۴

بلبلے خون جگر خور دو گلے حاصل کرد  
 باد غیرت بصدش حال پریشان دل کرد  
 سن ولادت خواجہ صاحب تا کنوں معلوم نیست و تا ہم چنداں مشہور است کہ  
 حافظ صاحب در آغاز صدی ہشتم متولد گشتند محمد گلندم کہ دیوانش را مرتب کردہ است  
 نوشتہ کہ خواجہ در سنہ فوت گردید۔ پیر و فیسراہ مرتفق این تاریخ است از جملہ تاریخ سال  
 وفاتش ۹۱۳ھ یا ۹۱۲ھ برآمدہ است مولانا شبلی نعمانی ۹۱۳ھ نوشتہ اند  
 تاریخ وفاتش کہ محمد گلندم گفتہ این است ۴

سال باد صا د ذال الحجد  
 ز دور ہجرت میمون احمد  
 بسوئے جنت اعلیٰ رواں شد  
 غریب عہد شمس الدین محمد  
 چراغ اہل معنی خواجہ حافظ  
 کہ شمع بود از نور تجس  
 چو در خاک مصلی یافت منزل  
 بجو تار بخش از خاک مصلی  
 مرقدش در خاک مصلی تا کنوں موجود است و حافظیہ نام دارد۔ زیارت گاہ  
 اہل ایران جہانیاں است۔ ۴

بر سر تربت ماچوں گزری بہت خود  
 کہ زیارت گاہ زندان جہاں خود رہا

ز پائے تاب سرش ہر کجا کمی نگرم کرشمہ دامن دل میکشد کہ جای نجات  
 دیوان غزل سرایہ عترت نام است کہ مقبول خاص عام است۔ از بسم اللہ تا تمت بالخیروا  
 شیرہ شیراز است کہ دہن را شکریں یا شیریں می سازد مولانا آزاد و خزانہ عامرہ نوشتہ کہ  
 اکثر اشعار او تقریبی است مولی لاری کہ یکے از تلامذہ علامہ دوانی است دیوان او را با تقریباً  
 از برداشت مولانا جامی در بہارتان می نویسند۔ اشعار او لطیف و مطبوع است و بعضے  
 قریب بہ سرحد اعجاز رسیدہ۔ و غزلیات مے بہ غزلیات دیگران در سلاست و روانی  
 حکم قصائد ظہیر دارد۔ بہ نسبت قصائد دیگران سلیقہ شعر مے نزدیک طرندی قہرستانی  
 و چوں اشعار مے تکلف ظاہر نیست مے را لسان الغیب لقب کردہ اند۔ و در  
 نفحات الانس مسطور است۔

مے لسان الغیب ترجمان الاسرار است۔ لیس اسرار عجیب و معانی لطیف کہ در  
 کسوت صورت و لباس مجاز باز نمودہ درست کردہ۔ یکے از عزیزان سلسلہ خواجگان قدس  
 اللہ تعالیٰ ابراہیم فرمودہ است کہ بیچ دیوان باز دیوان حافظ نیست۔ اگر موصوفی باشد  
 چوں اشعار مے از ان مفروق می گردد۔ (نفحات الانس)

صائب۔ حکیم عرفی گردیدہ غزلیات اند۔ چنانچہ عرفی در آن مقام ہمہ شاعران را  
 بیچ شمرده۔ بہ نسبت خواجہ صاحب می گوید۔

برای تیج حافظ را است چوں عرفی کہ دل بکار خود را ز سخنوری داند  
 و جائے دیگر نوشتہ۔

بلکہ در تقدیر حافظ اکعبہ سخن است۔ در دیدم بعزم طواف در پرواز  
 بقول مولانا آزاد بلگرامی مے در میخانہ عرفان کشاہ و صلاے او رکاسا و ناولہ دادہ  
 اشعار او و رد مناجاتیاں و طبقہ خراباتیاں است۔

میر حسین دوست شہصل مصنف تذکرہ حسینی می نویسند۔ حافظ شیراز سر حلقہ عارفان  
 صاحب حال بود۔ و در فصاحت عظیم المثال در علم قرأت نیز مہارت تمام داشتہ دیوانش  
 سرایا انتخاب است۔ گویا میر حسین بہ نوائے صائب است کہ میگوید۔ انتخاب دیوان

حافظ نمی شود.

ایران - هند مصر - روم گردیده دیوان است. مگر ابل فرنگ از لذت چاشنی او  
بے بهره نیند. در السنه فرانس و جرمن بطریق مختلفه ترجمه شده است. و قریباً در هفده  
زبان های فرنگ مترجم شده. از دیوان او فال می گیرند. این به خوش اعتقاد می مریدان  
وے است. بهر مطبع و بهر کتب خانه از جلد دیوان حافظ آراسته. جلی و خفی ساده و رنگین بهر  
طرز موجود است. - وظیفه خود دانسته همه عمر در مطالعه اش صرف نمودند و تا دم واپسین در  
خود دانستند حسن قبولش محتاج بیان نیست و طاقت زبان نیست که او صافش گوید  
و قلم را یار آنی. که رقم کند.

## فردوسی طوسی علیه الرحمة

نام نامی و اسم گرامی آن قدوه شعرای زمان زبده فضلاء دوران معدن علم و حکم سبحان  
الحجتم حسن بن اسحاق بن شرف شاه است میوری بن ابومعشر در روستای طوس کاریز و  
چهار باغ داشته. فردوس نام و پدر فردوسی بر خدمت باغبانی آن مزرعه مامور  
بود بدین رعایت متخلص به فردوسی شد.

به سن رشد و تمیز رسیده در تحصیل علم و حکم مصروف شد گویند حاکم طوس بر او تعدی نمود  
بدین سبب به شکایت عالی غزنی رفته تا عرض دراز آنجا مکث نمود. الا موقوفه باریابی سلطان  
فلک شان میسر نشد حتی که زار و راه و گوشه هم به اختتام رسید. آنگاه از ماده شاعری که  
فطره و طبیعت او مجبول بود. استمداد نموده و قطعات و قصاید گفتن آغاز کرد. و ازین  
مروه محاش حاصل می نمود. و همیشه برای حصول صحبت استاد عنصری که در آن  
زبان ملک الشعر بود مضطرب ماند. و برای حصول این مقصد اعلا همیشه کوشان و بیچان می بود  
الا رفعت مرتبش و بلند می جایش او را محال باریابی نمی داد. تا آنکه روزی از مساعدت  
روزگار و موافقت طالع کامگار خود را در مجلس عنصری رسانید. در بلخ که مجلس عیش

و نشاط و محفل سرور و انبساط آراستہ و باشاگردانش (عسجدی فرخی) قیام داشتہ چون  
 استاد عنصری آنرا بہ لباس روستائی و ہیئت کنزائی دید۔ آنرا عنصر مخالف پنداشتہ  
 خل صحبت دانست و بطریق تہذیب گفت: بے برادر و مجلس شعر اہر شاعر کیسے راگنبا ئیش  
 نیست ماہر سہ شاعر یم و مشاہدہ می کنیم۔ فروسی بہ خواب گفت: بندہ ہم دین فن دستے  
 دارو استاد عنصری بغرض طبع آزمائی او گفت: ماہر یک مسرعہ میگویم کہ رابع آں نہ داشتہ باشد  
 اگر تو آں را گوی تیرا سلم داریم عنصری گفت: چوں عارض تو نباشد روشن عسجدی  
 گفت: مانند رخت گل نہ بود و رنگش فرخی گفت: مہر گانت ہی کند گراز  
 جوشن فروسی گفت: مانند سنان گیو در جنگ لپشن ۛ

سامعین در حسن کلام معجز نظام او در ورطہ استعجاب مستغرق شدہ اورا مورد آفرین  
 ساختند۔ استاد عنصری گفت جائے استاد خالی است بے شک بہ میدان سخن گویے  
 سبقت ربودی! اما بلکہ در تاریخ ملوک عجم و قوفے داری بخلقت بے تاریخ ملوک عجم  
 ہمراہ دارم عنصری اورا امتحان نمودہ و شیوہ شاعری طریقہ سخنوری استاد سلم الثبوت یافت  
 عذر خواہی نمودہ۔ بخوائے۔ ۛ

کہ ہئیات قدر تو نشناختم بشکر قدمت نہ پرداختم  
 بہ سبب حسن لیاقت و قابلیت و رشادت اورا بمصاحبت خود گرفت و گویند سلطان  
 محمود کہ از بس شایق تاریخ ملوک عجم بود عنصری را فرمایش نظم کردن آں کردہ الا عنصری  
 کثرت اشغال را بہانہ ساخت لیت و حل می نمود۔ دوران روزگار فاضلے از فضلای  
 نامدار اہل این کار نظر نمی آمد عنصری و رود فروسی را غنیمت دانستہ از و بدر بارہ این  
 کار ہر سید۔ فروسی نشط انشاء اللہ بر زبان آورہ اورا مطمئن ساخت۔

عنصری بخند مت سلطان در بارہ قابلیت و لیاقت فروسی عرض نمودہ اظہار  
 ایں امر کرد کہ آں شاعر ناموزن عمدہ نظم تاریخ عجم ہیروں تو اند آمد۔ بہ ایمائے سلطان محمود  
 چند بیت بہرچہ او موزون نمودہ یکے از اں ابیات ایں است ۛ  
 چو کوک لب از شیر مادر بشت بہ گموارہ محمود گوید نخست



سلطان را بسیار پسند افتاد و بنظم شاهنامه حکم داد و تو حمد حال او نمود لیکن راست  
این است که قبل ازین در وطن خود بغرض بقائے نام و احیائے نام اسلاف خود شروع  
به این کار نمود چنانچه او خود می گوید ۵

بسیارچ بر دم درین سال سی      بستم زنده کردم بدین پاری  
همه مرده از روزگار دراز      شد از گفت من نام شان زنده باد  
و سلطان همیشه تفقد بر حال او نمود و از ملاحظه ابیات بغایت مسرور می باشد  
کار تصنیف بسر برستی و کفالت شمس افغانه خواجہ احمد بن حسن بمیندی می نمود و بسا اوقات  
در محراب و در طرب اللسان می بود. الا التفاتے بر حلقه ایاز که از خاصان سلطان بود  
نرفت و داد بدین سبب همیشه در فکر انتقام می ماند روزی موقوفه یافته بخدمت سلطان عرض  
نمود که فردوسی را قضا است و سلطان در آن آوان را قضا را دشمن اسلام خیال کرده همیشه  
از ایشان متنفر می ماند. ایاز از گفتن این الفاظ طبع سلطان را بر و متغیر ساخت گویند  
که فردوسی از این محاطه آگاه شده بخدمت سلطان حاضر شد و معذرت خواست  
لیکن با وجود معذرت سلطان از فردوسی بدگمان فرووی از هر اسان می ماند و در مدت  
سی و پنج سال کتاب شاهنامه به اتمت رسانید بطبع آنکه مورد مطلقات سلطانی شد  
و این سوال از جواب هر عطا و نوال پُرخواهد کرد. الا چون سلطان از خوش نبود و در آن وقت  
هزار درم بجائے شصت هزار دینار زر پیش کرد. فردوسی این انعام را بغایت حقیر  
پنداشت و بے اعتنائی تمام گرفته سخاوت نمود و گفت ۵

سی و پنج سال از سر آئے سپنج      بستم بر دم به آید گنج  
چو بر باد دادند گنج می را      نه صاحبی سی و پنج مرا  
می گویند که ازین سلوک سلطان دلش بغایت مغموم شده و بسیار تپان بجای  
می ماند حتی بجای کتاب شاهنامه از کتاب دار سلطان گرفت و چند بیت در  
مذمت سلطان بر او ملحق ساخت که دوسه از این جمله اینجا منقول گردد. ۵  
اگر شاه را شاه بودی پدر      بستم بر نهاده مرا تلج زر

رسالی بدیدار سلطان محمود فرمایش تصنیف شاهنامه

مستحب شدن فردوسی

خرم الانعام شدن فردوسی



وگر مادر شاہ بانو بُدے      مرا سیم وزیر تا بزانو بُدے  
 پرستار زادہ نیاید بکار      وگر چند وار و پدر شہریار  
 و خود از خوف سلطان در شہر غزنی مخفی شد و از انجا راہ طوس گرفت۔ گویند وقتے سلطان  
 در سفر ہندوستان نامہ بر باد شاہ دہلی فرستاد و بخواجہ حسن میندی متوجہ شدہ گفت۔ اگر  
 جواب بروقی مراد مانیا بد چه تدبیر باید ساخت۔ خواجہ این بیت از شاہنامہ خواند  
 اگر جز بکام من آید جواب      من و گر زو میدان افراسیاب  
 سلطان از استماع این بیت بغایت متاثر شدہ وقتے دروش پیدا شدہ و گفت  
 در حق فردوسی ظلم نمودم فرمود تا ز کثیر مال خیر بدادن فردوسی بطوس بُردند۔ الا چون بدو از  
 شہر رسیدند دیدند کہ جنازہ آں بقبرستان می آوردند۔ آں دینار ہائے سُرخ بہ دخترش  
 پیش نمودند۔ الا غیرت و حیثیت آں اہانت گرفتن آں نداد۔ روایت است کہ سلطان  
 محمود از آں روپیہ کار و انسر لے بنام فردوسی مابین مرو و نیشاپور تعمیر کنایند۔  
 بھرتشا دسا لگی پدرو دایں جہاں ناپا یادار نمود۔ در آں چنانچہ خود گوید  
 کنوں عمر نزد یک ہشتاد شد      امیدم بیک بار بر باد شد  
 ہیروں شہر در بلغے مدفون شد و مرقدش مرجع خاص عام و مزار کا فائدہ نام گشت  
 اتفاق جملہ علمائے جہان قاطبہ فضلائے زمان است کہ در عہد حکومت اسلامیہ شاعرے  
 مثل آواز تم عدم بھمورہ وجود جلوہ گر و سخنورے مانند او در مضار سخنوری راہ سپہ نہ شد  
 در میدان فصاحت کوئی سبقت از اقران ہمسازان در ربو و چنانچہ در جواب کتاب  
 شاہنامہ فصاحتے روزگار و بلغائے ہر دیار عاجز ماندند۔ پس این فضیلت کہ او را  
 سلم است کسے را حاصل نہ بود۔ ذلک فضل اللہ یطی من یشاء و چنانچہ فاضل گفتہ  
 سکے کا نہ سخن فردوسی طوسی نشاند      کا فرم گریہ کس از مردم فرسی نشاند  
 اول از بالائے کسی برزیں آمد سخن      او سخن را باز بالا برد و بر کسی نشاند  
 ہچنین در بیان اوصاف موصوف علمائے روزگار و معروف فضلائے  
 ہر دیار است حتی کہ اور اپنی خبری من جملہ سہ پیغمبران سخن می دانند

در شعر سه تن پیبرانند      هر چند که لابی جسدی  
 ابیات و قصیده و غزل را      فردوسی و انوری و سعدی  
 اگر بجائے پیغمبران اور اخلائے سخن بدر باره اوصاف گزاری گفته شود بجاست زیرا که  
 درین فن شاعری از شعرائے جہاں یا راءے مقابلت آن ندارد۔ ملک الشعرانوری میگوید  
 ہ آفریں ہر روانِ فردوسی      آن ہمایوں نثر او و فرخندہ  
 آن نہ استاد بود و ما شاگرد      آن خداوند بود و ما بندہ  
 رکنابش شاہنامہ را قرآن العجم میگویند۔

افسوس نہ محمود ماند نہ فردوسی ہر دو بہ حسرت و مایوسی ازیں سرائے  
 ناپایدار سفر نمودند داغ ہد نامی بردا من محمود ماند و بس

قطعه

خوش است قدر شناسی کہ چوں خمیدہ سپر      سهام حادثہ را کہ دعا قبت قوسی  
 بر وقت شوکت محمود و در زمانہ نماند      جز آن فسانہ کہ نشاخت قدر فردوسی

## مختصر تذکرہ شیخ سعدی

شیخ از مشاہیر عالم متفرد و یکتا است او نہ صرف شاعرے بود فصیح و بلیغ بل فاضل  
 بود اجل و کامل بود اتمل زہر فرقہ و بر ندیب ہر زمرہ و ہر ہلت سبقتی حاصل کرد  
 تمتع زہر گوشت یافتم      زہر سر منے خوشہ یافتم  
 و بسیار ممالک دنیا را سیاحت نمود۔ چین خراسان ہر دم و ایران افریقہ و ہندوستان  
 را جولا نگاہ خود ساخت ہر چہ از عجائبات روزگار و نفائس ہر دیار دید یعنی بلخی و شیراز  
 کامی ترشی و خوش کلانی را در کتاب خود کہ موسم بگلستان است جاداد چنانچہ خود میگوید  
 در اقصائے عالم بگشتم      بسر بردم ایام با سر کے  
 تمتع زہر گوشت یافتم      ہر حسرت سے نہ

شیخ چنانکه بضمربی رسیده بود بهماں صورت مردی بود کمال متوسع و متقی و متشرع  
 اور فن شعر گوئی از همه شاعران قدیم و جدید گوئی سبقت ربوده همه سخن دانان اتفاق نموده  
 اند که او بغیر غزل است - اگر چه خواجه حافظ و غزل کمال حاصل کرده - مگر او طریق شیخ را  
 تر و بیج داده - چنانچه خود میگوید - حافظ -

استاد غزل سعدی پیش همه کس اما دار سخن حافظ طرز سخن خواجو  
 و ازین اشعار محقق و مبرهن است - که شیخ مثال خود خودش بود - ه  
 در شعر سه تن پیغمبر اند بهر چند که لایبی بعدی  
 ابیات و قصیده و غزل را فردوسی و انوری و سعدی  
 من هیچ میرز و هیچ مدای کجا و کار تذکره شیخ نوشتن کجا بهر چه است از دعوت  
 شیراز است - تو لاکه قبول افتد - منویر -

و از شیراز است - ازین رو او را سعدی شیرازی می گویند و اصل نام و س  
 شرف الدین و مصلح لقب است و سعدی تخلص که منسوب به آتابک سعد بن زنگی است  
 ولادت شیخ در سن پنج صد و هشتاد و ه و مطابق ۱۳۳۳ میلادی می نویسد - مگر از  
 روئے تحقیق شیخ ازین تاریخ پیشتر متولد گشته و پدرش عبداللہ در عهد سعد زنگی بر  
 خدمت مامور بود - و از کلام شیخ مترشح می شود - که او مرده بود متوسع و پاک و از  
 اکثر اشعار شیخ این هم ظاهر میگردد که سایه پدر در کم سنی از سرش رفت ه

مرا باشد از در و طفلان خبر که از سر بر فتم به طفلی پدر  
 و در جائے منقول است که تعلیم و تربیت و زیر نگانی پدر او شده است که خود شیخ مقرر است  
 که پدرم بدینی عادات و افعال کمال توجهی نمود و صلاح و فلاح میداد - ه  
 ندانی که سعدی مکالم را چه یافت نه بامول نوشت نه دریا شکافت  
 بخردی بخورد از بزرگان قضا خدا دادش اندر بزرگی عطا  
 شیخ طبعاً مرد متوسع و متقی - و تعلیم پدری نیز به او اثر کرده - مگر بدول حصول  
 علوم عقلیه و شرعیه و اسکون نه بود - در مدرسه غرضیه که منسوب به خاندان دولتی است

نام و نسب

توضیح

دروازہ سالگی داخل شد۔ پہنوز چیزے نیا موختہ بود کہ شیراز تباہ بر باد گشت۔ اتابک سعد  
 زنگی اگرچہ بادشاہ بود منصف مزاج و علم دوست۔ مگر اکثر در ہوس ملک گیری فتح مندی  
 مصروف می ماند۔ و در دار السلطنت قیام کم می نمود ازین جهت اکثر رہنماؤں خزاقان  
 قرب ہوار بازار تاخت و تاراج گرم می نمودند۔ چنانچہ در صدی ہفتم اتابک اوزبک  
 پہلوان بعد از ان غیاث الدین سلطان در شیراز قیامت بپا کرد۔ شیخ این حالات رو  
 بہ تارک الوطنی نہاد

دلم از صحبت شیراز بکلی بگریفت      وقت آنست کہ پُرسی خبر از بغداد  
 سعدیایحی وطن گرچہ حدیث صحیح      نتوان مُرد بہ سختی کہ من اینجا زادم  
 اسلام در ان وقت ہاوج کمال رسیدہ وصیت علم و فضل او در کائنات اطراف عالم  
 جاگزیدہ مدرسہ نظامیہ کہ سنگ بنیادش بدست خواجہ نظام الملک نصب شدہ بود از  
 مکاتب مدارس عالم بیکتا بود شیخ در بغداد رفتہ بہ تحصیل علوم رو بہ نظامیہ نہاد و در عرضہ نقیل  
 از علامہ عصر الوافح عبدالرحمن ابن جوزی فقہ و حدیث و تفسیر را با تمام رسانید۔ و در  
 دینیات و علم ادب گوئے بسقت بُرد۔ مگر افسوس کہ فلسفہ و حکمت التفات ننمود  
 و در عربی بہرہ وافر داشت۔ قصائد بسیار و ابیات بے شمار نوشت و اکثر مواعد اور  
 عربی می نمود۔ و کثیر حصہ عمر در بغداد بسر کرد

بعد از عراق جلئے خوش ناپیم ہوائے      ساقی بزن نوائے زالاں پرودہ عراقی  
 شیخ بعد از فراغت تعلیم ہندوستان۔ ترکستان۔ خوارزم و چین و روم را سفر نمود و  
 می گویند کہ ادنیٰ در ممالک فرنگستان بلاد افریقہ رفتہ۔ و بحر ابن بطوطا کسے از زیادہ سیات  
 ننمودہ۔ و منقول است کہ ہر ذہن بہرہ و رسیداشت۔ و بقول بعضے در ریختہ اولیں کسے  
 کہ شعرے گفت شیخ بود لیکن ایں سراپا غلط است۔ زیرا کہ آل سعدی دیگر است کہ  
 در جنوبی ہند متولد گشت۔ و اورا قریباً چار صد سال گزشتہ و بعضے از تذکرہ نویسان  
 لوشتہ اند کہ شیخ در ہند چار بار آمدہ است۔ مگر ایں قدر ضرور است کہ او در ہند  
 آمدہ و از دریائے شور بہ عجاز واپس رفتہ۔

از کلام او ظاہری شود کہ او حنفی المذہب بود لیکن قاضی نور الدین شوستری در مجالس المؤمنین اور اشیعہ نوشتہ است چہیں مرے مقبول خاص عام را بہت خاص یا فریق منسوب و مختص کردن بعید از مصلحت است و حقیقت این است کہ او مرے بود بے تعصب و ضحکہ و بعض مروج اور اور زمرہ اہل تصوف شمار کردہ اند بہ شک از کلام او تصوف تشریح میشود بل و عظیم درج و سائیں شاہان تصاید میگفت مگر نہ بہ طبع دولت بلکہ اکثر برائے غریباں بے نواہیان نہ مثل خاقانی و انوری شکوہ گو بودند بچو مبالغہ نما بہر حال خیر خواہی نبی نوع انسان بود و مسلمان راست گو۔

شیخ قریباً یک صد و پست سال عمر یافت۔ اگر چہ دریں سخن اختلاف بسیار است مگر جمیع مورخین باین اتفاق نمودہ اند کہ او زیادہ از صد سال زینت۔ دوسہ زنیاں در نکاح خود آورد لیکن اولد فوت گردید۔ بہر فرقہ و ہر مذہب اختلاف نمود گاہے بفقیراں غنی نشست گاہے با میراں۔ گاہہ رونق بزم عیش و نشاط بود و گاہہ شامل مجلس سوگ و ماتم۔ گاہہ زند بود و گاہہ صوفی۔ الغرض تماشا شائے نیست کہ او نہ دیدہ و محفل نیست کہ درونہ رفتہ با اتفاق محققین و مدققین این امر بپایہ ثبوت رسید کہ سن وفات شیخ شش صد و نو و یک است۔ تاریخ وفاتش این است۔

در بحر معارف شیخ سعدی کہ در دریائے معنی بود غواص  
مہ شوال روز جمعہ روحش بدلاں در گرفت از روئے اخلاص  
یکے پُر سید سال فوت گفتم ز خاصان بود از ان تاریخ شد خاص

بشیریں کلامی متناز و بہ سادگی عبارت سردار نظم و نثرش در شاہوار۔ اگر چہ از استعارات و کنایات خالی نیست لیکن بہ شیرینی مصر شاخ نبات است۔ گلستان گلہ ستہ عالم است زینت ہر بزم مطالب بے بیج و مقاصد کار آمد۔ مملو از گوناگون نتائج و موشح بہ زہد از پند ہائے موزوں (از سخن دان پارس)

در حیات سعدی منقول است کہ اہل لائیت اور اشاعری قادر ال کلام و ماہرے معجز بیان تسلیم کردہ اند۔ دور ہند نور الدین خلجی جامع نظم و نثر مشہور است لیکن

نک

حالات و احوال

ح

نزدیک ایرانیان کلام ظہوری ہیج مرتبہ ندارد۔ بے شک فقرات سرشور بادی النظر و فربہ  
 است لیکن اکثر لفاظی۔ جگت بندی است۔ مثلاً شبل جفش از آہ ناہکیسان بہ نقشہ نقطہ  
 اش از خال و فربہاں از شرح طراوت کلمات بہ سطر بالا مال آب حیات بخضر تشنہ لب سیرابی  
 ادا۔ مسیحا مژدہ جان بخش ہو۔ نکتہ ہائے برجستہ۔ غنچہ ہائے سر بستہ۔ خوب اند و قوف  
 اند و نوازند۔ بخلاف این گلستان فقرہ ہائے برجستہ واقع شدہ است۔ درایام جوانی چنانکہ  
 افتد دانی نظر و اشم بر فے۔ و گزے دشم بہ کوئے لے برادر دم درویش است حرمیاں  
 از پس۔ اگر رفتی برودی و اگر خفتی مردی۔ آرزو ن دل دوستاں جبل است کفارہ ہمین  
 سسل۔ تو کہ چرخ نہ بینی بچرخ چہ بینی طریق درویشان ذکر است و شکر۔ خدمت طاعت  
 و ایثار و نفاعت تو حید و توکل و تسلیم و تحمل ہر کہ بدیں صفت موصوف است بحقیقت درویش  
 است۔ اگر چہ در قیاست امامہ زہرہ کردی بے نمازی۔ ہوا پرستی۔ ہوس بازی کہ روز ہائے  
 شب آرد۔ در بند شہوت و شہار روز کند در خواب غفلت و بخورد ہر چہ در میان آید و  
 بگوید ہر چہ بزبان آید و زندیق است اگر چہ در عبادت است شیخ چنانکہ در شرم تار  
 است بچنان نظمیں بے انبار شہرہ شیراز ہنجو طوطی شکر خاریختہ و در ہائے ناسفتہ را در  
 سلاک بلاغت بایکدگر آمیختہ خاتون ایرانی را مکمل کردہ۔ شہنشاہ سخن و سلطان  
 اسنہ ساخت و نظم پارسی کہ پیشتر طفل خود سالہ بود بعد شیخ بہ سن شباب رسیدہ

## مناظرہ لیل و نہار

بحکم حضرت آفریدگار در آید و ان فلک شان روزگار مجلس مناظرہ لیل و نہار منعقد  
 شد۔ دور میان ہر دو مناظرین در بارہ تفوق یکے بر دیگرے نزاع و جدال برخواستہ  
 سخنمائے فراواں بدر بارہ مدحت و ذم در میان آمد۔ لایل مسند آرا شد و لایل فیل  
 بر پیشی و بفضل خویش بیان نمود و بہ لباس عز و وقار خطاب بہ نہار نمود۔  
 (۱) وقت من برائے حمد و مناجات و طاعت رب العزیز و آسائش مخلوق آرایش

بسم الله الرحمن الرحيم

خیالات از بس موزون و انسب است بچنین نزو خداوند تعالی ساجد و عابد شب  
 قدر و قیمت فزول تر است از قدر و قیمت عابد و پرستنده روز (۲) حضرت کلیم قوم را  
 سوئے مناجات شب ببرد (۳) لوط علیہ السلام بہ شب از ظلم و ستم خدا گشتد (۴) قمر را  
 ہم بوقت شب حضرت مصطفیٰ اصلی اللہ علیہ وسلم دو نیم کردند (۵) از بیت الحرام سوئے  
 معراج روان شدند (۶) شب قدر بہتر از ہزار ماہ است (لیلة القدر خیر من اللف شهر)  
 (۷) شب سائر العیوب روز بروز آرنده عیب ہاست (۸) شب راحت افزا و روز فراہیند  
 غم وہم است (۹) شب شاہ تخت زمین سلطان چرخ برین است (۱۰) بوقت شب مہ  
 سپاہ دارد و خدم و حشم و انجم و سیار است (۱۱) خورشید روز بطی الحکمت بر خلاف آل ماہ شب  
 سیرج السیر است چنانچہ مسافتی کہ خورشید بیک سال طے می نماید مہ بیک ماہ آنرا  
 طے کند۔ وقت شب وقت امن و سکون و رموز و اشارات و مواقع ملاقات و مدارات  
 و بزم عشرت و مجلس لطف و محبت است برائے عشاق بچنین برائے فکر و خوض و خلوت  
 و نظم با خدا بسیار موزون است مصدر عافیت و وقت خواب گران مناظر قدرت خلاق  
 زمان است۔ وقت آرام ماندگان و طاعت سبحان است ہم برائے حیات ہم برائے  
 ممات و قیامت بہتر و انسب ازین نیست۔

وقت خوش آئندہ برائے مردن و موقع مناسب برائے رخت سفر برون ازین  
 جہان بہتر از تاریکی و ظلمت شب نیست۔ وقت شب وقت تضرع و زاری و موقوعہ  
 دعا و التجا بدرگاہ باری است۔

برمخ ماہ آثار درستی و بشارت و بر بخ خورشید علامات بیماری و علالت  
 جوید است۔ چوں سخن شب پو آخ رسید روز این جملہ کلماتش شنید و گفت کہ لے رویا  
 ساکت باش تو مرا محل طعن و تشنیع ساختی و یہودہ در میدان تفضل تا حق تو را و فضیلت  
 پائے کہ بہن حاصل است بے خبری و از تفضل من بے اثری بشنو و بعد ازین  
 بہیدان فخر و تعلق شتاب روئے از طریق انصاف و خردمندی متاب (۱) ترا باید  
 دانست کہ ایزد سبحان و خالق زمین و آسمان در قسم مرا بر تو مقدم داشت



جائیکمی فرماید: النهار اذا تجلّی واللیل اذا یغشی - روزه رمضان که ثواب آن بسیار  
 است به روز دارند نه بشب. همچنین حج به روز نموده شد (۳) از مسرت عید آید نه عرفه  
 عاشوره همه به روز تمتع می شوند (۴) وقت برخاستن موقت از قبور روز باشد نه شب  
 همچنین وقت ظهور آدم علیه السلام روز بود - یوم و خفایش جنات دیو در وقت شب  
 دلیر میگردد (۵) تراخلق به خاک سیاه و مرابه خورشید است - من مثل روشنی آتش و  
 تو جسم تاریکی و ظلمت هستی من باعث رونق آفاق و تو موجب زشتی آن - رنگ رنگ  
 اسلام... و رنگت رنگ کفر دار و من جامه شادی در بر دارم و تو جامه  
 غمی داری - چهره تو مثل چهره حبشی است - پس ترا به حسن چه نسبت سیاه و خیل سیاه  
 بوقت طلوع مهر بر آسمان منزم گردد - اگر رخ خورشید زرو است عیبه ندارد - زیرا که  
 دنیا را هم رنگ زرد دارد - حالانکه بهیئت از دم که رنگش سفید است بهتر است -  
 ماه تو از خورشید من اقتباس نور می نماید اگر ماه تو سرخ حرکت خورشید بطی السیر است  
 مضائقه نیست زیرا که قاصد و ایچی قدم از شاه سبک تر نهند - تو میدانی که از هیچ  
 نماز فرضیه سه به روز دو به شب ادا کرده شود بدین سبب که بر تو فضیلت دارم تو موجب  
 افزایش خرابات و سبب گنجایش ظلمات هستی ترا گوشه حرا و درو عصیان میگویند - وقت  
 خواب غفلت هستی چنانچه "الندوم اخ الموت" و معاون محمد دزدان نابکار و زهر زنان بدخوا  
 هستی - فاسق و فاجر در پرده ظلمات تو دلیر و شیر می گردد و مرغ هوش از نفس جم چنان پرواز  
 می کند که جسم بے حس و حرکت مانده مثل مرده می نماید - پیارا را از تو تکلیف بسیار  
 می رسد و سیاه کار در سیاهی تو مرتکب اعمال بدی گردد - چوّل سخا صمدین بر این ساطع  
 و دلایل قاطع آورده بر یک دگر فضل جتند - و نزاع و جدال و جنگ قتال بدرجه  
 کمال رسید - ثالثی بشنید بهر دورا فمائید و گفت -

شما هر دو غازه روی موجودات و کنگو نه رخ کنانات هستید - جمله کار و بار جهان  
 و آرام و اطمینان انسان و حیوان منوط بذات شماست -  
 متنفسی نیست که از شما مستغنی گردد و قیمت لیل به سبب نهار و قدر نهار به سبب لیل است



شما هر دو پله میزان روزگار اید -

بعد از حدت آفتاب خشکی ماهتاب چه قدر دلر با معلوم شود - در موسم  
گرم و بعد از خشکی شب شکل آفتاب عالمتاب چه قدر جان افزا باشد در موسم سرد  
هم در گرمای هم در سرمای هم در بهار و هم در خزان وجود شما غنیمت است - بل انحصار شب  
بر روز و انحصار نهار بر شب است - شما را ساحت و مصالحت با یکدیگر باید نمود -  
مبادا که از جنگ جدال و نزاع و قتل شما هرج مرج در کار جهانیاں پدید آمده نظم  
جهان کارگر دوران زیر و زبر گردد -

چپ پنجاب انتخاب هفت کشور

قسم خورده بخاکش آب کوثر

زهر آنکه تا آید به پنجاب

دل کشمیر صدره میشود آب

ما غنیمت که قافله سالاران طریقت پیشرو راه حقیقت است به گفتن اشعار مذکور

در وصف پنجاب هیچ مبالغه ننموده بل راست گفته و در حقیقت در حقیقت سفته زیرا که

آئین از اقامت سیمه جهان ولایتی از ولایات دوران در خوبی آب هوا و نسیحت فضا و مناظر

زیاد و منظر دگرگشا و حسن دلر با - و مرغزار هائے جانفزا و محبان جانبا ز و محبوبان

دنوا ز مثل آن بر رءس زمین یافته نشود - مناظر قدرت و مظاهر فطرت مثل

میدان و کوهسار - دشت و جبال انهار و آبشار به آن کثرت که در پنجاب مشاهده

گرد - و مثال آن محال است - رفعت کوهستان بهالیه و بهیمنال برف باری و آب

جاری دیگر مظاهر قدرت که تعلق به آن دار و تعلق به بدین دارند به شنیدن

نقطه مذکور یعنی پنجاب از کثرت انهار و دریا و آبشار آن قدر سرسبز و شاداب است

که مثل آن خطه حضرت آفریدگار نیا فریده و قطعه مثل آن چشم سپار ندیده -

بهر سرزمین که نظر اندازیم از کثرت گل و ریاحین رشته نگاه نکنیم و بهر لوتی که دست نزنیم

مثل گلستان بهارین می گردد - سبحان الله چه جائے ست در لربا و چه مقامی

و جات فضل پنجاب بر جملہ اقایم

است فرحت فرا کہ باشند گان ممالک دور دست آمدہ آں را بلجائے و ماوائے خود می سازند  
تا پنج جہاں بر صدق این سخنے مشا بہ صادق البیان است۔ زیر کہ حملہ آور ایں ایلان توران ویکہ  
تا زان عرصہ دوران کہ داخل ہندوستان شدند۔ باعث کشش ایشان ہمیں سرزمین پنجاب  
کہ سر تا سر گلشن شاداب ست بودہ۔ اگر قوم آریا نزول بہ پنجاب نمود اولاً ہمیں جافروکش  
شدہ زنگ کلفت زد و دوہیا سوو۔ بعد ازاں عازم ہندوستان شد۔ ورنہ در خشک میدان  
ہائے ہندوستان ایں چنین گلشن پربہار و گلستان پُر اثمار موجب دلہستگی شان نبود۔  
یادگار ہائے تاریخی کہ بہ کثرت و عظمت تمام اینجا یافتہ شود۔ در قلعے ازاقا لیم بنظر نمی آید۔  
شہر دلی۔ لاہور بہتہنہ پور۔ تیکسلا۔ تفسیر کشف ایں اجمال است۔ پنجاب را ہم اکثر آبادی  
فخر تمام حاصل است و باعث کثرت آبادی۔ عمدگی آب ہو اور وانی نہر و دریاست۔ آب  
ہوائے ایں خطہ آں چناں است کہ اگر بہ تعریف آں شعر ذیل گفتہ بود رواست ۛ  
خطہ پنجاب دارد آں چناں آب ہوا کہ طغیش مرده صد سالہ زندہ می شود

زیرا کہ اکثر مقامات صحت افزا مثل مری شملہ آں چناں است کہ مریضیان امراض مزمنہ  
مایلوس الحیات شدہ آنجامی روند و از سر نو زندگی جاوید می یابند۔ اعتدال آب ہوائش  
بر صحت توانائی باشندگان اثر تمام دارد و تجربہ شاد است کہ در موسم سرما برودت جانگز مثل  
برودت کشمیر کہ داغ نہ سینہ ز مہریر است نہ باشد۔ چنانچہ ہمیں خیال را مولانا مری  
داشته می فرماید ۛ

خنک آنکس کہ در ایام سرما دریں گلشن بود گر مہتاشا  
پیش سبزہ زار پنجاب مرغزار بہتہنہ ہمیں جہاں زار و نزار است چہ در بہار و چہ در خزان  
چہ در زمستان چہ در تابستان سبزہ زار مثل فرش مخمل می نماید۔ زقطرات ثنیم بر ایں بدن خوبی  
رخیختہ کہ کسے گوید شیراز دین گل شیرخوار بر سبزہ زار ریختہ یا آنکہ در ہائے اہد بر فرش مخمل  
سبزہ زار ریختہ یا قرص ہائے کافور یا ذرات الماس بر زمرہ ریختہ۔

در دیہات و قصبات گرم ہزار می بہان آوری جلوہ گر و در بازار صحن شان شائق  
دل از باہر آرزو نیاز پے سودا سودا در را داشتہ مثل سودایان دیوار کجایں در ہر نظر می آیند

چنانچہ مولانا میسر ماید ے

بہر شمش بتان گرم بازار لے سودا دل عاشق خریدار  
خوبی آب و ہوا پیش باعث این شدہ کہ جوانان رعنا حسینان بے ہمتا  
معشوقان دلربا باقد زیا بنظر می آئیند ے

بہر شمش و بہر قصہ بہرہ پری پیکر جمال آرا بمانند  
بہ پیش حسن شاں حوران جنت خجالت ہا کشند و در خفا بیند  
از ہمین است کہ گفتہ ے

ندیم کشورے غارتگر تاب بخوبی ہائے حسن آباد پنجاب  
نوبان پنجاب حسینان این خطہ پاک بوصف ہوش ربائے آنچنان مشہور و زکا  
و معروف ہر دیار اند کہ مردم ہاشعور از نزدیک دور این جا رسیدہ متلع صبر و تحمل از دست  
میدہند حتی کہ گوہر جان ہم در ہوائے شان می بازند قصہ میرزا عرت بیگ تاجرخ و بخارا  
کہ قصہ ادا نعل این خطہ کشور غارتگر تاب رسیدہ و شہرت حسن سوہنی ساکن گجرات  
شنیدہ مصائب و تکالیف کہ در راہ عشق پیش می آید از ان دست نکشیدہ حتی کہ آن  
بہر دو عاشق صادق ہم معشوق و ہم عاشق غرق دریائے چناب شدہ شہرت عام و  
بقائے دوام حاصل کردند و بچنین قصہ ہیر و رانچھا ہمیں کیفیت دارو۔

راست این است کہ در وادی چناب کہ منجملہ از پنج آب است بادی تعالیٰ تاثیر  
عشق بیا فریدہ ہر زمینی کہ سیراب ازین رود میگردد مثل ضلع گجرات و جھنگ در  
حسن خیزی جانبازی نظیرے ندارد بہر ذرہ خاکش ذرہ شعلہ ہر مرد و پیش ہر قطرہ آبش  
قصر و بچیات حکم زبرد دار و پس چوں صورت حال بدیں منوال است اگر آب کوثر  
بنحاک و قسم بخورد و بچہ بچہ نیست چوں بتعریف آن این شعر صادق آید ے

سائمان عرش باسکان فرشتش ہم نشین طائران قدس با مرغان با مش ہم زباں  
از ہجرانے ہجر و کنجاہ کہش آفت و گاہ است بہ ثبوت راستی آن داستان بہر  
باشند آن شاہد و گواہ است وجود ماجرا کہ با ہم ان معنیات و غنیمت شمرہ شود بلحاظ

حسن خیزی استعداد ادبی یاس و مقام ہم باز یکہ عشاق داد با بودہ اند مثل ملا غنیمت  
مقتو تصور حسن عشق و اوصاف گز ارجذبات محبت الفت و شوق وصال نہ زمانہ مائی  
نہ در حال دیدہ شد حقیقت این است کہ شاعر دہم عاشق صادق مثل ملا غنیمت  
بمنزل الفت و محبت دہ سپرو شاہدے مثل شاہد با جہرا از کتم عدم بمنصہ شہود جلوہ گر نہ شد  
سبحان اللہ تعالیٰ چہ سرزمینی است دلکش و چہ بایستی است فرحت افزا و چہ آقلیم است محبت زا  
کہ بہ سبب کثرت گلشن و گلزار و نہرو آبشار داغ نہ سینہ کشمیر است ۛ

اے کشمیر بود تمنات زابتدا بہر چنین دلیتے سر سبز و دلکش  
گلستان کشمیر مثالی است از گلشن شاداب پنجاب کہ بر ساحل رود جہلم و چناب  
یافتہ شود و بچنین سیاہ آب با و آب رواں کہ در پنجاب بنظر نمی آید۔ آں چنان  
بے مثل و بے بدل کہ دل کشمیر ہم آنرا دیدہ بے دل گردہ۔  
راست این است کہ رود بہت در جہلم و چناب کہ از کوستان کشمیر بہ ملک  
پنجاب می آید خراجی است کہ کشمیر بہ پنجاب می فرست۔

اگر ساکنین بہشت ہم خواہش آمدن بہ پنجاب دارند و خل استعجاب نیست  
زیرا کہ در آنجا مثل وادی چناب و طاس راوی گنجای فحوائے ۛ  
بدہ ساقی مئے باقی کہ در جنت نخواہی یافت کنار آب رکن آباد و گل گشت مصے را  
سرزمین پنجاب مظهر اولیا و اقطاب بودہ سر آمد سبعمہ عالم جہاں گشت  
چنانچہ گجرات۔ دہلی و ملتان پُر از مقابر شان است ۛ

## حُب وطن

را بہر آن تعقی در بہر شکی کہ انسان بہ زاد و ہم بخود بصورت بہت داشتہ شدہ وطنیت  
یا حب الوطن اعمیٰ آید۔ کہ بہریت محض نہ ہا شدہ ششہ ازال نتیجہ است فاقہ ہائے  
بسیار را در اتری است نہ لیا اثر ہائے خاص کہ در دین پردہ ہائے دل می خیزد

بہ وطن پسند ماخانہ نامی باشد نیز در آن دوستان شفیق عزیزان فقی و غیر خواہان  
 این حق داریم کہ هیچ کس در جہاں ہا ما پیوستہ تر و مارا محبوب تر از ایشان نیست امید رہی  
 شادمانی ما بہ ہما وطن وابستہ است۔ میوہ ہائے تجربہ و گلہائے آرزو از بخل ہماں  
 برمی چہ نیم۔ خیانتش ہر لحظہ بہ سوی دائے قلب جائے گرفتہ چہ از آب گلشن آفریدہ گانیم بہ  
 نفحات نسیم آن شگفتہ ایم۔ ہر دکان باز خیمہ خاکش برآمدند و میان زمین آن فرو رفتند  
 تو کوئی بہرہ لوائے زمین ما جائے نمی بینیم کہ ما را زیادہ عزیز و گرامی تر از اہاں باشد این است  
 کہ در سینہ انسان محبت وطن جوش دل می ماند۔ ہمیں محبت است کہ بواسطہ آن کو شک  
 بادشاہ و کلبہ درویش بے آسیب است ہر رسم و آئینہ کہ در ملک خود جاری رواں است  
 بہر چند فرسودہ و کمنہ کہ باشد بہ دل ما چسبیدگی تمام دارد۔ چہ نہا کہ اکثر پیش نظر مای  
 گزرد و ما ہاں خود گرفتہ ہا شیم۔ محبت ہاں لازم است برگ و لوائے ما ہر قدر کہ قدر  
 منزلت بے برگ و لوائے ہاں باشد ما را گرامی است۔ آن سریر و صندلی کہ گاہے پد ہراں  
 جلوہ می نمود و چرخہ کہ گاہے مادران را می گشت اگر چہ بہ کنگی فرسودگی بوسیدہ و از ہم رشتہ  
 باشد بنگاہ داشت خاص می بینیم کہ گاہے نشستگاہ یا بادوست افرازا مالک بود۔

(۲) این ہم باید فہمید۔ تنہا تحریکے کہ از برائے حب وطن باشد وطنیت گفتہ نمی شود  
 زیرا کہ آن چیزے دگر است کہ فرایض و شرائط آن خیلے دشوار گزار و مشکل است و عہد  
 برائی از اہاں ہم کار آسان نیست۔ اثر و نشان آن محبت این است کہ تا تو انیم در ترقی و  
 عروج ملک خود تگ و دو کنیم و چہ نہیں ہمہ قوتما و لیاقت ہائے خود را در محو و بے نشان  
 کہ دن چہ نہیں امور صرف نماییم کہ آزار ملک ہاں ہاں ہاں ہاں ہاں ہاں ہاں ہاں ہاں ہاں ہاں  
 مبارک بردوش خود گیر و و نقش ادا بکنند۔ از نفس خود ہرائے دیگران نموندہ برا نگیزد کہ  
 مثلش در پیش گیرند۔ باید کہ خیر خواہ آن کساں ہمہ باشد کہ بالائے سرش عنان حکومت  
 و دوست داشتہ باشند۔ بلفظ دگر خدا کار و وفا دار و کام خود باشد بہ قوانین آئین ہائے ملکی و  
 می خود بکنی تن در دہد تا بتواند آداب اطوار را ہم گاہ داشتہ و شور و عمل ملکی را بگردن خود گیر و دینی  
 طاعتش سرچہ ہا تر سجا آورد۔ دگر اینکه کوشش نماید تا سعی آن مفسدان کاراں مفتریان کہ داند

فساد و تخم عناد کشت زار قلوب طبقه جبال می افشانند. پائے نیاورد و سوخته نبخشند  
 بے نیل مرام بر اعتقاب خودشان برگردند. و اگر اینکه جان خود را بدین هم گرد دارد. که آری  
 فتنه پردازان را که به چهره دستی خود میخوانند تا حاصل خراج نقصان راه یافته موجب  
 نزول نظام شود به تدبیر خود چنان در افشار با به بند و سوزان و بنشانند که باز گرد فتنه  
 ایشان بر خاستن نتواند. در آسودگی مردم و در امن انصاف ملک پیوسته اعانت نماید  
 علاوه برین خود را در ترقی علوم و در اصلاح اخلاق میان ملک خود همواره پروخته دارد  
 این دو امر آفرین چنان است که آدم از هر کدام رتبه و طبقه که باشد به ماده آں ملک خود  
 را فایده استوار و رفاهیت پدیدار می تواند رسانید. الا همه شرایط را که ذکرش بالا  
 رفته ادا آنکس می تواند که ملک را فدا کار حقیقی باشد.

(م) صاحب دوازده رنگیای میگوید: درین روزها غوغای حب الوطن و جوش  
 وطنیت که بر پا است سوائے ننگ و صلی و تعصب چیز دیگر نیست که مردم آنرا در  
 رنگ کپرنی قومی بغیر ملی وضع با همی بروزی دهند. وطنیت در اعمال شان بنام  
 هم یافته نمی شود. الا آنکه بحر فتنه عجب تکبر و کلمه های ریاد و نمایش خلق خود میدارند و  
 مغر مردم میخورند. گاهی برای استمداد اعانت او میزنند. گاهی سرود های قومی می سرایند  
 گاهی علم آزادی بر دوش میدارند. قومی بد کرداری ها که بجلاج درست شده و رنجها و مصیبت  
 که رفت و گزشت ذکر آن همه بکنار کرده می شو و سرود آں سروده. بلکه که وطنیت آنرا این  
 حال باشد. لاجرم مورد لعنت ایزدی خواهد شد. غایتش چنانکه از برای خیر خواه شدن  
 ملک ملت این صورت بد هست راست همان طور یک صورت نیک هم هست و آں  
 اینکه انسان چنان کار های خوب بکند که به آں ملک طاقتور و سرفراز و بلند اقبال بشود  
 درین راه فرض خود را به راستی درستی دلیری ادا نماید. روزی بار و دوانت و امانت  
 به شب حراج برساند و شبها را در توسط و اعتدال به سحرگاه کمال سرانجامد. چهاره  
 از دل بخواند و موعظه های خوب از برای عروج ملک او بخواند. و اگر اینکه نزار و که مردم  
 را ذکر خیر خوانان ملک از دنیا بروی یعنی آں پادشاه و پادشاه که دوزبان پیشین

ہمت بزرگی ایساں بہ آفاق رسیدہ و پیش بیناں کہ برائے مذہب آزادی خود مصیبت  
ہائے کلاں۔ پنج ہائے بیکراں و جفاکشی ہائے گراں بردوش جاں برداشتند و سرشان  
سرموئے نتابید۔ ایساں عظمت و عزتے بدست آوردند۔ کہ نقش آں صفحہ روزگار گاہے  
مخونجاہد شد۔ نیز قوم خود را زندگیاں حریت و قوانین دستور ہائے آزادانہ زواید بے پایاں  
و عواید نمایاں آلتساب سرمودند۔

(۴۷) حالت انسان از حالت نباتات دگرگون است نمی شود کہ انسان بہ ترقی و تازگی  
شادان یا بسطری گندگی بزرگی و عظمت یا عزت و وقار حاصل بکند ہمیں طور حال اقوام  
است کہ اقوام بہ زیاد شدن تعداد و مردم عظیم الشان نمی شوند۔ چہ کثیر التعداد شدن چیزے  
دگر است۔ و عظیم الشان شدن حال دگر۔ این خطائے است از غلط فہمی زائیدہ کہ در ذہن  
ہائے بعض مردم مرکوز و جاگیر است۔ کہ قوم کثیر التعداد را عظیم الشان میگویند می تواند کہ  
پیش فہمی نمی باشد یعنی طویل و عریض کہ آبادانیش ہم کم نباشد۔ الا آں قوم از عظمت  
حقیقی تہید ست باشد۔ یونان چندین ملکی کلاں نبود۔ عاصمہ آں کہ ایتھنز نام دارد  
در آبادانی ہم قابل توجہ نبود۔ الا آں در علوم و فنون و فلسفہ و حکمت و در فداکاری و وطنیت  
چہ قدر عظیم الشان بود و پس چنانکہ تنزل قومی را سسل انگاری بستی بغرض پرستی بدکار  
افراد مادر و پدر است۔ است ہمیں طور ترقی و عروج قومی از محض تہجدی راست  
کرداری و درست اعمال افراد می زاید۔ مانوگیر ستدہ ایم۔ کہ اکثر اوقات ہدی ہائے جماعت  
خود را لوجہ بر زبان دایم و نمی فہیم کہ کس ہدی ہائے جماعت است کہ مقدماںش ہداواری ہائے  
زندگی ماست۔ از برائے دفع این محائب ما قوانین و اصول را ہر روز طرح قومی  
اندازیم الا اسباب خرابی و بے صورت دگر پیدای می شود۔ خلاصہ ما فی الباب اینکہ رختہ قومی  
گاہے بعلیہ پر بزرگی ہائے رختہ قومی۔ ہمدار ہر کہ ہست و نہ ہست ہر تہذیب و تمدن افراد را حالت رو بہ ترقی  
نہ ہست و نہ خرابی حقیقی در ہست و نہ تہذیب و تمدن ہست کہ قوانین آئین ہائے آں  
تجدیل نرودہ شود یا ترقی در آن رو بہ بل این است کہ ہائے بعض خرفان آزادانہ بہ قیود و حوا  
افاضہ سرانجام دہدہ شود کہ بواسطہ آں یک مردم را ہم ہائے بلند شان فرار گردیدن غیبت نام و جہ



مالا کلام در دل و دماغ برنخیزد۔

(۵) ہر حالت و ہر امر بریں موقوف است کہ آدم بر نفس و جان خود چه طور حکمران متسلط است۔ این امر غیر متعلق است و توجہ را ناقابل کہ بر آنکس در نہایت محنت و کراں باشد آنکس چنداں غلام و بندہ نمی باشد کہ بر سر آن دشاہے عظیم الشان جابر و قابہ حکومت داشته باشد بل غلام و بندہ آنکس می باشد کہ بر سر آن یو جہالت اخلاقی شیطان غرض اہرمن بدافعالی سوار شدہ باشد مختصر اینکہ اقوامی کہ نفس خود را غلام بندہ شدہ میروند ہرگز نمی توانند کہ بجز تبدیل علم و داراں حکومت و ترمیم قوانین و آئین با آزاد بشوند تا آنکہ دریں گرداب مغالطہ افتادہ تر و امن اند کہ آزادی بر حکومت موقوف است۔ حاشا ممکن نیست کہ این چنین تبدیلی از ہر کدام قسم کہ باشد یعنی خواہی تبدیل حکومت۔ خواہی ترمیم و اصلاح قوانین ہی فائدہ بہ بخشد۔ اثر عملی آن تبدیل ہار است۔ ہاں طور و بہاں قدر باشد کہ تعد ویر میان تبدیل سحری گردش می کند۔

(۶) ہمہ قوم با بہ افعال و خیالات چند در چند کہ از مختلف نسل ہائے انسان بر نیز و قوام وجود میگیرند۔ بصیر و استقلال و محنت و جفا کشی مردمان بر طبقہ و رتبہ از کثا و نذاں و پڑ و ہندوگان معاون حکما و مدبران ملی نتیجہ اہم برمی آید پیشینیاں نتیجہ ہائے افکار پیشینیاں را حسب وقت زمانہ ترقی دادہ ہر کام پیشتر کردہ بہ مدارج اعلیٰ میرساند ہر گاہ کارکنان کارپرداران ہیا پے در خمانے خود کوشش کنند نتیجہ اش این می باشد کہ در دادہ علوم و فنون و کسب معاش گونه نسبت ہم و بہ قاعدہ پیہ می شود پس بہ مقتدار روش فطرت و طرلقہ قدرت نسل زندہ مولوچ و راتنی عظیم از بزرگان خود می یابد کہ بہ محنت و علم و سرائشاں در وجود دادہ بود۔ نظام است کہ ان وراثت ما از رفیقان ہدی غرض می گیریم نہ آن رفیقان نہ ہم برودہ۔ بر نفس آئندہ ہیا پریم۔ و اگر سہم بالا را ہم رفیقہ۔



# ابرو باران

۱- قانون و قدرت کہ بران انحصار ابرو باران است۔

۲- ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

۳- چساں می بارد۔

۴- فوائد باران۔

۱۱- قانون قدرت کہ بران انحصار ابرو باران است۔

(۱) صانع صانع مطلق و حکمت حکیم برحق بریں ساثر و دائر است کہ اگر ظرف پر آب بر آتش نهند آب می جوشد۔ لا بد تخیل پیدا شود۔ و بخارات مائے بصورت دخان بر خیزد و متصاعد با آسمان گردد۔

(ب) چون بخارات مایہ را برو دت بہم سد یا بصورت اولین عود کند۔

(ج) چون مادہ مائے کسوت لطیفہ و دغانیہ را از تن جدا کرده بہ حمل کثیفہ ثقیلہ بلبس گردد۔ قیاس بخلا بواسطہ کشش ثقل محال گردد۔ لاجرم بطنے بزمیں نہد و فرو ریزد و ہنگام گزشتن از ہوا قطر آتش شکل بدور اختیار کند۔

(۲) ابر چہ باشد و چگونہ پیدا شود۔

سنت اللہ مذکور را مد نظر داشتہ باید دانست۔

کہ قادر قیوم بجمت آبادانے نام سفلی کہ دست سخت عالم علویست از جا ہائے مناک و نشیب و فراز جوئے و آبگیر و آبشار و غدیرو و ریاد و سجور چشمہ و عیون غیر ہم ہر جا کہ اثر از آب باشد محارت و تمازت انتاب شکل دخان مایا و صورت بخار را بہ اختیار کن و بجمت لطافت صعود و باسن کند و از تلمیم یارج و توج ہو ایک جا بہم آید و صورت خیام و سائبان بر آسمان تہیدہ کشیدہ شود و نزدیک تر سی ابرو بعضی سخا بماند چون اجتماع کثیر گردد و بہت بہت کوہ روان بنظر آید و درین مقام اگر فتنہ و کفیتہ عجیب نظرے غریب پیدا کند از تلمیم باد شکی

اشجار که با هزار می آید چنان می نماید که صوفیان سبز پوش دوش بدوش بهوائے حمد ثنائے  
خالق بیچون بوجد آمده اند - و از تماشا ئے سبزه ناز و نظاره گل و گلزار سرورے در خاطر و  
نورے در بصر جلوه گر شود - و چاره بجز اعتراف سپاس صنائع صالح ازلی و اقرار  
احسان عظمیٰ یزلی بنظر نمی آید - سعدی علیه الرحمۃ میفرماید -  
نعمت بار خدا یا زعد و بیرون است      شکر انعام تو هرگز نکند شکر گذار  
گلے از تصادم قطعات ابر غلیظ برق می تابد و رعد می غرود صائقه که بر می می  
افتد نباتات حیوانات را سوخته خاکستر سیاه می بازو - پناه بخدا -  
(س) باران چنان می بارد -

اول چوں عروس آفتاب به حجاب سحاب محجوب گردد و تابش پوشیده حسنش کم شود -  
لابد تنگی پدید آید و حکم قانون قدرت ابریکه مجموعہ دخان مایه بود چوں متاخر از برودت شد  
استقل بصورت موعده مایه نموده رفته بتقطیر نهد زیرا که این حالت کثیفه ای نسبت به لطیفه  
و خائیه ثقیل باشد لا جرم با بخدا بکشش ثقل مایه بر می گردد و قهرات بوقت رز بهما دور  
شده فرو رختن گیر و بهمین ریزش مسلسل را باران و بارش گویند -

و این آب مستغرقین زمین بخایت لطیف بے کیست رنگه بود و هم  
باشد اکثر الناس این آب مقطر بر زمین نرسیده - بنظرف و هویرین جمع نموده و در دشت  
بکری برند - و است مدید و عرصه بنید بهیج تغییر با و راه نیابد بهمین آب ارسته که از دریا  
گرم و در دشت است آب ز رحمت و شفا در برگرد و مخموق نزول جلال عود سخی زمین  
و رستنی نموده به زمین و نسیم و غنچه گل زندگانی نشسته و بهیچ حیوانات گرد نمیدارند  
و این برقی جوهر و منبع و سرچشمه است و حیث نهاد و بنا برین همواره  
مسبح خود همواره نشسته باشد و بے زمین است نموده در بهمین دو خدیر و بهیچ نه و  
کشته - و در این سیر و تندب زده و با ز بصورت چشمه بر آرد -

و آنگاه بارش کشته مجد و است بخی فتنه رسود صعد و با سحاب بنمایند و بایر  
به رسمیه و کشته نظم نام قاص است و قاصت است و نند -

(ج) انقلابات دیگر کہ در تخیل مایہ رو نماید۔

چوں برودت متجاوز از حد معینہ مذکورہ کہ دغان از آن شکل آب پذیرفته بود بدورسہ  
و در جہ حرارتش فروتر از نقطہ انجماد گردد قطرات باہمدگر مخلوط شدہ بشکل غلولہ بلورین  
منجمد گشتہ میریزد ہمیں ریزہ ہائے منجمد را تگرگ ڈالہ میگویند۔ گلہائے این ریزہ ہائے  
بلورین خوردک باشد کہ ہیچ ضربے بہ کشت ناز ہائے از ایشان نمیرسد۔ بلکہ گاہ گاہ مفید  
ثابت می شود الاچوں پارہ ہائے کلاں ہم شدہ فروریزد آفت عظیم برپا کند۔ در حق حیوانات  
و نباتات حکم غضب الہی دارد و گاہ چوں پارہ ہائے اہم را برودت شدیدے بہم رسد قبل ازین  
کہ کسوت آبی در بر کند بہماں صورت منجمد گشتہ بوجہ ثقالت بچون بہ مندوف بزین رختین میگرد  
ہمیں برف است کہ حمالک سرد بر تو ہائے کلاںے بہتہ مثل گوہ ہائے پدید آید و ہر کلاں کو ہائے  
اسود کو سہہ اہیض بچو تودہ بلورین جلوہ گر شود۔ در آغاز فصل بہار چوں حرارت برودت  
آمیزد و تابش آفتاب تیز تر گردد باز شکل آب اختیار نمودہ رو با بادانی نہد۔ یہیل  
ہوا ہر برگ گل رنگین بشنم میکند حاصل لگاؤ شوق ماہم کاش بر رویش حیا گرد

(۴۷) نواید باران۔

نواید باران بحد و عداست کہ در حیطہ تحریر گنجیدہ در احضار شمار نیاید و رحمت حق است  
حق سندرستان شفا بہ بیابان آسجیواں بزین مردہ دانے پر انگبین بہ نئے شکر سپردہ فوارہ  
بے این لہارہ۔ مایہ بحر و کان۔ و اینہ نخلستان حیات بر ذی حیات نہد و پیوستہ و رختہ نمو گلبن  
ید و بہتہ۔ گریش گل را دہ است دہن خنجر پذیرا است۔ گوہر پدرا بخشیدہ و جواہر بہ معاون پیرہ  
در ریزی گل مشکسینزی بہل بہماں زیکات ازین مایہ حیات است نیزنگی گل ہائے رنگین  
شیرینی میوہ ہائے شیرین نہماں فیوض است ہر گل بہر نثار قدوش زر بکھشہ ہر  
غنچہ جہت فرماے سرش سر بکھشہ است۔

نصرت حق کو ہمارو جوانی در قاضی آہشارہ و دانی جو بسیار بہماں زیکات بہماں  
بارین رحمت است کہ ہم را بہر جایکساں رسیدہ ناز مہرہ دے کشیدہ نہالفتہ بکشتن بزیوہ  
رہ نہ سنگ و آہن و اسن چیدہ نہالہ ریاض و جہاں بوسے انشے شمشیدہ۔

باراں کہ در لطافت طبعش خلاف نیت در باغ لاله روئد و در رشود بوم خس  
 نیشکر کہ پراز شکر است از دست تلخی و تلخ کامی خرزہ رہم بدوست بلکہ مایہ طعم تلخ و  
 شیریں ترش و نمکین خود ہمہ اوست گئے در کسوت نورانی جلوہ نماید و گئے لباس ظلمانی پدید  
 آید۔ گلہ ہے قبائے قلم کار در برگ گلہ کلاہ ز کار بر سر میوہ ہائے گوناگون و گل ہائے  
 بو قلمیوں ہمہ از شعبدات باران است۔ جائے طمہ برف و جائے ژالہ شگرف است و قفے  
 بصورت لالہ آبدار بر فرش زمردین پریشان و قفے بشکل سلک مروارید تابدار چل بخیز  
 گوش حینان بکنار برگ گل آویزان است۔ اسی اصل کیفیت مناظر و مظاہر موجودات کہ در  
 مطاوی اوراق کائنات منطوی است بلجوائے

وامان نگاہ تنگ گل حسن تو بسیار گل چین بہار تو ز دامان گلہ دارد  
 بہ تحریر و تقریر در نگجد مرزا بیدل رحمۃ اللہ علیہ میفرماید  
 بکمال خلق انس جان زمین سیدہ آسمان بصدف کسے چہ دہ نشان از حقیقت گم آفرین

## سفر

تا بد کان خسانہ در گردی بہ گزائے خم آدمی نہ شوی  
 بردانہ رحمت قفس ج کن پیش از ازل روز گز جہاں بروی  
 ”فکر بہ کس بقدر بہت اوست“ گز ایں قول متداولہ را نکس نمند۔ بدیں امر خوب  
 صادق آید کہ انسان از جمیع حیوانات کمزور و ناتوان و نیاز بالآخر گردد و چوں  
 طیور و وحوش دود و آب آن قدر بہ علم بہرہ و رند کہ موافق ضرورت ایشان است۔ مثلاً  
 تربیت بچگان جستجوئے خورک و غیرہ و آب بہ خالق پہچون متروک بہ پیدایش ایشان محبوباً  
 عطا کردہ مگر چوں دائرہ احتیاج انسان میسر نہ است و تلاش و دو و پسین ثقیل و بدبوتر  
 و محتاج بہت علم کافی و تدبیر و فنی و مہارت و وسعت تہذیب است کہ انسان مدنی با صحت  
 یعنی نوع انسان متاخر یکساں دیدار است۔ نہ ہر سہ تہذیب و تمدن و ہر سہ میں ضرورت

نسل حیوانی هم دارد. بلکه زندگانی بآرام بسر کردن و مصائب یکدیگر را کم نمودن و محافل عیش و نشاط و مجالس طرب و انبساط سوگواری عزاداری الغرض کما فی نیست که بجز مصاحبت و مخالفت سرانجام پذیرد و چون آدمی زاده خلیفه الله است. لازم است که او از علوم کلی و اقیاف باشد و از مضافات و نواحیات باخبر و از متعلقات خودش نیز واقف شود و چون از خطور و مضار خود بهائیم آگاه باشد واجب است که انسان نه صرف از معصوبات حال رهایی یابد بلکه بصورت حفظ و تقدم تدبیر دفع تکالیف مستقبل بیندیشد. و او که در بحر و بر دگر و وادی سکونت پذیر است و در دریا جوار را می کند و بر باد طیاره پرانی محتاج علم و نواحیات مضافات خود است. و چنانکه پیشتر مذکور شده که بهمت حضرت انسان بقدر فکر او باشد. و چون فکر از سائر حیوانات بلیغ دارد. ازین جهت بهمت او نیز بلند تر باشد و چون پیمان ضرورتش وسیع است. بلکه وسیع تر. ازین جهت واقفیت و علم او نیز وسیع تر باشد. و چون واقفیت اشیا و بحرها اشتیاق طلب اشتیاق حقیقی حاصل نمی شود. و بدون تجربه و مشاهدۀ آن هیچ چیز حاصل شدن ممکن نیست پس لازم آمد که انسان را برائے بود و باش و سامان معاش خود و بهرفع حاجات و طلب علم و فضل سفر ضروری است و حکما گفته البرکت فی الحریکة و سیر ترقی عالم در حرکت مخفی و محتجب است. درین ایام مغرب بر مشرق سبقت برده اگر در علوم و فنون مهارت دارند اهل مغربند. و اگر فرست قوانین آئین سلطنت را ملاحظه کنند بام اهل مغرب یا بهر کوه کنی باد پیمائی و صحرانوردی و سنگ خرسی کسی که اندک اندک اهل فرنگستان اند. و در بحر هم ز رانی گردند و بر باد طیاره را همچو طائرے پرانیدند. عمن کما اهل معلوم کردند بلند می کوه به بالا می روند. صحرائے عظم را نور زیدند. و جنگلات روزه (امریکه) طے نمودند. در جانب دیگر ابل ایثا اند که پاز از خانه بیرون نمی دهند به زمانه که سفر و سیاحت می نمودند مالک مغرب مشرق بودند. و از وقت که کابل و کم بهمت شده از خانه دو قدم بیرون نهادن گناه عظیم خیال کردند. از علم و هنر بهر به شدند. فارغ البالی و خوش الحالی به علم و هنر رونق یاف. و هم و هنر بجز اشتهار و ترویج ترقی نه پذیرد. و از تبادله تقویت یابد بصورت دیگر رتبه اقامت ببندد. و رسالت لیس گفته که علم و هنر از کابلان بگریزد و منهم کما

اور حاصل کند. و تمدن محتاج تعاون است و تجرد و حشت آمیز و تعاون محتاج ارتباط با همی است  
 و ارتباط با همی بجز حرکت پیدا نمی شود. و از وقتیکه اهل فرنگ متحرک گشتند و ما ساکن ایشان  
 حاکم گشتند و ما محکوم و چوں سفر را طفر گفتند ایشان غالب شدند و ما مغلوب چوں دست و  
 پا را جنبانیدند گنج یافتند. و ما رنج و چوں عبور و رایئ شورا سعادت دانستند و ناگهست  
 و شقادت ایشان براج اقبال رسیدند و مادر ضعیف زوال زمین ندیم. هر صفحه تاریخ اسلام  
 از زبان حال می گوید که اگر مسلمان نخواهد که در بهشت برین رسد باید که عالم فیرین را بغور بیند  
 و این راز را بدو پوشیده که بحر اسلام در مغرب مشرق موجزن گشت. اکنون حالت اسلام در  
 روز روشن ظاهر همه انبیاء اولیاء آئمه دین جمله مشائخین سفر نموده اند حضرت محمد صاحب  
 علیه افضل الصلوات و اکمل التحیات چوں ضرورت محسوس نمودند از مکه به مدینه بهجرت  
 نمودند و نتیجه بهجرت بود که جمله بلاد عرب را زیر علم اسلام آوردند و در ذکر حضرت مسیح علیه السلام  
 به دربار سفر کردن منقول است که آن حضرت تا به اقصائے هند سیاحت نمودند و حضرت موسی  
 علیه السلام از کنعان تا به مصر سفر کردند. و به همین طور جمله دانیال و مهران طبقات الارض سفر  
 را وسیله طفر گفته در یائے ایجاد و تحقیق و اختراع و تدقیق را وسیع کردند. و کمبیس اگر آئین سفر  
 را نینمودی. امریکه را چگونه دریافتی و کاک صاحب اگر پائے خود را جنبش نمی دادند حارت  
 قطبین بر علم به چه طور روشن می شتوند. لقمان نیز سفر کرده است اگر چه او به شنده نوبه  
 بود. مگر آله بلاد افریقه و ممالک یورپ را سیاحت کرد. بن بطوطه شیخ سعدی بیرونک  
 سنانک در تمام عالم گردیده برائے مسمومات مفیده گذاشته در فن سیر و رنج و وقار  
 قدیمه یایگر به افروخته و شک و رعاه شده. من خود را بروح و به ثبت زدن بزرگان  
 دین که زیارت قبور و زداشته یا جتد این مت که حج را تو خسته گفتند. دانستند که زنده  
 علاوه نیابت حصون عجائب مغرب نیز خواهد شد. و به بی سالی ندیمی که رگ خرف طبع  
 شود بطریق حسن فیهل خواهد شد. و به سال که عیال و بی جاس رت یک دیر می پیدا شد. و مفید  
 تبائن در رواج و مسائل تجو. بد شد و سیاح مسموم و خسته قدرتی می کند. و محسوسات به تمسوس  
 موجودات گوناگون را می بیند و برائے بل وطن خود در روزگار می رود و خویش را به عین

خود را واقفیت جدید می دهد۔ در ملک خود صنایع و بدائع عجیب را رواج میدهد القصد  
 اگر خواهد۔ وطن خود را نگارخانه چین سازد۔ و سوار با مانی و اورنگ پیداکند۔  
 در زمانه حاضره می بینم که اہل جاپان در نظم و نسق و اثنای رقیق عظم ترقی بے نظیر کرده اند  
 و چینیاں قدامت پسند کہ اہل دنیا را تحقیر دانستند تقلید اہل جاپان نمودند شاہ ناصر  
 قاجار والد مخفور بادشاہ حال بنفس نفیس خود در فرنگستان سفر نمود و بار بار در فرانس  
 رفتند۔ آئین قوانین سلطنت را ملاحظہ نمودند و مفید تجاویز را در ملک خود ترویج  
 دادند۔ بیشک سفر سفر است لیکن نہ در زمانہ حاضرہ زیر کہ اسباب سفر و ذرائع حیات  
 آسان است ہر کس بتواند کہ سفر کند۔ از ہمیشہ تا لندن بہ چند روز میتوان رسید شیخ سعدی  
 در گلستان میفرماید کہ فوائد سفر بسیار است عوائد آن بیشمار از نزہت خاطر و جرمنافع و دیدن  
 عجائب شنیدن غرائب تفرج بلدان می درت خلدان و تحصیل جہاد و علم و ادب مزید بال  
 مکنت و معرفت یاران و تجربت روزگار ان۔ چنانکہ ساکنان گفتہ اند  
 تابد کانِ خسانہ در گردوی ہرگز لے خام آدمی نہ شوی  
 برو اندر جہاں تفسر ج کُن پیش از ان روز کز جہاں بروی

## مقاصد زندگی

زندگی اشرف الکائنات رشک حیات جمیع مخلوقات است (زندگی انسان ضعیف  
 البنیان رشک زندگی جمیع حیوانات و فرشتگان است) ملائکہ با وجودیکہ از آلودگی گیسائے  
 جسمانی و روحانی پاک اند مگر ہم بر کسوت انسانی رشک میکنند حکیم مطلق کہ سائر کائنات  
 را برائے حضرت انہ بن خلق کرد و چنانچہ در تورات مکتوب است یا ابن آدم خلقتک لاجلی  
 و خلقتک لاشیاء لاجلک و لیل شرفست انہ۔ ان است در کتب فلسفہ ہندو ان مسطور است  
 کہ روح اولیں بسیار اعمال نیک سرده کہ اورا جامہ انسانی عطا شدہ بلکہ میگویند  
 کہ این ثمروءہ پاکالہ است ازین جہت زندگی انسانی گوہر نایاب است۔

و در کتب حکمت مذکور است که حضرت انسان را کمال بعد از پیدایش او حاصل گشت ملائکه را کمال مقارن از وجود ایشان است. این عطیہ غنی و موہبت کبرئے صرف انسان را حرمت شدہ خلاصہ این مقدمہ این زندگی انسانی چیز است. گر انہما کہ مقابلہ آن ہمہ عالم ہیج است پس لجب آمد کہ آدمی اینچنین نادر عطیہ خداوندی را در مصرف نیک صرف کند و لمحہ آتش بلکہ دقتہ آتش را رانگان نہ سازد یعنی اندیشہ کہ او بچہ طور زندگی خود را کامیاب می توان کرد انید. و مقاصد زندگی را بر وقت پیش نہ ہمت خود سازد و مقاصد زندگی را در چار شعبہ تقسیم می توان کرد. اول ترقی جسمانی. و دوم ترقی اخلاقی. سوم ترقی روحانی. چهارم ترقی تمدنی. اکنون ما بر شعبہ را مفصلاً تحریر میکنیم۔

جسمانی

جسم مقدم است بر تمام فوائد۔ چہ جسم قیامگاہ روح است یعنی جسم مکان است و روح کلین صاحب ناموس پولوس گفته کہ جسم معبد است و روح عابد۔ اگر معبد ملوث باشد بنا بر ریاضت روحانی دست بازگشاید نہ پر تو خداوندی محروم ماند و آنحصا دیگر سیرہ ترقی ترقی جسمانی است۔ چہ حصول زندگی۔ زیر سیرہ جسم مالم است. و خود بہر لمحہ زندگی بہر سیرہ بہر سیرہ است کہ ناشینہ است و یہ کہ زوایت عجمیہ ظہور قدرت کاملہ و حکمت بالغہ صلح حقیقی و صنعت. شین زندگی است پس جسم انسانی را صحیح و سالم داشتن مبنی بر آن دو مابعد است ہنہ از روی تحقیق کتب مذہبی آیات احادیث قدسی فرض است کہ ہر آدمی جسم خود را نگاہ دارد و بر اصول قوانین حفظان صحت کار بند باشد و چو سینا سیان علویان جسم خود را عذاب نہ بد چرا کہ میں داخل ریاضت نیست نہ در ریاضت ازین سوئے بہر سیرہ بلکہ اندیشہ زریں ضرورت نتیجہ مرکبہ جثہ خود را پرورش کند۔ این کار او داخل در ثواب است پھوانان ضروری یک گونه ترقی نہ غرض ترقی جسمانی بنائے است زندگی عالم را۔ و اگر کسی درین ملہ تکامل اختیار کند۔ یک گونه معاتب ناماتی بچوں گردد۔

انسان مرکب است از غلطای ہمیشہ و از وصف ہنہ۔ مگر منصب و شہرت معصوم و منتقام و نمیدان بہ صحت ملکہ متعصبہ ہنہ۔ از صحت سانی است۔ خود۔ ہنہ۔ غضب شہوت پنج محورین فیہ و در سہ ہنہ۔ از صحت سانی است۔ ہنہ۔ ہنہ۔ ہنہ۔





نفس کشی یا ضت بدنی هم ضروری است. از بیکاری. کاهلی عیاشی خود پرستی و غیره دیگر  
امراض پیدای میشوند. و مراد از ریاضت نفسانی آن است که نفس را از افعال شیطانی باز  
دارد. و خواهشات قبیحه را متروک سازد و ضمیر خود را جلا داد و مگر دنیا را به جبروت ید  
طاعات و عبادات نمودن حاصل می شود. بهمدروسی. ایشان نفسی. فروتنی. انکساری  
منفید نتایج ریاضت نفسانی اند. و قابل ثبوت اخلاق اند. عبادت اگر چه داخل در ترقی  
روحانی است. مگر معاون ترقی اخلاق نیز است. پس ترقی اخلاقی را به ترقی روح پیوسته  
کردن امر لازمی است.

روح چیز است لطیف که بنحو ذات پاک نورانی از دایره محسوسات خارج است ترقی  
و ادواست مستقیم دارد به خالق البتة ایا ترقی روحانی منزل است بلند از مدارج اخلاق. روحانی  
فیلسوفان هندو یونان و فلسفه روح کمال حاصل کرده اند. مگر اهل هند بر اهل مقدونیه  
سبقت برده. مشهور و متداول فلسفه حال مخصوصاً صوفیای کرام محققین امر اند که  
چون از انسان پرده وونی برخیزد. فرق در خالق و مخلوق نماند. و بے ساخته. ناسخ گوید پس  
روح انسانی که مطلع انوار است. احیای صلی نبات ابدی رتبه مہمین و حقے حاصل کند که  
از حقیقت خود و وقت گزوده. از صلیت ماہیت خود آگاهی آنکه میسر شد که جہت  
نفسانی و سادس شیطانی و خیالات من وانی را ترک کند. که صحوبات من وانی. پیشانی  
خطرات اند. داخل در دره سحری. مگر بر سئے. یں تحت خاص و کار مست و بہمت ہند  
بجز مد و مد وندی عمدہ برائی مشکوکے کہ یہ راہ پرخطر و غور کند مرتبہ علی حیدر و مد وندی  
نتیجہ بیکس را زمست کہ ترقی روحانی ہم ہند بہت بہت ہند. بہت بہت ہند. بہت بہت ہند.  
از روئے حکمت و پویشیت کہ انسان منی با وسیع است و حکمان و عیان ہند  
و اورا ہر خطہ تعلق چہنس خود افتد. علاوہ توئیر و تناسل دیگر ضروریات من وانی ہند. بہت بہت ہند.  
مہمت یک در صورت نہ ہند و بہت بہت ہند. بہت بہت ہند. بہت بہت ہند. بہت بہت ہند.  
و مستحق سلوک خاص اند. فرائض خود را بگردد. بہت بہت ہند. بہت بہت ہند. بہت بہت ہند.  
دارد. و ازین گزشتہ اس دہ واس شہرہ عزیز دارو علی مذہب سائے بہت بہت ہند.

خود را کل بنی نوع انسانی را چنانکہ خواہد حافظ علیہ الرحمۃ می فرماید ے  
چنان زندگی کن تو اندر جہاں کہ چوں مردہ باشی نگوئی نہ مرد  
شیخ سعدی رحمۃ اللہ علیہ ے  
خیرے کن لے فلاں غنیمت شمار عمر زان پیشتر کہ بانگ بر آید فلاں خانہ  
و بمثل ایں ے

آپ چنان زی کہ وقت مردن تو ہمہ گریاں شوند و تو خوش دل  
قصہ کو تاہ مقاصد زندگی اجمالاً نوشتہ شدہ۔ ہر انسان را باید کہ زندگی خود را بے قدر  
قیمت ندانست۔ عبور مراحل حیات بہ کمال خوش اسلوبی کند۔ تا در شاہوار ہموار ہموار خذف  
بیکار فروختہ نہ شود و جوہر آبدار بہ ہائے آبگینہ از دیدہ نگرود۔ بقول سعدی ے  
دنیا بریں خریدنت از بے بصارتی است آں بد محالست ہمہ بیچ ے خری  
ور نہ نتیجہ ایں باشد کہ بجائے بہشت بریں ہادیہ نصیب گردد ے  
را سہ بسوئے ناقبت خیر میرد را سہ بسوئے ہادیہ اکنوں میخری  
مردی گماں ہر کہ بخریخہ است و زور یا نفس اگر برائی دائم کہ شاطری

## تندرستی

از خدا جز عافیت چیزے نخواہ یک وسیلہ است ہزاراں مدعا  
علم و فضل رشد و عقل۔ نجابت و شرافت۔ متانت و ذہانت۔ مہربانیت ربانی و عطیات  
سبحانی اند۔ کہ مہیب العطا یا د خالق البرایا بے قیمت بے بدل انسان ضعیف البنیان را  
بخشید لیکن از ان جملہ صحت جسمانی کہ مقدمہ ایست۔ ریاضت نفسانی را و تقدیمہ ایست  
صحت نفسانی را۔ نعمتہ دادہ از نعمائے غیر مترقبہ۔ و از آلائے غیر محدودہ۔

لذت نفسانی و روائج روحانی حاصل نہ شود۔ تا امتزاج جسمانی بر اعتدال نہ باشد  
حجت از اسلام۔ امام محمد غزالی بدین طور منقول کردہ کہ جسم بہینہ ایست نفس ناطقہ در ہواشا

حواس خمسہ باطنی ارکان فاضلہ و حواس ظاہری پیش کار و خدمت گزار دل و زیر اعظم و مشیر و مدبر و دماغ و بیرونی الحکمت و البصارت و شرائین و درائید و اعصاب و عضلات افواج و عظام و دمی و غزینہ وافر اگر غزینہ بسیار است کار سلطنت خاطر خواہ۔ و اگر کم نظام حکومت بر باد و تباہ و این گنج بجز غذا پیدا نمی شود۔ و غذا را معده تحلیل می کند۔ و او محتاج عمل تنفس است و تنفس بجز بواسطه تازه و غذائے عمدہ صورت نہ بندد۔ و این کار نفس ناطقہ انسانی است۔ کہ بمشورہ وزیر اعظم و نظام حکومت راقیام و نظام بنحشد۔ الا اگر ازین عمل یکے ہم مختل باشد۔ در آئین سلطنت آن مدنیہ خرابی واقع گردد۔

چون عضوے بدر آورد و روزگار و اگر عضو ہارا نماند قرار صاحب ناموس مقدس پولوس گفته۔ کہ جسم ما معبد است روح عابد اگر معبد نگردد و طوط باشد عابد از لذت ریاضت نفسانی و عفاف روحانی محروم ماند۔ و از ادائے لوازمات مراقبہ باز ماند و حکمائے فرنگ گفته اند۔ کہ جسم انسانی ماشین است و جماعہ اعصاب عضلات ارات۔ اگر یکے ازین ارات بیکار یا خراب گردد۔ تمام ماشین معطل شود۔ پس حفاظتہ باید کرد۔ کہ یک آتھ این ماشین بیکار نہ شود۔ و بقراءہ گفتہ کہ دماغ محتاج ایست جسم سالم را و جسم چندان احتیاج ندارد۔ دماغ صحیح را۔ چہ سالم الجسم کاری کہ از جسم تعلق دارد۔ بدون حمایت دماغ سرانجام می توان کرد۔ و صحیح الدماغ خواهد کہ بہ اتمام رساند۔ لیکن نہ تواند و افلاطون بر دین خود نوشتہ کہ انسان را پیش از حکمت آموختن قوی البجشہ۔ و صحیح البدن باید شد۔

زنا پیشتر کہ نام توان انسان می نمتہ باشد ترا کہ نشد می حیوان بدن باید کہ بادشاہ جسم از صد نمہ زوال ناموس از لطمہ و بال مصنون باشد۔ تا رعیت را خوشحال شکر دہد و رفہ البال دارد۔ اگر خزائن وافر و پیشمار است۔ خدمتگذار را اگر یک طلبہ و حاضرند و گرد رہے خواهد۔ زربہ انبار پیش گذارند۔ لذات جسمانی میسر و حفظ نظر نفسانی حاصل لیکن چون تندرستی نیست بعل یا قوت بنظرش مثل خر مہرہ۔ و ریاضین ب تین بان خر مہرہ۔

لعل قوت سنگ خارہ است گزندارند جوہر صحت

پس عقلاً و نقلاً ثابت است کہ حکومت بہت اقلیم بقابلہ تندرستی ہیج و محاصل زمین بہ پیش

صحت کمال بے حقیقت ہے

اے خالق ہر بلند و پستی شش چیز عطا بکن رزمستی  
ایمان و امان و تندرستی علم و عقل و فسخ و دستی

مرد صحیح المزاج نہ صرف خوشنشین دار است۔ بل برائے بنی آدم سودمند و فیض رساں  
ثواب دنیاء و عقبی سعادت دنیا و اخری و حاصل کونین مرد تندرست می توان برود۔ نہ بیمار و  
رنجور۔ اکنون ما چند اصول صحت عامہ درج می کنیم۔ کہ بر آں کار بند شدن برائے  
حفظ ما تقدم لازم۔

اول۔ ہوائے صاف۔ از ضروریات انسانی ہوا زیادہ کار آمد و مفید تر است آدمی بغیر  
خورد و نوش تا پندایام زندہ می ماند لیکن بدون ہوا یک دقیقہ زیستن محال است۔ ہر نفس کہ  
فرد می رود و مدحیات است پچوں برمی آید مفرج ذات۔ ہوا اگر چہ لازم ترین حاجت زندگی است  
از بس ضرور الا بسیار سهل الحصول زیرا کہ بکثرت افراط ہر جا موجود است لیکن از هجوم اناہم و  
بہر دوام عوام ہوا خراب میگردد۔ چہ ہوائے کہ از اجسام حیوانات استخراج می یابد قابل تنفس نیست  
از بس جہت مکانات و وسیع و کشادہ تعمیر باید کرد و در راه تنفس بینی است نہ دہن (دہ) ہوائے  
صاف باعث تفریح و تفنن و گل گشت و چیل قدمی صحت انسانی دہ) بنائے مکان چنین  
باشد کہ ہوائے غلیظ و کثیف از و باسانی ہیروں رود۔ و ہوائے صاف و رول آید۔

دوم۔ آب صفا۔ چیزیکہ بعد از ہوا از لوازمات ہیات است۔ آب است۔ ہمیں  
جست صانع حقیقی در کہ زمین مد حصہ آب پیدا کردہ۔ و یک حصہ خشکی۔ و اطلبہ غفہ نہ کہ  
در نہر انسانی بہت و فیصدی آب است و باقی اشیاء دیگر یعنی گوشت و استخوان غیرہ۔ چنانکہ  
برائے ہوائے صاف در کار است۔ پچنناں آب صفا نیز بکار یعنی از گرد و غبار صاف  
کنند۔ و بہر دوستان آب یا از دریا حاصل می کنند۔ یا از چاہ۔ آب دریا اگر چہ  
مائع موافق سہہ است لیکن اگر اور از عمل تقطیر پاک کنند۔ حکم آب حیات  
دارند۔ و از آنہرگ و ہر درختان نگہ دارند۔

سوم - غذائے عمدہ - مراد از غذائے عمدہ نہ از غذائے مرغین است نہ لذت  
بلکہ غذائے سادہ پاک - یعنی نہ خام باشد نہ سوخته بلکہ پختہ - در خوردن غذا کمال  
احتیاط لازم است یعنی شرط اعتدال و میان روی را ملحوظ دارد -

حکایت - در سیرت اردو شیر با بکان آمده است - کہ عرب را پرسید کہ روزی چه  
مقدار باید خوردن - گفت صدوم سنگ کفایت کند - گفت این مقدار چه قوت  
دہد حکیم گفت کہ این قدر ترا بر پا دارد - و ہر چہ برین زیاد کنی تو حمال آئی

خوردن بمائے زیتن ذکر کردن است تو متقد کر زیتن از ہر خوردن است

خیر الامور واسطہ چنانکہ در ہر فعل و کار اعتدال واجب دست پنچین در خوردن حد

اندازہ لازم -

حکایت - یکجا از حکما پرسرانی کرے از خوردن بسیار کہ سیری شخص را رنجور  
کند - گفت اے پدر گر سنگی مردم را بکشد - نہ شنیدہ کہ ظریفان گفتہ اند - کہ سیری  
مردن بہ کہ ہر سنگی جان سپردن - پدر گفت اندازہ نداد -

نہ چندان رنجور کرد بہانت بر آید نہ چندان کہ از ضعف جانت بر آید

قطبہ

بانکہ در وجود طعام است حفظ نفس رنج آورد طعام اگر بیش ز قدر بود

گر گل شکر خوری بہ تکلف ریاں بود وزن خشک ویر خوری گل شکر بود

و در ہمیں باب منقول است یکے از سوک عجم طبیب حافق را بخدمت مصطفیٰ صلی اللہ

علیہ السلام فرستد سالے در دیار عرب بود کسی بہ تجربہ پیش او نیامد معاہجتی نہ خواست

رزی پیش پیغمبر صلعم آمد و گفت کہ مرا برائے معاہجت اصحاب فرستادہ اند - کسی دین

رہ اللہ اتی - نکرد - تا خود متی کہ بریں بہت متعین است - برائے آورد - رسول صلعم

فرمود کہ این طائفہ را طریق است کہ تا ایشان را اگر سنگی غالب نشود نہ خوردند - و ہنوز

اشتبہاتی بود کہ دست از طعام ہنوزند - چیم نفقت - موجب تندرستی ہمیں است زمین

خدمت بہوسید و رفت - نشوویج -

سخن آنگہ کند حکیم آغاز  
یا سرانگشت سوئے لقمہ دراز  
کز ناگفتنش خصل زاید  
یا ز نا خوردنش بجا آید  
لاجرم حکمتش بود گفتار  
خوردنش تندرستی آرد با

سرتاج دانایان فرنگ بیکن می گوید۔ کہ درین بہرنا پادار مردمان بسیار از  
بسیار خوری می میرند از کم خوری۔ علاوہ حد اعتدال را نگہ داشتن در ماکولات و مشروبات  
از منشیات احتیاط واجب است۔ شراب۔ بنگ۔ افیم من قبیل مضرات بدنی است  
در صحیفہ سلیمان مسطور است۔ کہ آن کیست کہ ہزل سرائی و اثر خانی میکند  
رنج بیفائده می کشد مصائب می بیند۔ چشمہائے خود را سرخ میدارد و جواب شراب  
خوراست۔ واقعی این آب شراب۔ بل سر سر شر و شر تر کہ خرمین حیات را می سوزد۔  
**حمام**۔ صفائی جسم و لباس۔ جسم بہتر نہ مکان نیست۔ اگر مکان را ہر روز صاف  
نکنند نتیجہ این باشد کہ غلاطت جمع شود۔ و مکان باعث ہلاک مسکن گردد۔ بہین حال  
جسم است اگر او را ہر روز صاف نہ کنند یعنی ہر روز غسل گیرند یا موئے نہ تراشند یا آبدست  
نکنند یا لباس را عوض نکنند۔ مکان غرضی ندارد۔ مرد غنیظہ نہ صرف خود را در عوض  
جسمانی بتلا کنند۔ بل از احتمال پیدا شود۔ کہ دیگران بہ صحبتش گرفتار امراض شوند۔ خصوصاً  
در امراض چلدی مثلاً جذام۔ برص۔ خارش۔ از صفائی جسم نہ صرف بدن توانا گردد۔ بل  
روح ہم تقویت گیرد۔ و بشاش ماند۔ راست است۔ پاک روح در جسم صاف می باشد۔  
**پنجم**۔ ورزش و ریاضت بدنی بیکاری مقدمہ بیماری است۔ خدا جسم نہ این  
خاطر داد کہ او را بیکار کردہ ناقص کنند۔ بل باین اسطرح ہر چہ ضروری است بدل شغل گیر  
کاملی و طبیل گیری ہمچو کہ مما است۔ کہ شجر انسانی را از بیخ و بن برآرد۔ و شفقت زیاد و کثرت  
کار جسم را مژدور و بیکہ رساند۔ پس حد اعتدال را نگہ داشتہ بہر شید۔ کہ ماشین انسانی درست  
ماند۔ تفریح و تفنن بیرو و کھاگشت۔ ندگی را دفع کند و تازگی را بیاورد چہ لقمہ می شاہسودای  
عمدہ ترین ریاضت ہائے است۔ این اصول حفظان صحت برائے حفظ ما تقدم  
بطریق اجمال نوشتہ شد۔ فرض انسان است کہ صحت جسمانی اتاقت دارد و از آلائے خداوند حقیقی

محروم نماند- باید که این مقولہ زیریں را کالفتش فی الحرج کند- ع  
تندستی ہزار نعمت است

## راستی

راستی موجب رضائے خدا است کس ندیدم کُلم شد از راه راست  
ہرچہ در دل باشد آن را بجنسہ بر زبان آوردن فعل ظہور دادن راستی است حکمائے ہند  
گفتہ اند کہ مرد صالح آن باشد کہ قولش با فعلش مطابقت دارد یعنی ہرچہ در دل آورد بر زبان آورد ہرچہ  
بر زبان آورد آنرا بہ تمام رساند۔ صد جان فدائے آنکہ زبان دلش یکے است حق سبحانہ تعالیٰ کہ خالق کوئی  
مکان ناکہ بین زمان است انسان را دست پائو گوش زبان چشم و وہان بے قیمت بے منت  
ارزانی داشت حلیہ بہ حسن تقدیم داشتہ مخلوقات آراستہ شکم منعم را با انعام آواہن باشد کہ  
ستایش او کنند۔ و او را بزرگ دانند۔ و بہ عطیہ او را بہ صرف نیک صرف کنند و بہ ہر جارحہ  
کار شدودہ گیرند۔ و ولایت حیات کہ خالق بچون بہ اسپردہ بہان سنی کہ گرفتند باز بگردانند  
این جان غایت کہ ہی فظ سپردہ دست روزی بخش بہ بینم و تسلیم و کے کنیم  
و اگر بخلاف این روش راہ گیر دستوجب عذاب باری گردد۔ و سپاس بدل آنست کہ  
منعم حقیقی را بشناسد۔ و داند کہ نعمتی کہ بدور سیدہ از فیض بے غایت دست و شکر  
زبان این است کہ پیوستہ یاد حق مشغول باشد۔ و جز راست نگوید و طاعت چشم آن است  
کہ نظر در مخلوقات بجزت کنند۔ و در غیب و صلیحہ بہ نظر عزت بشرد۔ و بہر ضعف و زیر و ستان نظر  
شفقت اندازد۔ و طاعت گوش شنیدن قصص نیکہ و آل پند و نصائح ایشان است و  
طاعت دیگر جوایح این باشد کہ در حال چشم و رضا چاہیب حق فرو نبرد و جہد نہی و رسل  
علمائے جبل آنکہ دین جمہ مشابیر عالم راستی را اصداد دست نہ دند۔ اگرچہ ایشان مورد  
ہلاکت و تباہی شدند منقول است کہ پیغمبر خدا صلی اللہ علیہ و آلہ و سلم چون  
از کفار تنگ آمدہ رو بہ مدینہ نهادند بخت نقال کہ بر سر رہ ستادہ بودند پریدند محمد کرم



کس است آنحضرت چند قدم پیش رفته فرمودند که منم مخالفان گفتند باید که این غلط نباشد  
 چرا که کسی نباشد که خود را نمک اجل سازد و الحق رسول کریم دست از جان رسته نکرده  
 فضیلت راست گوئی از دست ندادند و زبان مبارک را بدروغ نیاوردند چه خوب است  
 زبان من زبان من نکرده اند و در سیرت نبی آمده حضرت مصطفیٰ علیه افضل الصلوات و  
 اکمل التحیات طوطی خوش الحان ماینطق عن الهوی اگر چه گاه گاه تسخر محمود می نمودند  
 لیکن صدق را از دست نمی دادند و حضرت عائشه صدیقہ می فرمودند که آنحضرت کم  
 حرف می زدند و هر چه گفتند راست می گفتند از کلمات طیبات است که  
 دل مومن که منور از نور صدق و صفا است بے گمان خائن خداست و گرنه

بامن ابلیس و شیطان است

دلار راستی گر کنی اختیار	شود دولتت بهم دستختیار
مزن و تم بجز راستی زینبار	که دارد فضیلت یمن بر یسار
به اثر راستی در جهان کار نیست	که در کلبن راستی خار نیست

و در حدیث آمده علیکم بالصدق فان الصدق یهدی الی الله و ان الله یمهدی  
 الی الجنة و ما یزال الدجل الصدق و یتجی الصدق حتی یکتب عند الله صدیقی  
 حکایت آورده اند که پیر شیخ عبدالقادر جیلانی چون برائے حصول علم از خانه روانه  
 شد و از ماوراء احوال خواست مادر آنها وصیت کرد جان ماوراء هر جا که بروی دروغ  
 نگوئی و چهل دینار برائے زاد سفر عطا کرد شیخ آهنگ سفر کرده به کاروان روانه گشت  
 روزی چند نگذشته بود که کاروان بدست ریزناں افتاد و ریزناں هر چه از ایشان جستند  
 بردند مگر شیخ را که وضع فقیرانه داشت هیچ نگفتند بی از ریزناں پرسید که تو هم چیزی  
 داری گفت چهل دینار پرسید کجا است گفت در گلیم دوخته ام چون گلیم را دیدند  
 واقعی چهل دینار یافتند چون سرگروه دزدان این واقعه خبر یافت متاثر شد  
 و پارسائی اختیار کرد

نه بچید سر از راستی بهوشند که از راستی نام گرد و بلند

"الصدق يرفع الصادق" والکذب يضح الکاذب

و در رسوم قرامه پند کوراست که کسی که دروغ میگفت دعوی را شکونی  
میکرد و او را از آتش میگزرانیدند چو از آتش صحیح سلامت میگزشت و دل را تیش  
پدید می آمد چه منقول است که آتش راست گورانه سوزد و قبه رام و سیتا شاه صدق این  
مقال است و در هندی ضرب المثل است: سبخی کو آنچ نہیں یعنی آتش در راستی سیرایت  
نمی کند که در گلبن راستی خار نیست و همچنین سسی تا کنون در بلاد بلوچستان باقی است  
همچنین بسیار نظائر است برای این که راستگو همیشه بر ره حق میرود و او را احتمال  
کم شدن نیست و ره حق صاف است و همچو روز روشن - روشن - ع

را و راست برو اگر چه دور است

مال الصدق الفوذ و اباض و مال الکذب الخسران و السواد  
لا تروی الى الصالحين و اباض کاذب فكانت النتيجة محذ السواد الخسران  
و ثابها صادق ملحقه الفوذ و اباض کما تری انصار من امتن صدق  
دقی اگر چه درشت است و لے نیک درشت است الحق و ولو کان دس  
نکته - درین شکل خطا - ب پطراط است پطراط (دورخ دورخ) ب بهشت  
و هر دو جانب پطراط دورخ است که دور از راه راست است و کسی که از پطراط بگذرد  
در بهشت رود و اگر نه در دورخ و ایا که نکدی ب فان الکذب یجهدی الی الفجور  
وان الفجور یتدی الی النار و میزاد لوجل یلک ب و یجهدی ب کذب ب حتی یکن  
عند الله کذا یعنی شخصی که راستی اختیار کند در بهشت رود و بخود ریز در دورخ  
(الکذب مقراض الایمان) بیشک صدق ایمان است صدق حقیقی عبادت و وحد  
در و نگو عا بدر اهر گزنی پسند و ان الله لا یحب الاکذبین و هذ ایوم ینفع الصدقین  
صل تعیم و یا ایها الذین امنوا اتقوا الله و کونوا من صدقین و الذی جدر ان صدق  
صدق به او نیک است و ان الله ما یشتاقون عند الله  
حکمت - در دورخ عین بضر بهشت و کذب - اگر چه جرئت درست شود نشان باطل

چوں برادران یوسف علیہ السلام بدروغ گفتن موسوم شدند۔ پدر را بر راست گفتن  
ایشان اعتماد ننماید۔

دروغ نیکند صاحب دلاں      ہر آنکس کہ پیوستہ گفت است راست  
اگر مشہر شد کسے در دروغ      اگر راست گوید تو کوئی خطا است  
کسے را کہ عادت بود راستی      خطائے کندہ در گزارند از او  
و گر نامور شد بقول دروغ      و گر راست باور ندارند از او

فقال عن من قاتل قتل النحاصون "یعنی لعن الکلذابون۔"

و حکما گفته اند "الکذب أم الذنوب" یعنی دروغ گوئی مادر گناہ است و گفتند کہ و  
بہر گناہ کسے عادت دروغ گوئی ضرور باشد۔ و اگر او خواهد کہ دروغ نگوید نتواند۔ کہ باز  
جرأت کندہ کنند۔

و تاریخ شہادت کہ در عالم خرابی ہائے کہ از دروغ گفتن واقع شدہ است ناقابل  
تلافی است جانائے عزیز محض از تسخر و دروغ قلمہ نہنگ اجل شدند۔

حکایت۔ در شاہنامہ مسطور است کہ رستم نامی پہلوان بازن خود این گفتہ مرخص  
شد کہ اگر پسر پیدا شود مرا خبر بدہ و گر دخترے تولد شدہ بخیر۔ بعد از چند ماہ پسر تولد شدہ  
باش بہ اب نہانہ۔ گزینش رستم را غلط خبر داد۔ گفت کہ دخترے پیدا شدہ۔ و چوں

سہراب در شکاف در بہاب لازم شدہ مقابل لشکر کیساؤس بہرہ آزمائی رواں شد  
بہ رستم مقابلہ افتاد۔ سہراب بہر چند، مش پرمید۔ مگر رستم خود را طاہر نمود۔ و کنت کہ شہن گز  
رستم بہستم۔ دل بہر شکست رستم خورد۔ مگر یار و ہم کہ ہم آویختند سہراب مغلوب شد و  
رستم خنجر بہ گلویش۔ لید سہراب گفت کہ یاد دار طائر شدہ اگر بہر آسمان پری یا ماہی  
در آب روی۔ پدرم بہرگز تر از ندہ نگزد۔ بہر سبب کہ پدرت کیست۔ گفت رستم۔

ناظرین! ازین سانچہ ندازہ اش میتوان نمود۔ کہ از دروغ گوئی چه قدر زیان گشت  
و رستم خنجر و نو بہر خود را بدست خود پیالہ اجل نوشانید۔

و نایان مرد راست گور شجاع اصلی گفتہ اند و خود بہر صلی اللہ علیہ وسلم میگویند کہ جنگ

از کفار جهاد صغیر است و جہل نفس جہاد اکبر و جہاد من الجہاد الا صغیر الی جہاد الاکبر  
واعدی عدو ولففسسات الی بین جنبت پس نفس را زیر کردن دل را از کذب و  
بطلان پاک کردن از زبان راست گفتن شجاعت اصلی است ۷

نه مرد است آن به نزدیک خردمند که با بیل و مان پیکار جوید  
و نه مرد آنکس است از روی تحقیق که چون ششم آیدش باطل نگوید  
قیل للقیان بحکم ما بلغناک ماتری قال صدق -

القصة آدمی رضائے خانی همچون باین جوید که از زیور صدق و صفا مزین باشد  
دین نایست صدق و صفا را و کسی که باین صفت موصوف است بندہ حق است حق بر او ۷  
راستی موجب رضائے خدا است کس ندیدم که گم شد از رو راست

## علم

سیا موز جز علم گر عاقلی که بے علم بودن بود ذاملی  
ماک المملکے که خانی جز و کل است آفریننده ہر نیک و بد حضرت انسا را از  
عنایت خاص علیہ عقل مزین گردانیده اشرف المخلوقات ساخت بر ذرہ کائنات  
بخدمت او قیام بخشید و چون ابوالبشر را از قلم عدم پنهانہ شود آورد ملائکہ را بخدمتش  
نام برد و عزائیں را این جہت طعون مطعون گردانید و ادا از سجود آدم گریزی نمود و  
بفحوائی لو کانت لما خلقت الافلاک کہ بہ تن سرور کوین زبده داین است بود  
یا ابن آدم خلقتک لاجلی و خلقت الاشیاء لاجلک کہ در تورات مکتوب است مبرین  
محقق می شود کہ انسان عین فرمانروا جہن است و موجودات جفی ر  
غذا و بعضی ر دو سازد و بعضی کار خدمت گیرد چنانچہ بوشش را در حوض خود  
بطریق مختلفہ بکار می برده بود کہ سبب ترویج روح و تقویم بدن دست بہرہ بود  
چنان تیرہ نود و دہن جرم نفسی ر متحد می کند چہ فصول را کہ حرکات جرم

سمادی حاصل می شود بحسب تدبیر صواب اسباب افعال خود و چون زراعت و عمارت  
می سازد لیکن این همه بآن حال صورت می بندد که انسان از اناهیت اشیا و از خواص آن قف  
شدن ازین جهت باری تعالی عز اسمہ آگاه نمود آدم را از نامائے سائر اشیا و علما آدم  
الاسماء ملحا و اگر آدمی از علم اشیا مستعمل مفتخر نمی شد البتہ از عدم واقفیت از  
استعمال آنها نفع نمی برد داشت و گل که نزاکت و لطافت بے نظیر دارد بجز علم خار  
است و خار که خلش گرد گل رخاں است از علم چون گل نمی توان شد  
خشیت ناپخته سنگ مرمر است آدمی زاده گز بسیار دکار

حضرت رب الارباب در کتاب اعجاز انتساب حضرت رسالتآب را خطاب  
فرمود که قل رب زدنی علما یعنی اے محمد بگو مرا علم بده زیاد و زیاد حکما گفته اند که فضیلت  
انسان به حیوانات از علم است و جاہل که به این حلیہ تحلی نیست بحقیقت در عدو حیوانا  
عجم است بلکه از ایشان خفیس تر او لذت کالعام بل هم اضل سبیل  
مرا به تجربه معلوم گشت آخر حال که قدر مروبہ علم است و قدر علم نال

روئے عایشہ صدیقہ ہم از حضرت مصطفیٰ صلی اللہ علیہ وسلم سوال کردند بانی شئی  
یتفاضل الناس فرمودند بالحقل والحد و فی الخیث اشرفنا الانسان بالعلم  
والادب لا بالمال والنسب و در شنوی مولانا روم منظوم است در زبان پیشش  
به دشا ہے بود عجائب پسند خردمند دوزے از اخبار سلف خبر یافت که در جہاں شجرے  
است کہ اگر آدمی شمش را بخورد ہرگز نمیرود و زندہ جاوید شود درین شجر بصل تفحص نمود و وزیر  
خود را حکم داد کہ بتی و استمام و کوشش تمام آن شجر را حاصل باید کرد وزیر خود جنبائے  
نر کشیدہ زہر بد و شہر بہ شہر بیابان و کوہ مریدان لیکن نشانے نیافت آخر تنگ  
آمد بہ سجہ نہاد و خود کشی نماید و از عتوبت بادشاہ مخلصی یابد آوردہ اندکہ عالمی  
برنے گرد کرد و پیر سپید از جان تنگ آمدہ گفت مرا بادشاہ حکم دادہ کہ دینتے تلاش کن  
کہ شمش زندگی دینی بہ بخشد بسیار جستجو کردم مگر نشان آن درخت نیافتم کہ دن چہ  
کنم بجز جان دادن چارہ نہ بینم عالم بخندید و گفت آن درخت علم است

## که حیات ابدی و نجات سرمدی بخشد

جمله عالم صورت و جان است علم  
حضرت سید المرسلین خانم النبیین علیه اکل التحیات و افضل الصلوات که جامع الحکم  
و العلم اند فرمودند که علم محک نیکو هدی است. و تمیز ممنوع و غیر ممنوع. علم در برم زبور  
مرصع کار است. در در زرم شمشیر جوهر دارد و در مینوائی یار وفادار. و در کج تنوائی مونس و  
نخوار مالِ فردا و دولت بے پایاں از علم حاصل شود. و تقرب شاهان تعارف گدایان نیز  
به علم و در حدیث است: "المن من اصابه او من علم والباقی هیچ"، روایت کرده اند.  
که یکی از اصحاب از حضرت رسالت پناه صلی الله علیه و سلم سوال کرد که کدام عمل فاضل تر است  
فرمودند که علم دیگر همین سوال کرد. و همین جواب دادند: "تاسه بار آن شخص گفت من از علم  
سوال بکنم نه از علم فرمودند که علم اندک به از عمل بسیار که به جهل باشد. قال الامام شافعی  
بعده الفرائض افضل من طلب العلم. فمؤنور بهتدی به لمی اثری"

و امام محمد غزالی فرموده: "یک ذکوة عالم به از هزار صلوة جاهل" و در حدیث نبوی  
نیز مکرر است: "ما اتخذا الله ولیاً جاهلاً قط" یعنی خدا جاهل دوست را سرگزینی پسندد  
و حکما گفته اند: که علم میراث پیغمبران است.

**حکایت.** و در یاد آوریم: و مصریّه علمه مؤمنه و غیره. و اندوخته. این علمه  
عصر شد و آن عزیز مصر پس تو انگر چشم حقارت در فقیه نظر کرد و گفت: من پسندم  
پسیدم و تو بچهار و بیست و یکماندی. از دست به در شکست محبت ما می آید  
باید گفتن که سیرا ش پیغمبران یا ائم یعنی محمد و آل محمد و غیره. یعنی در علم و معرفت

علی العلم خیر من المال

بنی آدم از علم یا بدکسالی  
شعر: لا یحسد العیال من فضائله  
با علم و حکم او با نقص و بیکرد

و اما بنی فرنگ علم را در کتب خود چنین شمرده اند:

علم بهیچ چیز از کائنات و دنیا و آخرت نیست.

علم حصین است که درے از شر و آفاق و دایم نفاق محفوظ بماند - جان شوارث  
علم نعمتی است حاصل کرده - و جهل مصیبتی است - خود بر خود آورد - فلب سڈنی  
علم عطیہ الیست از عطایائے خاص با نگاہ خداوندی - رسکن

الغرض باتفاق این عقل و نقل هیچ فضیلت بے علم تمام و کامل نیست و کسے که جاہل است  
چوں در محافل علما و فضلا که میدان یکے تا زان کمالات انسانیست - حاضر شود و انیشتل در احراز  
تقصیب السبق بیان سابقیت جویند - مطلقاً از خاصیت فقط مبرای دعاری ماند و مانند  
حیوان اعجم از سخن گفتن عاجز آید - اطلاق اسم انسان بر چنین شخص از ان قبیل است که  
گیاہ گندم را گندم خوانند و غوزہ را انگورہ گویند و باندک امعان نظر ظاہر شود - کہ از ان حیثیت  
کہ حیوانات عجم بحسب فطرت ممتدی اند - بصرف قوی آلات جسمانی در وصول بغایت کمال  
نوعی ایشتل از جاہدہ مستقیم کہ ہاں غایت منستی تواند شد - منحرف نیستند بخلاف جاہل کہ  
از معرفت فضائل و ذائل غافل و از تصرف قوی و غیر مقتضائے فطرت از صواب صواب انجام  
تحصیل کمال کہ از تخصیص نوع اوست - منحرف و متمائل پس جاہل از حیوانات احسن باشد و چون  
بہ ہمیں قیاس احوال جمادات ملاحظہ گردد - ظاہر شود کہ از ان مرتبہ نیز فراتر است - چہ بسواختیار  
فدیت انسانی را - از اعلیٰ علیین حسن تقویم با سفل سا فلیین - و اولئک کالانعام بل ہم نمل  
رسنیرہ \*

این است حقیقت جاہل کہ منقول شد پس انسان را باید کہ علم را از مواہب عظیمہ  
نہاوندہ می آرائائے جلایا ایزدی است حاصل کند - اطلبوا العلم لکون الیقین و در فرمان جمید است  
بنیستوی الذین یعلمون والذین لا یعلمون لا یستوی الا علی والبصیر -  
اسمہ شرف شی نالہ رجل من لم یکن فیہ علمہ لم یکن عظام  
تعلیم عدم و اعلم یا اخی بہ فی لعلہ زیدہ لمن بالعلم قد علما  
و قول ابو بکر بن زبیر است - یا نبی علیک بالعلم - فانک افقرت الیہ کان  
ما دون منفعیت عذرا ین جبالاً  
و معلم از سابق سعدی می فرماید -

تو نگری نهال است پیش اہل کمال کہ مال تالبا گوارست بعد از اہل اعمال  
و ہر مرد سلیم الفطرت ایں امر عیان مبرہن است کہ درخت عمل بجز آبپاری علم و نشود  
نماند یا بد و شکوفہ مراد در چہستان عمل بد دل شہم علم و انشود خوش گفت آنکہ گفت  
ترا علم در دین و دنیا تمام کہ کار تو از علم گیرد نظام

## سخاوت

ہمہ وقت شود در کرم مستقیم کہ بہت آفرینندہ جہاں کریم  
ہو او مطلق و فیاض برحق از خزائن الطاف نامتناہی نعمتے گوناگون و آلاءے یوگملوں  
مرا انسان را بے منت بے قیمت از ثانی داشتہ مطح جو د و سخا ساخت و از رافات و رقیات  
عنایات بینایات ہمہ کائنات را بخند مست او سپرد ہار ان رحمت بیجا بش ہمہ جا  
رسیدہ و خوان نعمت بے دریغ برائے ہر خاص و عام کشیدہ و شنیدیم کہ انسان گناہ  
فاش کر دو و کریم سترگ روزیش بند نمودہ

لے کریمی کہ از خزانہ غیب گہر و ترب و وظیفہ خور داری  
دوستان را کجائنی محروم تو کہ ہا دشمنان نظر داری

چوں خداوند حقیقی ہا وجودیکہ ازما جرم عظیم صادر آید روزی ہر روز بلا دین بفرستد  
و ہر چہ ما داریم از خزانہ اوست کہ برائے خوردن و دادن مرحمت شدہ پس رضائے خالق  
و کریم برحق ہمین است کہ ما نیز کریم باشیم و از "اِنَّ اللہَ مُخْلِیْ دَمُ عَلٰی صُوْرَتِہٖ حَقِّقْ  
مبرہن است کہ آدمی نیز بہ آن اوصاف حمیدہ متصف باشد کہ در ہر وردگاہ بدو عادت  
و در حدیث آمد السخی حبیب اللہ و لو کان فاسق و در جوامع الکلمہ مصطفیٰ علیہ  
افضل الصلوات و اکمل التجیات دارد است کہ فرمود لست لعلی دین اسلام را  
از برائے جوہر گزیدہ و ہیچ چیز دین اسلام را بہ امدح نمی آرد۔ را ستی و  
حسن خلق پس دین خود را ہر دو مرتبہ گردانید



مرد بخشنده را بوقت سخی تازہ ہوئے سخاوت و گراست

دور حدیث دیگر آئندہ۔ اول چیزے کہ در روز قیامت در میزان حسنات نهند۔  
حسن و سخاوت باشد۔ و چون خدا ئے تعالیٰ ایمان را آفرید۔ گفت خدا یا مرا  
قوی گرداں اللہ تعالیٰ اُور ابحسن خلق و سخاوت قوی گردانید۔ و چون کفر را بیا فرید۔  
گفت باے خدا یا مرا قوی گرداں۔ حق تعالیٰ اُور با بخل و بد خلقی مضبوط ساخت  
حجت الاسلام امام محمد غزالی روایت کردہ کہ جمع از کفار بنی عشر را اسیر کردہ نزد حضرت  
رسالت پناہ صلی اللہ علیہ وسلم آوردند حضرت فرمود کہ ہمہ را بکشید۔ الا یکے از ایشان  
امیر المؤمنین علی کرم اللہ وجہہ فرمود۔ کہ خدا یکے است دین یکے است و گناہ ایشان  
ہمہ یکی است پس چہ حکمت است یکے از میان ایشان از قتل خلاص یافت فرمود کہ  
جبرئیل فرود آمد و گفت کہ ہمہ را بکش و این را بگذار زیرا کہ اُو سخیست و سخاوت او نزد ما  
مطبوع است و در اخبار آئندہ کہ اللہ تعالیٰ وحی موسی علیہ السلام را کرد۔ فرمود کہ سامری را  
مکش زیرا کہ موسی سخی است و در حدیث نبویست ”الجنة دار الاسخا“ و درین ضمن منقول است  
کہ حضرت حق تعالیٰ در کلام معجز نظام موسی ہارون را بدر بارہ فرعون میفرمایند ”فخذ لاک  
قولاً لبياً لعلہ یتذکر او یخشی“ این عایت بایں بود کہ فرعون سخی بود۔ ماندہ اطمینان فرمود  
شب کشیدے ہر خاص عام را بہرہ و رساختے و در سیرت نبوی مسطور است کہ ایشان بدرجہ  
کمال سخی بودند روزے قافلہ کفار اسیر شدہ نزد اُن پیغمبر آمد۔ بعد از تحقیق معلوم شد کہ  
در اسیران یکے دختر حاتم است پیغمبر صاحب عایت سخاوت را ملحوظ داشتہ فرمودند کہ اُو  
را بہ اعزاز تمام باز گردانند۔ دختر حاتم طائی گفت کہ من بہ ہمہ باطن نذرخ با ہمہ یاراں ہشت را  
ملحوظ دارم مگر نذرخ ہم کہ رہا شدہ مرا حجت بکنم۔ آنحضرت ایں شنیدہ ہمہ را رہا ساختند۔ ایں تلمطف  
خاص آنحضرت شاہد سخاوت عظمت و اہمیت است۔ اُو نہ خود سخی بودند۔ بلکہ اہل سخا را  
ہم قدر می نمودند۔ اسکندر و ذوالقرنین از سطور پیر سید کہ سعادت دین و دنیا در کدام چیز است  
گفت در خود و کرم قال اللہ تعالیٰ ”من جاء بالحسنہ۔ فلکۃ امثالها“  
آئندہ ترا تو مشہور میسازد۔ از تو یکے خواہد و دہ میسازد

بہتر ازیں مایہ ستانیت نیست      سودن آخر کہ زیانیت نیست  
 و شیخ سعدی علیہ الرحمۃ گفتہ جو انردی کہ بخورد و بد بد باز آید کہ روزہ دارد و بندہ  
 سنجیاں ز اموال بر مے خورند      بخیراں غم سیم و زر مے خورند  
 دو کس رنج بہودہ بردند و سخی بیغائدہ کردند یکے آنکہ مال اندوخت و بخورد و دیگرے  
 آنکہ علم آموخت و عمل نکرد و کسے را رسیدند کہ ز سخاوت و شجاعت کدیم پتیز بہتر است  
 گفت سخاوت چہ پنچہ شجاعت پنچہ بشکند و دست کرم دستا ز دم پر می کند  
 نبشت است بر نور بہرام گور      کہ دست کرم بہ ز باروئے زور  
 کرم پیشہ کن کاچی زادہ صید      با حسان توان کرد وحشی بہ قید  
 عدو را بہ الطاف گردن بہ بند      کہ ذوال بریدن بہ تیغ آل کند  
 چو دشمن کرم پیچد و لطف و بخود      نیاید دگر خشت زو در وجود  
 مال از برائے آسائش عمر است نہ عمر بہر گردن مال عاقبے را رسیدند کہ  
 نیکوخت کیست بدخت کدیم گفت نیکوخت آنکہ خورد و کشت و بدخت آنکہ مرد و نہشت  
 مکن نہ بدل پیچ کس کہ پیچ نکرد      کہ عمر در سر تحصیل مال کرد و نخورد  
 موسی علیہ السلام قارون را نصیحت کرد نشنید و عاقبتش شنید ہی کہ چہ دیدہ قطعہ  
 آنکس کہ بدین رودم خیر نیندخت      سر عاقبت ندر مردیخار و درم کرد  
 خوبی کہ تمتع بری ز نعمت دنیا      با خلق کرم کن چہ خوب را با تو کرم کرد

قطعہ

درخت کرم بہر کج بہیج کرد      گزشت ز نیک شخ و ہائے ز  
 گر اُمبہ در می زو بر خوری      بہت منہ ارہ بر پائے ز  
 شکری خستے نہ کہ موثق شد غی طیر      زانوم فضل ز نہ محض گزاشت  
 منت منہ کہ خدمت سہان بہیج      منت شام زو کہ بخد مت بدشت  
 تبصرہ چوں حضرت ز علی زین رہی فریہ - دینہ صرا کہ دقہر ہی گرفت  
 پس کون را بہ فریہ و این را کہ ز بخشیدہ زین احلی متہیب بودہ و مال

کردند کہ بار خدایا! هیچ مخلوقی از کوه سخت تر باشد فرمود کہ بلے آتش۔ دیگر پرسیدند  
کہ از آتش سخت تر است فرمود بلے آب۔ دیگر گفتند از آب سخت تر باشد فرمود  
کہ بلے باد۔ گفتند از باد سخت تر باشد۔ بلے صدقہ پنهانی کہ بنی آدم بدست راست  
دهد۔ و دست چپ را ازان خبر نباشد۔

مشق تا توان از سخاوت بری کہ گوئے ہی از سخاوت بری  
حکما گفته اند کہ سخاوت ستر عیوب و ناخوشی دنی است۔  
کس ندید بخشیل فاضل را کہ نہ در عیب گفتنش کوش  
در کریمی دو صد گند دارد کرشم عیب با فر و پوش  
و متضمن این سخن را خدا پر ائے درستی می گزیند۔ و اگر چه او گنگار است و بخیل  
عابد را نہ پسندد۔ اگر چه روزہ دار و شب بیدار است۔

جاہلی جاہل گباں داری کہ دنیا مال تست غافل غافل نمیدانی چہ در دنیا مال تست  
آنچه خوردی رزق مولی آنچه بردی مشقت خا آنچمی ماند ز یاد آن آنچه دادی مال تست

### بیت

مال از بسیار بکار آید تا کہ بہ دست نرسد سپر گردد  
ہر کہ تن را فدائے مال کند مال و تن عرضہ خطا گردد  
و جملہ اہل مل و نخل ردا داشته اند کہ دہم حصہ آمدنی یا چلم حصہ رفتن وقف سازند  
در بسیل اللہ صرف نمایند۔

ز کواہ مال بدرکن کہ فضل زرا چو باغبان زبرد بیشتر و ہد انگور  
و نام سخیاں تا ابد زندہ و ثبت علی الدوام ثبت ماند۔ نام حاتم طائی تا کنون  
زندہ و سخاوت خاتمانان در ہند ضرب المثل انا وہ قطب الدین ایبک از سخاوت  
حیات باقی یافته و شنیدہ ام در بارہ حاتم طائی۔

حکایت۔ آرد وہ اند کہ در جواہر الاقارہ مسطور است کہ چون حاتم وفات یافت  
اور یکے از قبرستان دفن کردند بعد از چند سال ز شدت باران سیلہ پرید شد و از وادی شہید

شد کہ شاید مرتقدش میران گردد۔ دنشانش محو شود۔ پسرانش تا موت را از قبرش  
 ببردن کردند۔ دیدند کہ ہمہ جو اس را خاک خورده مگر دشتش باقی مانده۔ متعجب  
 گشتند و از صاحب دے سبش پرسیدند۔ گفت جلے حیرت نیست۔ بہ دشتش کہ  
 کہ احتیاج سائلاں دُور می کرد۔ خاکش اثر نہ کرده۔

المختصر سخا بہ درگاه ایزدی مقبول مرد کریم الطبع بران مجبول ۛ  
 دلاہر کہ بہنو داد خوان کریم بشد نادرے جہان کریم  
 وحکما گفتہ اند کہ سخا بہترین اوصاف بنی آدم است ۛ  
 شرف مرد بچود است و کرامت بسجود

ہر کہ این ہر دو را ندارد عدش بہ زو جود  
 پس لے اشرف المخلوقات شکر جواد و مطلق و کریم برحق این است کہ تو نیز بنی باشی  
 چہ مرضی ہو بہب العطا یا د خالق البرایا ہمین است ۛ  
 ہمہ وقت شود در کرم مستقیم کہ بہت آفرینندہ جان کریم

## اطاعت شہ

خلایفہ رائے سلطان رائے جستن . بھون خویش باید دست کشستن  
 مرتبہ سلطنت از جلال نعم الہی است کہ از خزانہ الطاف نامتناہی از افراد مبادعبا  
 را از رانی شد و چہ مرتبہ باین رسد کہ حضرت مالک الملوک یکے از خواص عہد خود را در  
 مسند خلافت خاصہ متمکن داشتہ از انوار عظمت حقیقی چہ توہمے بر احوال او اندازد و تعین  
 مناصب تقسیم مناصب عامہ رعایا و کائنہ بر ایا حکم او منوط سازد۔ تا ہمہ را علی اختلاف  
 اطراف روئے حاجت بقبیلہ بازگاہ گردون اشتباہ او شد۔ در حدیث ۛ و بد است  
 کہ بادشاہ ظل اللہ است۔ در حدیث دیگر ۛ کہ بادشاہ خدہ دہ مجازی است و جلے  
 زینہ مسعود است کہ بادشاہ گئی شکر رب العالمین است و خود رب پاک فرمودہ

داؤد علیہ السلام را یا داؤد انا جعلناک خلیفۃ فی الارض و در جائے دیگر منقول است  
 کہ حاکم شخصی باید کہ بتائید الهی ممتاز باشد تا او را تکمیل افراد انسانی و نظم مصالح این جهانی  
 میسر شود۔ و این شخص را حکما ملک علی الاطلاق خوانند۔ و احکام او را ضاعت ملک و  
 متاخرین او را نام گویند۔ و فعل او را امامت۔ و فلاطون او را مدبر عالم خواند۔ و ارسطاطالیس او را  
 انسان مدنی گفته۔ و چون زمام مصالح انام بکفایت چنین شخصی عالی باشد۔ ہر تئذ انواع  
 منافع و برکات بر کافہ بلاد و قاطبہ عباد رسد و جالینوس نوشته کہ بادشاہ طبیب عالم است  
 احکام او طب کلی۔ المختصر خدا کے را کہ در حکمت و فراست و صداقت ممتاز باشد۔ بادشاہ  
 سازد۔ و این ممکن نیست۔ کہ رب کریم زمام خلق بدست شخصی دہد کہ او قابل این نباشد  
 حاشا و کلا تعالی اللہ عما یصفون۔ ۵

بہ قومی کہ نیکی پسند و خدائے دہ خسر و خادل و نیک راے  
 و در کتب ہنود مذکور است کہ جلوت آفتاب و جمال ممتاز رفتہ آسمان صورت فرشتہ گشت  
 عاقبت با و ہر صورت شجاعت شیر ہر اگر کسی داد بادشاہ است و نیز در کتب ہندوستان مذکور  
 است کہ بادشاہ بر تو غنائی حقیقی و مصالح مہربانی است۔ اگر کسی مشاہدہ انوار حقیقت و  
 آدمیان خواہد۔ آن بادشاہ است۔ اگر کسی مہربانی انوار حقیقت و مستطعم تجلیات۔ تا بہرست  
 باشد آن بادشاہ است پس لازم و واجب آمد کہ کہ از صم او نیز بچند و تعمیل ہم شد  
 فرض خود شمار و کہ ساکنان گفتہ اند ۵

رضائے سلطان جبرین رضائے سبحان است کہ ہر مجاز را ہر شے حقیقت لازم  
 و در سیاست مدن در آداب سلاطین منقول است کہ قاضی رعایا و سائر ہر ایا بدل بایشان  
 محبت و رزق و بر زبان ثنا و محبت گویند و بامکان بہ بطریق طاعت و خدمت پویند و  
 در امتثال و مروءت ہی چو غلاف مرئی نباشد۔ بقدر قدرت سعی نمایند و حقوق ایشان از  
 اخراج و غیرہ بہ وجه رش و انجمن۔ و ازین معنی اصلاً انقباض خاطر راہ نہ ہمد و تعظیم و تخیل ایشان ظاہراً  
 و پائین بیج و قیقہ اہل نہ نمایند۔ و در وقت ضرورت جان مال فدائے ایشان کنند۔ چہ  
 و ہر روز دنیا را ہر روز و ولہ بوجہ ایشان مراوط است کہ سائیکہ در اعداد و خدمت ایشان باشند

باید کہ بخود بر زیادتی قربت تجا سمر نہ نمایند۔ چہ صحبت سلاطین را بدخول در آتش مخالفت  
 با شیر تشبیہ کردہ اند۔ والحق رعایت آداب ملازمت سلاطین کاری صعب است  
 ہر کس کمکنت ارتہاض بآن نیست بعضی مشایخ طریقی گفتہ اند کہ کسے کہ خدمت سلاطین  
 نکرده باشد و تعلق نورزیدہ از سلوک طریقت نیاید۔ چہ بقتضائے السلاطین  
 رعایت آداب مجلس خاص نمودن۔ سبب ارتہاض نفس رعایت رسوم طریقت گردو۔  
 دہر کہ در حضرت ایشان مجال تقرب یابد۔ باید کہ ہر کاری کہ او مفوض است مشغول باشد  
 و بفضول در دیگر کار ہا دخل نہد۔ و التزام ملازمت بروچی کند کہ ہر وقت کہ او را  
 طلبند حاضر باشد و از تعلق حضور نیز کہ مودی بشامت است محترز باشد۔ و سربہ از ایشان  
 نشود آنرا از دسے سدق مح گوید نہ بروجہ لفاق چہ ہر چہ توقع یابد۔ البتہ آنرا وجہ جمیل خواہد  
 بود پس استنباط آن چہ نماید۔ و آنرا استحسان کند۔ و اگر کسے را مرتبہ نصیحت ایشان باشد  
 باید کہ بوجہ مجالست ادب عرض کند۔ چہ بحسب شریعت مقدمہ نیز۔ و در امر سلاطین  
 بحرف و تشی ایشان از منکر زجر و عنف نمیرسد۔ بلکہ بغیر از نصیحت جمیہ و بیان بروجہ ادب  
 و طبقہ ایشان نیست حضرت حق تعالی در کلام معجز نظام موعظی را درون راسمست  
 بہ فرمودہ میفرماید۔ فقولا لہ قولا لینا لعلہ یستذکر۔ و بخشی۔

باید کہ آنرا از ایشان امری مخفی لفظ مصلحت سرخ نشود۔ اول بر ماست ذوق  
 نماید۔ جہذاں بطریق ملطف آنرا از خاطر ایشان بیرون برود چہ حکما کہ تہ اندام کو  
 حکام ہنزلہ چیلے باشند۔ از سمر کو بہ آید۔ اگر کسے خواہد کہ غلبہ با بطریقہ سرور  
 ہلاک شود۔ اما اگر دال بگزارد و بہدو یک جانب اور بنج کہ فاشا شک بندہ کرد  
 و گردانیدن آن آسان شود۔ و بہیچ وجہ افشائے اسرار ایشان جائز نہارد۔ و حریقی  
 احتیاط آنست کہ احوال ظاہر ایشان ببقدر مدطاعت مخفی دارد۔ تا چوں کہ  
 ملک در اور سرخ شود۔ اخفائے اسرار برواسان نہ برود۔ و سبب بطریق  
 باطنہ نماید و با افشائے اسرار متہم نہرود۔ چہ امور باطنہ۔ از احوال ظاہرہ استنباط  
 میستوان نمود۔ و ہر کہ سورعہ تا بہرہ گرد متعطل نہد۔ و نہایت کہ سبب ہمت نشاند







بدون فکر و اندیشه نادان چیز میسیر نشود. چون سعی اجتماع و انجام مشکل آسان نشود اگر خون جگر را نریزم. بیمار بدون علاج شفا نیابد. و صلاح بجز اندیشه صواب نیاید نام تمام و جالینوس به حسن تدبیر روشن دوام افلاطون ارسطو طالیس به سبب زیرکی ثبت سکندر بحکمت علی مغرب مشرق را گرفت سقراط به عقل دانش حکیم به مثل شد به چرخ و آسمان بیا موقت. ابو الفضل بعد از وزارت رسید. و ایاز از همه غلامان در علوم مرتب پیش پیش دوید. پسر جهم زینت بزم نوشیدنی و با یکسافاده کامرانی شد. این همه به بین برکت من. لیکن تونی که آدمی را بیکار میگروانی. و گرسنه را گرسنه تر سازی و هوشیار را کاهل و کاهل تر و تنبل گرد. بظاهر اگر تو تسلی میدهی لیکن در اصل خراب میکنی نشنیده. حکایت. وقتی درویش در صحرا می رفت. باز را دید که تکه گوشت به چنگل خود آورد. در آشیان زاغ رفت. و آنجا بچه زاغ را که رنجور بود بخوراند. درویش ازین پنداشت که روزی هر کس هر کجا که بود برسد. بنا برین در راه نشست و منتظر سفره طعام شد. و شبانه گذشت مگر هیچ پیدا نشد. و او همه طور گرسنه ماند. که ناگاه برفی صاحب دل گذر کرد. و پرمید چرخسته حال نشسته. درویش ماجرایی خود گفت فریاد نمود. صاحب دل خندید گفت ای برادر درویش خوشی تو هر چه دیدی ز اندیشیدی. اگر می اندیشیدی گرسنه نمادی. باز تکه گوشت بیمار و رنجور را داده است نه که به پیل تنی مثل تو. و تو که تندرستی چهار بیکار می باشی. برو از دو یکساں بنا. نه این که بے کار نشینی. پس لے تقدیر بر که امید تو بنشیند دولت. بهد و نختی بیند. و تقه چمید. و هر که بر صلاح من عمل پیرای شد قدر بیند و صدر نشیند.

تقدیر از این سخنمائی ته پیر قهر آلود گشت. و غضبناک شده گفت.

تقدیر. عجب است سخ تو چه باشی و چه باشد کار تو

صلو خوردن را روستی باید. تو دایم سخنم. خنجر قضا بیام. و سر از تن جدا بکنم و

نهانت را از تن بکنم. ابو الفضل نام مقول

نه شود هیچ جز به تفت ریرت گر کند کس هزار تدبیر

و شنیدی - دو چیز محال عقل است خوردن پیش از مقسوم و مردن پیش از وقت معلوم  
 قضا و گنه شود از هزار ناله و آه به شکریا به شکایت برآید از دهن  
 فرشته که وکیل است بر خزان باد چه غم خورد که بمیرد چراغ بیوه زنی  
 منم که بگویم ای طالب دین نشین که بخوری دوائی مطلوب اجل مروت که جان نبری - قطعه  
 جسد رزق ارکبی و گرنه نکنی برساند خدا دوائی عز و جل  
 و روی در دبان شیر و میز بر نخوردت مگر برو ز اجل  
 دوائی تدبیر نگه دار به نمانده دست نرسد - و نهاده هر کجا که هست برسد  
 شنیده که سکندر برقت و ظلمات بچند محنت و آنگه خورد آب حیات  
 دوائی تدبیر پرتقصیر صیاد بے روزی در دجله ماهی نگیرد - و ماهی بے اجل از خشکی نمیرد  
 مسکین هر یص در بهر عالم ہی رود او در قفای رزق و جل در قفای دوائی  
 بیمار شفا یابد چون حکم نه باشد - شنیده که چون قضا بیاید - هیچ تدبیر کارگر نمی شود  
 چون قضا آید طبیب ابله شود و آس دوا دفع خود گمراه شود  
 از قضا سرنگن بس صقرا فرود و روغن بادام خشکی سست نمود  
 تدبیر این شنیده هیچ و تاب ندارد گفت - تدبیر - ای تدبیر چون به لطف ترحمی مگر نمود  
 دلیر شدی و حقیقت خود را ندانستی که رو به بستی - شهر شدی - یاد دار - نالوصل رات سق  
 وانا احصا و انت المنح و انت الضوب و انت المنرب و انا - ماریه و انت فانواب عمر  
 و انت امقد و انا صاحب التنبیه -  
 تمام سلآم ملت و دین آید بیع نموده اند - که تدبیر ضروری است - اگر چنان  
 شود - که خدا کند - چنانچه صاحب گفته  
 غرق بیکاری گردان روزگار خویش را پرده روئے توکل ساز کار خویش را  
 و پیغمبر خدا فرمود است عقل و توکل که اشاره بسبب آس عزیزی است که شتر خود  
 بر توکل خدا بغیر از او بستن بیرون نشاندند نزد پیغمبر صاحب آمد - مولانا دایم بایں قف  
 اشاره فرموده اند - نظم

گفت پنیب ربا و از بلند      با توکل زانوئے اشتر به بند  
 رمز انکاسب جیب اندیشو      از توکل در سبب کاہل مشو  
 رو توکل کن تو در کسب اے عمو      جسد مسکین کسب مسکین موبہو  
 جہد کن جدے نماتا وار ہے      در تو از جہدش بجانی وارہی  
 وائے تقدیر زباں دراز گردن خرازے

رزق بر چند ہیگیاں برسد      شرط عقل است جستن از درہا  
 گرچہ کس بے اجل نخواہد مرد      تو مرد در دایان اثر درصا

لیس لای انسان الا ما سعی

وائے تقدیر نشیدی کہ حکما گفتہ اند ہر انسان تقدیر خود خود مے سازد۔ یعنی او تدبیر نیک  
 کند۔ تقدیر نیک می سازد۔ پس من محصل ہستم و تو حاصل ہستی۔ من نخرن ہستم و تو خزانہ ہستی  
 و اگر اصل ہستی من کان ہستم۔ و تو اگر در ہستی من دریا ہستم۔ من مقدم ہستم و تو موخر  
 من اعلیٰ و تو ادنیٰ۔ من گر انم کہ بر زمین ہستم۔ تو سبکی کہ بر آسمان ہستی  
 تو بہ سبکی فلک نشینی      من بہ غسکی زمین نشینم

تجدہ ہمزہ بہ ہست۔ نشیدی ہمت مردان مدد خدا۔ پس ہرگز فہمائش تو چندین سخن ہا  
 کافی است۔ و ترا ہاید کہ اکثر درست نگرم شوی و خطائے خود را اعتراف کنی۔

تدبیر اس تقریر سیکر وہ ہاتف غیبی آواز داد۔ ہاتف غیبی (بجانب ہر دو مخاطب شدہ)  
 از شما یاں کہے را غرو نہ پید نہ چرکہ ہر یک برحق است۔ تقدیر بیشک غالب است ہر گز  
 تدبیر ہماریب بسبب فطرت تاجہے کہ اختیار انسان است۔ تدبیر بہر و راہ نمودن است  
 و در رازان تدبیر تا و رو غایب کہ گفتہ اند۔ انسان مختار فی فعل و مجبور فی الاختیار

## وقت

سے شیخ چہ جوئی ز شب قدر نشانی      ہر شب شب قدر است اگر قدر بدانی

وقت متاع است. گران بها که بقابلش مفت تعلیم وقت ندارد. و سلطنت عظیم  
 به حقیقت آورده اند که سکندر و ذوالقرنین بوقت نزع میگفت که دمی زیاده کنیده و سخت  
 و مکت بعوض آن گیرید. مگر صلت چشم زدن کجا. سکندر را بجای ملک عدم شد  
 نگه دار فرصت که عالم دمی است. دمی پیش و انا به از عالمی است.  
 سکندر که بر عالمی حکم داشت. در آن دم که گذشته عالم گزاشت  
 و حکمائے فرنگ گفته اند که هر روز حیات خور و هر شب موت بزرگ است و هر روز را که  
 بکار آرد عالمی زند. و هر لحظه را که ضائع شود زندگی را خراب کند. شیخ سعدی چه خوش گفت  
 خیرے کن ای غلام و غنیمت شمار عمر زان پیشتر که با ننگ بر آید فلان نمونه  
 و یکے از دانیان گفته. وقت است که خاک سیاه را اکسیر می سازد. و سلاخ آهن را خنجر آید.  
 و قطره آب را در شهاب و نقطه ناپاک را آدم پر بیز گاری نماید. الغرض وقت فی الواقع متاع  
 گرانبها است. که اندازه قیمتش مشکل. مگر به آنکه قدر و قیمت وقت دانست. به وقت بادشاهی  
 - سید - چنانکه ابن فرنگ رسیدند زیر آ که هر لحظه وقت را به باقاعدگی صرف نمایند و یک دقیقه  
 را به زیاده نمی رسانند خور و نوش و نشست و برخاسته نوشت و خواند ایشان بر وقت  
 مقرر می شود. و ممکن نیست که روزی از مضایق و لذت روزانه کاسته خواندند. پس  
 ایشان از ایشان تبدل لباس آموختند. مگر فوس که در وقت نه نشسته بکسکه بخار  
 نداشت. تیلیفون بخاریه رنمند فرواج یافت. مگر شاعت قسیم و آن نه متد توب  
 سگ در تیب نداشتند. و ساعت برج دست بستند. مگر اصحاب وقت نیا مویختند.  
 این ساعت نه ساعت داشتند. و میثا ساعت به چهار روز و آن می روند. و در آن  
 و عبادت و محنت و مشقت و خور و نوش کار نه بود که بر وقت سینه می شد. و سبابت  
 را به منونی می نمود. و ایشان لطف زندگی حاصل میکرد و در علی صباح بید می شد  
 به همین جهت همیشه تنومند و تندرست می ماند. قابل تعجب مرایه است. و به  
 و خوش بهر کار را با قاعده کنند. و در محنت انسان که شریف مخلوقات است در آن  
 فرض منحصی بود. و بی و نیست. و بهر حال بهر شخص است. و بهر وقت

خود خود می آید هر دو - زهره و مشتری شب روز در کار خود هستند همچنان تمام صحیفه قدرت  
با دوازدهم می گوید که کار امروز بفر دالکزار

ابر و باد و مه خورشید و فلک در کارند تا توانی بکف آری و غفلت نخوری  
همه از بهر تو سرگشته و فرجام در دار شرط انصاف نباشد که تو فرمانبری  
جان شوارط مشهور عالم فیلسوف گفته - هر که قدر وقت داند - استعمال وقت خوب می داند -  
و همچنین بیکن بگوید خوش بختی چیز است که هر وقت بدست نمی آید - لکن یک قدر وقت  
بداند خوش بختی را ضرور حاصل کند - چنانکه خواهد حافظ گفته -

دلا وقت توانائی درین دنیا غنیمت دان که دوران ناتوانی با جیسے زیریں دارد  
و درین ضمن مسطور است که شاهان قدیم که همه عالم را سخر کردند - وقت را نعمت گرانها می  
پنداشتند و چون از دیوان عام ناراض می شدند - در دیوان خاص تدابیر ملکی امور را سپاری  
را می اندیشیدند و بعد از آن به خلوت یا و خدای می نمودند - و اکثر شاهان از ایشان بزرگوار و در  
و قرآن نویسی و عهد بندی گزرا و قات می کردند - مشهور است که اورنگ زیب بادشاه از  
امور سلطنت فارغ شده قرآن نقل میکرد - و نسخه اش را در بازار فروخته وجه معیشت  
می ساخت و همچنین ناصرالدین محمود که از خاندان غلامان بادشاه بود - متقی و پرهیزگار هر روز  
قرآن نقل می کرد - و از اجرت آن شکر پروری می نمود -

تاریخ عالم شاهد است که دایان ملک که قدر وقت ندانسته به امور بادشاهی توجه  
ندادند و عمر خود را در لعل و لوب صرف نمودند - عرصه سلطنت ایشان اندک نیافت انجام  
ایشان نهایت بد شد - تمثیلاً مستعصم بادشاه بود از خاندان عباسیه که عیش و نشاط  
را بادشاهی دانسته بود - از دست کفار گشته شد و در زمان اوسیل و خون حلق موجزن  
گشت و در تجربه آمده - که به یک لمح چنان تغییر شد - که پیش از پی که نصرت دست  
می بوسید شکست عظیم واقع شد - نپولین بونا پارٹ که همه عالم را تسخیر می نمود - در سن  
هشده صد به مقام و اثر بود - از دست دیوک آف ونگلن سزیمتی یافت - و بعد ایں بود  
که لشکر مدادی دیوک آف ونگلن بر وقت آمد - و لشکر نپولین بدیر رسید - قریب بود

که سہراے فتح بر سر شہنشاہ فرانس بستہ شود۔ مگر وائے قسمت کہ تو قف یک لمحہ برائے  
 فتح فرانس بیمار مضر ثابت شد۔ وہاں حکایت کہ مذکور می شود ثابت است کہ اگر آدمی  
 از چیز مفید بر وقت نفع حاصل نہ کند نتیجہ بجز حسرت خوردن کف افسوس مالیدن نباشد  
 حکایت۔ آورده اند کہ در سلف مردی بود۔ جو یائے سنگ پارس کوہ و دشت  
 وادی دریا نور دید۔ مگر نشان سنگ پارس نیافت۔ و درستی و ہوشیاری در خواب  
 بیداری اگر اورا خط بود۔ ایں کہ پارس بدتشش آید۔ روزی مراوش برآمد۔ و پیر مرد ویرینہ  
 سال برے گزر کرد و اورا سنگ پارس مرحمت نمود۔ بدین شرط کہ بعد از یک ماہ باز برگردانم  
 ایں گفتہ آں ہائے غیبی غائب شدہ۔ اور بازار رفت و نرخ آہن دریافت کرد۔ و دید کہ  
 امروز گرانی خاص دارد۔ فردا ارزاں خواہد شد۔ مگر چون روز دیگر در بازار رفت و  
 نرخ آہن دریافت میکرد۔ مگر آہن ہر روز گراں تر می باشد۔ حتی ماہ باختتام رسید و ادیہ  
 نکرد۔ ہر وقت ایں می اندیشد کہ کیلخت انبار آہن خریدن اورا زبخالص ساختن کماے  
 مشکل نیست میگفت کہ ہنوز دو روز باقی است ہنوز پنج روز مگر ایں نمی اندیشد کہ ہنچو چیزے  
 ناپاب را بدست گرفتن ایں چہیں عملتی نیز میسر شدن کوہ آہنی را طلائے نمودن فرصت  
 یک دقیقہ نمی طلبد مگر آں بیوقوف فرق در آہن طلبانی دانست فرصت وقت بجز  
 بود نتیجہ ایں شد کہ آں پیر مرد آمد و پارس خود را باز گرفت و بجز دست تاسف مالیدن  
 حرمان نصیبی ہیچ حاصل نکرد۔ تبصرہ اگر آدمی زندگی خود را پارس خیال کرد و وقت را  
 غنیمت شمرد۔ ہمانا خوشی تن را طلائے خالص سازد

من نمی گویم کہ ایں کن یا بفکر آں باش لے ز فرصت بجز در ہر چہ باشی زود باش  
 و در یکے از کتب ہنود مسطور است کہ مادہ آہرے چہ بچکان خود برب آب سنگ زہر  
 آب خوردن میرفت چون بہ کنار رسید دہن بر آب انداخت آب خوردن آغاز نمود مگر دید  
 کہ بچکانش آب نمی خورد نہ سہش پر سید گفتند کہ تا وقت کہ شور دریا ختم نشود ما آب نمی خوریم  
 گفت جان مادر شور دریا تا قیامت باقی باشد۔ و ما ہر نفس زندگی را بیش ہواداشتہ  
 از تو شدہ آخرت بسازیم۔ یونانیان در علم متھیا لوجی وقت را متھکل شکل انسان ساختہ

بودند کہ برہو اسوار بود۔ کہ از سر کل بود۔ مگر برنا صبیہ کا کلے میداشت۔ مطلوب ازین این است  
کہ اگر شما وقت را اگر فتن میخواست۔ از جلوتش بگیرد۔ نہ کہ از عقبش۔ مع وقت از دست رفتہ  
باز نیاید صائب چہ خوش گفت ۛ

غرق بیکاری مگردان روزگار خویش را پرده روتے کوکل ساز کار خویش را  
الغرض مرد وانا آن باشد کہ قدر وقت بداند۔ و برائے ہر کار وقت مقرر سازد۔ و اصلاحاً  
آن نکند و کار امروز بفرود انگزد۔ و ہر لمحہ را زندگی شمارد۔ جملہ انبیاء و رسل و پیشوایان مذہب  
میل یک نفس زندگی را ہم غنیمت شمرند۔ و راست گفتند کہ جان در حفاظت نفس است کسے  
کہ قدر یک نفس می شناسد تحقیق قدر آب حیات میداند۔ برائے عاقلان ہر شب بخت  
است و ہر روز روز عید۔ ۛ

اے شیخ چہ جوئی ز شب قدر نشانی! ہر شب شب قدر است اگر قدر بدانی

## مناظرہ شاعر و مصور

منزلے است خوشنما و دلکش۔ و دیوارش از تصویر ہائے رنگین آراستہ و صحنش از صندلی  
ہائے بیشمار پیراستہ بر میان جوق در جوق جمع میشوند۔ و درجہ بدرجہ ہنشینند۔ سحّے نگذشت  
کہ صدر مجلس آمد۔ ہمہ برائے تظہیرش در خواستند (دو پاشند نمند دادند و طرح مصرعہ پیش شد  
"نیت فطرت را مصور در جہاں جز شاعر نی")

شعر اکمل تہذیب مصرعہ بر مصرعہ می رانند۔ و ہر سو در ہر طرف نعرہ ہائے تحسین بلند  
می شد۔ گاہ آوازے "خوب" می آمد و گاہے "قند مکڑ" ارشاد فرمایند "ہائے دیگر مصور  
کہ ازین راہ گزریکرو از مردمان پرسید۔ کہ این چیست؟ گفتند۔ بزم سخن آرائی و مجلس غزل  
سرائی پرسید بزم سخن کہ آگوشید؟ گفتند شعرائے باکمال و سخن سخن شیریں مقال جمع اند۔  
یک مصرعہ طرح مقرر کردہ اند۔ کہ دیگر مصرعہ ہائے برآں میگویند و این را مشاعرہ می نامند  
شما ہم جادو گیرید و حیل وافر و لطف بجد حاصل بکنید و مصور نشست۔ چون تکرار مصرعہ طرح شد  
مصور شنید و گفت کہ این چہ معنی دار و مردمان جواب دادند۔ در جہاں بجز شاعرے کہ مناظر



فطرت را ظاہر کند۔ دیگرے نیست :

چوں مقصود این بشنید تن و توش او آتش گرفت و بسبب غممش از آتش چشمش  
پرید مرتع تصویر ہائے رنگین را از جیب پر آدرده با و از بلند تشمیر داد۔ شاہد ہم است این  
مرتع کہ منم صورت مگرے شعر این شنیدہ بر انگیختہ شدند و گفتند۔ این مرد کہ مجلس را منقض  
کرد۔ باشد کہ عزت مجلس خود نگاہ داشتہ این را جواب کنیم۔ باتفاق ہم یکے از شعرا ئے  
مقابل او شد و گفت ۔

شاعر۔ ندانی کہ ما کیستیم۔ ما شعرا ئے بلند خیال ستیم۔ خاقانی والوری مثال ستیم۔ شاہد  
کہ انمودن گداز شاہ ساختن گل را خار کردن خار را گل نمودن دلے کار از کربا ئے است۔ شہرت  
محمود را بر باد دایم کہ از اجکان بہند و تن خراج گرفت پنج وقتہ صا را مسخر و غزنی  
را نمونہ ارم ساخت۔ امین الدولہ۔ بین السلطنت خطاب یافت مگر چون صلہ بشعار شاعر نداد۔ در نظر  
مطعون گشت خواہد ماند تا انقراض زمان مرد زمان این اشعار بجزویہ سبقت او مت  
زنا پاک زادہ نداری امید کہ زنگی بشستن نہ گرد و سفید  
پرستہ ازادہ نیاید بکار اگر چہ بود زادہ شہر یار

مقصود۔ دانستم بلند خیالی شما۔ خدا این بلند خیالی کسی را عطا نکند۔ شما این بلند خیالی  
ہم دہید۔ نزد من خام خیالی است کہ مصلوب شکوہ گوئی دہر زہ درائی و ترا خالی است فردوسی عمر  
عزیز راہیں ہزل سرائی خراب کرد محمود خوب کرد کہ اورا شصت ہزار دینار شمرند۔ بزرگ  
شاعر را چہ یار کہ این قدر زبرد ہم کہ چیں را نگارناہ چین ساختہ گاہے پیغمبر خدا۔ شہر  
ارنگ آورد۔ دنیا را عجائبات دنیا در ملاحتہ آورد۔ ہم نہ مثل تو عمر برداد۔  
شاعر۔ این شنیدہ در طیش آمدہ گفت۔ نقدش صورتی بشہادہ زہ و گو  
من نقدش معانی بہتم۔ شما جسم بہتید۔ من روح بہتم۔ روح از جسم فضل است۔ من بر تو فضل بہتم  
تو خط و خال مردمان می سازی۔ من نہ فقط خط و خال می سازم۔ بل حسن و جمال می نمایم۔ نہ  
صرف حسن و جمال بل نقاب از چہرہ کسب کمال برافکنم۔ لک فی سہری باطنی بہتم۔ نہ بچو  
تو ہر کافہ چند نقش زدہ اورا تصویر نام زدہ و قلم برائے جمع کردہ مرقدہ



بازار آورده می فروشم۔ و چند درہم حاصل کردہ خوشنود می شوم۔ این کار کارہ شاگرد  
پیشہ ہا است۔ نہ کار ما شرفا۔

مستور۔ قربانت شوم بخدا اگر شاہ شریف ہستید۔ نام شرفا از لوحہ جہاں محو گشت  
شرافت محذوم شد۔ تسلیم میکنم۔ شاہی بند ہستید۔ کرہ زن ہستید۔ لہاجت خوشامد در  
جبلت شام کو زارت۔ و دین ہم شکے نیست۔ خوشامد ہر کر آگفتی خوش آمد نزد اہل  
و خوشامد طلباں مقبول ہم بشوید و انعام ہم بگیرد۔ مگر بہ پیش سنجیدہ مزاجان عاقلان  
و حق گوینان قنعت ندارد۔ خود رب الارباب خالق جمیع مخلوقات۔ در کتاب اعجاز انتساب  
گفتہ لہ یعقلون ما لا یفعلون۔ من ہر چہ بر کاغذ نقش نمایم۔ اور خواندہ و ناخواندہ ہمہ  
و بشناسد۔ مگر ہر چہ متاع شہاست پیش خریدار خواندہ پیر زور و پس پیش از آن کہ بنی  
آدم نہ شعر می گفت نہ طرز تحریر ایجاد کردہ بود۔ من بودم کہ اظہار مطالب را سہل می نمودم  
بل سہل تر میکردم۔ و تا کنون جائیکہ مردمان حرت نتوانند زد۔ ضروریات مافی الضمیر  
خود را پذیرای تصویر ہائے بروز میدہند۔ آنچنانہ شعر گوئی مفید است۔ نہ غیر مخوانی و نہ  
قصیدہ و سیلہ حاجت براری۔ ہزار غزل لہا بخوانید و ہزار اشعار بر زبان بیاریہ مطلب  
کسے نمی فہم۔ ہمہ کس نداند کہ درد ہانت چیست۔ پس آنچائے شاعر شیریں مقال تو  
گنگ ہاشی نے نے بلکہ کر ہم چہ مافی الضمیر دیگرے ہم نمی فہمی۔  
شاعر چون از زبان مستور لفظ گنگ و کرشنیدہ برقی شد۔ خواست کہ خرمین مستور  
را یعنی ہمہ مرتفع اور ابد آتش زبانی بسوزد۔ و خاک سیاہ کند۔ و مے گویند بدین طو  
گویا شد۔

شاعر توجہ ہاشی و چہ باشد کار تو خاک را چہ نسبت با عالم پاک۔ چند خطوط  
منحنی کبشی و آن را تصویر نام نہی۔ چوں در طینت شہا۔ انحناء اخل است۔ استقامت  
از کجا آید۔ من کہ سطور اشعار را با ستوا می نویسم۔ کار من نیز مستوی است۔ من استیلا  
غیر مرئی را مرئی می سازم و تو صرف مرئی را۔ در حالت مرئی ظاہر میکنی و یک دیگر سقیم  
در صنعت تست۔ و آن این مجسم را غیر مجسم میکنی۔ و کلاں را غور و ترمی سازی۔ بگاہ

خرد ترین مرا صرف ضرورتِ قلم و ذوات و گاہے آں ہم نہ۔ چہ من در حافظہ اشعار خود  
را محفوظ می توانم کرد و تو نہ صرف ضرورتِ قلم و ذوات داری۔ بل ترا ضرورتِ قلم است  
نیز رنگمائی گوناگون و قلموں کہ بجز ایشان تصویر شوخ نتواند شد۔ و یک صفت در  
شعر من این است کہ من از زور کلام عدم وجود را بدو وجود می آورم۔ نشنیده من البیان شعر  
و تو صرف خاک را موجود بکشی۔ پس آں قدرت کہ مرا حاصل است ترا در جنت میسر نیاید  
اے نقش ترا ز گردن فرارے

بائے گرت بگور عزیزاں گزر بود از سر بند غرور کیانی و سروری  
کاخچہ بدست واقعہ بینی خلیل را در ہم شکستہ صورت بہمائے آذری  
مصور۔ چہ کنم۔ لافمائے شمل بے حد و شیخی بائے شما لا تعداد و موقلمائے مافی و ہزار  
تا ہنوز فرسودہ نشد۔ ہاید کہ مشتے از خروارے پیش کنم و یک دینار فائل خود گردانم چشم بہوش  
بکشا و بین نقش خسرو شیریں بہ شیریں قلمی من تازہ بل بہ غار و تالکوں رونق میدہند۔ نگاہ  
خاندہ چین تا بحال صرب المل علم است ہزار ہا امرائے ثریا پائنگاہ و سلطین صاحب حشم  
چاہ و حکما و علما و صلحا و نبیائیں جہاں زشتند من صورت ایشان را تا ہنوز در مرقع خود  
منقش و مرسم دارم و تو اگر بینی بہ بین این کار من را بہ جاری بماند۔ و دوستی شما بدست من

اقبالما دید- و سر فرازی برتری یافته پس اے قلاش مصور نام نہاد در پایم بیا و غفو تقصیر خود  
 مصور میں بخشیں گفتم کہ پر بان ہو عمدہ برآشدن مشکل است- آخر شاعر ہستی حدت  
 طرازی میکنی- در عربی مقولہ است "الشعر یزری بالعلم" کذب بطلان را بہ صدق تبدیل  
 ساختن ستودہ تست دروغ در سرشت تست و من شنیدہ ام کہ شاعری از دروغ فروغ  
 می یابد و این از بزرگان منقول است- در و غلو را حافظہ نباشد و نیز المکن بتقراض الایمان  
 ایمان را در تو دخل نیست- من چگونہ بہ تو بہ سر پیکار بیایم- ہر چند میگویم- روی کنی  
 خدا ز بان ترا بوں کند- کہ زیاں می دہد-

رشاعر این سخن شنیدہ دلیر شد- بلکہ شیر شد- و بہ یک ہمہ بر مصور حملہ کرد)  
 شاعر- معلوم شد بافندگی- خواجہ معلوم شد بافندگی- ترکی تمام شد حالابر من روشن  
 شد- کہ از کوزہ ہمہ ترا دو کہ دروست اے مصور اے طبل تہی پس ختم شد کمال تو و ظاہر شد  
 جمال تو پیش از ترا معلوم نبود کہ من مصور ہر فن ہستم و در صورت الفاظ بہ چنین خوبی تصویر  
 میکشم کہ اگر بزم نشاط باشد- در وجود و چنگ گل و گل- بینا و حام جمع می سازم و گرم بزم  
 عزت باشد در وسادہ- ریزہ وزاری- لوازم اشک باری یکجا کردہ فراہم می نمایم و گرم حرکت  
 رزم باشد گرز و شان- تیر و نیکان- خنجر و تیغ بید رنج جمع میکنم- کہ نظار گیان را لطف  
 در اصل نباشد کہ در قطار ہائے الفاظ دریا بند- ازین ہمت بر من صادق آید- کہ  
 مصور فطرت ہستم- مصور ہر رنگ ام-

چون این قصہ عجیب در شاعر سرایت کرد- ناگہ حکیمے پیدا شدہ در آن مجلس رو بہ ہر دو  
 کردہ گویا شد- شاعر: بیشک شما بلبل ہزار داستان سخنوری طوطی شیریں زبان شکرستان  
 معنی پروری ہستید- زمزمہ پرداز- نغمہ سنجی- حدت طرازی- سحر بیانی- جملہ اوصاف  
 در تو یکجا جمع اند- مگر ہر کہ عجب اقتضای را در دل جاہ ہر منزلت و وقعت خود را اثر اب کند-  
 ہر فن ہر ہنر خوبی دارد- ہر محل خویش تو بیشک مصور فطرت ہستی معنی آفرینی میکنی- مگر  
 قلم مصور ہم عالم را سحر کردہ- ہر کاغذے را صفحہ ارژنگ نمودہ- لالہ و گل- ریحان و سنبل  
 سر و صنوبر برگ و گل تر چنان می نماید- کہ نقل را اصل می سازد- و طرفہ ایس کہ خواندہ

وناخوانده خط و افر بردارد و محافل و مجالس عیش و نشاط را از تصویرهای رنگین و دلکش  
روشنه رضوان را فراموش می کند. شاعر با نام بزرگان از کارنامه های تو باقی مانده  
لیکن بیشتر ناموران از قلم مقصور تازه مانده. پس شما هر دو افتخار مطمح و قار عالم و  
عالمیان هستید و هر یک را صنعت خود مبارک باشد.

## زمانه با تو نسازد - تو باز زمانه بساز

یکه وجهه دیگر قبیح کس صبیح و کس بلج - خالق البرایا انسان را از خاک یکسان  
پیدا نه کرده کس گله از است و کس مشکبار - رومی وزنگی - بزمی وزنگی در عادات و  
اطوار و در شکل شباهت تبائن بسیار دارد چنانچه ارسطاطالیس میگوید: تضاد عقول و  
مردمان بر اشکال ایشان است جانوران که عقل یک نوع دارند. در شباهت اختلاف  
هم کم دارند و مجبوراً انسان طرفه معجون است یعنی مجموعه صفات و عادات بهمی

آدمی زاده طرفه معجون نیست از فرشته سرشته و ز حیوان

گر کند میل این شود کم زین و کند قصد آن شود پلازل

نفس منطقه انسانی بر سه شعبه منقسم است (۱) نفس مطمئه یا ملکی (۲) نفس وامه یا سبعی -  
(۳) نفس اماره یا بهیمی ازین جمله نفوس هر یک انسان را بجانب خود میکشد و بصورت عدم  
اطاعت ناموافقت تمام می نماید لیکن انسان آنها را بر عقل مطیع و متعاود گرداند و به همین صورت  
خود مزاج انسانی از امتزاج اخلاط متضاد مرکب است یعنی از دم و سود و صف و بنغم  
مگر قوت حیات از ایشان حکمت عملی خاص که گیرد و بین انسانی را رواں دارد. زیر گزشت  
اگر نظر بر مودات دارند معلوم گردد که هر شعبه موافقت نیست و تفریق برائے خود و خود  
موافق نه سازند اگر زور یا نفی بهشت خودی نه بود و من نه گردد. در نه بصورت دیگر  
دیا بلونان تنها کن است آتش اگر در ساحتی حلالی نه بسوزد - چون به حقیق و با کار می برزند  
فانده نمند گرد - جینه زو خوش دواپ که یعنی زنی نه به نین میس دمو است نه. بانی

منقاد میگرددند۔ الغرض برقی باران کوه و دشت ابرو باد برائے انسان مفید نمیتوان شد۔ اگر موافقت بایشان نماید آسیاب کالسه بخاریه، بورطیاره، نتیجہ موافقت انسانی است اگر کسی طبائع مردم را موافق خود دنیا پیاوراید که موافق خود سازد و کاری نیست که انسان آنرا نتواند کرد۔  
 به شیرین زبانی و لطف و خوشی توانی که پیله به نمونے کشی

بحکم انبیاء و رسل و مصلحان دین ملل را در ابتدا زمانه ناموافق بود۔ مگر ایشان پرواهی نکالیند و زکریا و یونس و عیسی علیه السلام را در غلبه آمدند حضرت خاتم النبیین سید المرسلین از کفار سخت تنگ می آمدند مگر قرآن شوم به همت ایشان که آتش را آب نمودند۔ و سنگ را موم کردند۔ و وقتی بود که حضرت عمر رضی اللہ تعالیٰ عنہ تیغ خون آشام از نیام کشیده بتسل آنحضرت می آمد و به همان دم در اقدام هیمت التزام رسیده سر بر خاک کف پائے آنجناب می نمود و مسطور است حکایت که روزی عیسی علیه السلام میگرفتشت۔ البته به ایشان دوچار شد و سخنی پرسید۔ به نرعی و خوش خلقی چو ایش باز دادند۔ آن شخص آغازه بدخوبی و فرومایگی کرد و ما چنداں که اول فرین میگردد۔ ایشان تحسین می فرمودند۔ و هر چند می از در مجاوله درمی آمد۔ ایشان طریق ملاطفت می پیوندند۔ شخص به آنخار سید و به عیسی گفت چرا زبیر این کس شده او قهر میکند باز انصاف فرمائی۔ او جور و جفا پیش می برد۔ تو به نرعی لطف پیش می نمائی۔ فرمودند مگر چه از کوزه هماں ترا دو که در دست؟ او چنان میگفت که علامت اوست و من چنانکه صفت من من اوست در غنیمت نشویم۔ او از من صاحب ادب می شود۔ من از سخن او جاہل نمی گردم و از خوشی و خلق من عاقل می گردم۔ در نظم

چون نشوم من از تو امر و خست	او شود از من ادب آموخته
من که ز دم مایه ده جاں شدم	این صفتم داد خدا زان شدم
خلق نکو و صفت بزرگان بود	خصلت بد سیرت شیطان بود

و همچنین قلمه بود: عیسی علیه السلام مذکور است که هر دو زبان ایرسفت با وجودیکه به سبب برسلوکی بنمودند جوهر پند در هم بار و اخروعت نمودند و چار زبان داشتند۔ مگر به سبب به ایشان آشنائے حق تعالی که در صورتی آن سر زده بود۔ آن سلوک به و سر ایشان را

ہیچنین مراعات نہ ہوں در انہار غلہ زر سُرخ پُر کردہ بہ بتری عطائیدہ مطلب ازین واقعہ  
 ایں است کہ یوسف علیہ السلام را زمانہ اگرچہ ناموافق بود۔ مگر یوسف بہ آن موافقت  
 نمود بخلاف آن اگر کسے جواب و تشام بد تشام د بد و بعض طپا پنچہ مشکے۔ و بعض مشک  
 سیلی زند نتیجہ اش ایں باشد کہ آتش نزار و فس و مشتعل گردد۔ و نوبت بہ محو دریں  
 بہ محار بہ رسد و گفتہ اند کہ فلک ناہنجار بہ کچ روی خود کلا دیچ کُلا ہاں را بر زمین می نهد  
 و گردن سرفرازاں را می شکند۔ و کسے کہ سر بہ تواضع فرو آورد۔ زمانہ گرویدہ اوجی شود  
 تواضع ز گردن فرازاں نکو ست گندگرتہ تواضع کہ نہ خوش اوست

و لسان العیب خواجہ حافظ رحمۃ اللہ علیہ چہ خوش گفت۔ ۵  
 بر آستانہ تسلیم سر بہ حافظ کہ گرتیرہ کنی روزگار بہ تیرد  
 و رود کی بریں مضمون گفتہ۔ ۵

رفت آنکہ رفت آمد آنکہ آمد رفت آنکہ رفت آمد آنکہ آمد  
 مستی کن نشنود اوستی شوتا تمیامت زاری مکن  
 بود آنچہ بود تیرہ چہ غم داری زاری مکن کہ نشنود زاری  
 کے فستہ را بہ نہ را بہ زاری و مولانا روم نیز گفتہ۔ ۵

# اسیر لذت تن مانده و گرنه ترا چه عیشا است که در ملک جان تمیست

جواب محمد بن یحیی و ثنائی لایعنا و حضرت خداوندی که پندش شیون و فنون عالم  
گوینا گوی که عبارت از صور علمیه است بتریب کاف و لون از نما نخانه بطون بدرگاه  
فهر آورده و گشت کنند انحنای و وجود بشر را از کما رهای عنایت خود کسوت حیات  
پوشانیده از جمله کمونات اشرف و ممتاز ساخت ببل عمد کائنات بخاطر او آفرید چنانچه  
در تورات مکتوب است. یا ابن ادم خلقتک لاجلی دخلتک الاشیاء لاجلک و از قرآن  
حمید و قرآن مجید و احادیث معتبره ثابت است که اجرام سماوی که کمال ایشان تقارن  
از وجود ایشان است اجسام ارضی اموات سفلی و آباء علوی را هم بخد مت او سپرد و  
چون بوالبشر را از حلیه شرافت افتخار به بخشید ملائکه را بر طاعتش گزاراشت و

آن بنده پروری که زبان دهاں شد  
دور کلام در صدف هر دهاں نهاد  
جان از طبع عذیب غنائی لطیف د  
دل را مفتح ز سخن در میان نهاد  
در بحر سین و رحمانی سپردید  
در کان طبع لعل سخن بیکراں نهاد

پس این که او را شرف تبیان حاصل است نیز بهمال عالمی جعل عقلی متجلی است بقول  
شهرت علی مرتضیٰ رحم الله وجهه که بروئے حدیث شریف انا مدینه العلم و علی بابها  
ابواب مدینه علم انداگر غضب شهوت را مطیع و منقاد سازد و کمال عقلی رسد رتبه  
او از ملک اعلیٰ باشد چه ملک را مزاحمی در کمال نیست بلکه اختیای در آن نه و انسان  
با وجود مزاجی جسمی اجتهاد باین مرتبه فائز شده و اگر عقل را مغلوب شهوت و غضب سازد  
خود را از رتبت بایم فروتر سازد چه ایشان بواسطه فقدان عقل که راجح شهوت و  
غضب توان رود و در نقصان از دستور نده بخلاف انسان -

بسمی از دو طرفه سجود نیست از فرشته سرشته و ز حیوان

گر کند میل این شود کم ازین      و رکن قصد آن شود بازان  
 همانا این مقدمه که مذکور شد دال است بر کمال انسانی بدان طور که انسان ترک غضب و  
 شجوت کند و به اوج رسد - اسحق که بهشت جائے دوست - ۵  
 چوں بوم بدخبر مفلک سایه بر خراب      در اوج سدره کوش که فرخنده طاری  
 گر قدر خود بدانی قربت فزونی شود      نیکو نهاد باش که فرخنده جوهری  
 انسان را آلات بدنی و وسائل جسمانی و قوائی عقلی غرضیکه جمله جوارح بدنی شرط مرحمت شده  
 که او وجود را از خواہشات نفسانی باز داشته در مدارج ترقی قدم نهد و مرتبہ علی غلیب  
 حاصل کند - و بر که بدین اوصاف موصوف است در حقیقت انسان است و نه حیوان  
 محقر بلخوائے - ۵

تا جان معرفت نکند زنده ات شخص      نزدیک تار فان بہم حیوان محقری  
 حکما گفته اند کہ انسانیت نہ در تامل و تشرب است نہ در تنقل تذرونہ در تولید و تناسل  
 اگر این می بود فیصل بسیار خورجانی است - بوزن خیال در نگاہ پاک فروش کنند و دوش  
 طیور و نادانان پیدا کنند نہایت چیز می کنند و در گزینہ انسان مشہور است  
 "فرہی چیز دیگر آسان چیز دیگر است" - عاقل پر سید نہ کہ فضیلت انسان چگونہ می باشد  
 سالانہ ہر چہ روز و رخصت نہایت بہ چیز دیگر مشابہت میدہند چنانکہ در خفا  
 در ملاحت و مخرجی بگل - چشم را بہ رنگش بشہد و بہ چشم گوشتی و بہ دشتی و بہ دید و آہو و لب  
 را بہ حشمرچہ نہ در درازان رشتہ نہ پیرہند - و زان را بہ ہنوش و زلف و مشک و عنبر و  
 زبان را بہ سوسن و قمر بہ تہیہ متشہد و شمشاد و صنوبر و زیتون رہا کہ یک فتاری  
 و گفتارش را بہ دست سرے بہل شکوہ صوفی تشبیہ میدہند گفت زیر عقل است  
 کہ از زمین انسان دو بالا و کم بچہ آدم زاوہ سابق - ۵

عقل است کہ بنیاد شرف محکم از دست      فزونی حسیست بنی آدم از دست  
 پس انسان ز عقل کیچے از کائے      زنی ست بہ تہیہ و شہد و بہا بہ رکتہ عبرت  
 بیندہ پنہ رو - کہ دنیا دار البتہ ست - بہہ و در و الفنا خیال کند - و حکما گفته اند



دُنیا سرائے گزشتنی و گزشتنی است نہ جائے خیمہ انداختنی۔ ۵

دُنیا پہلے است رگبزر دایا آخرت اہل تمیز خانہ نگیر نہ سر پہلے

حکمائے بہرہ گفتہ اند کہ دُنیا را بحر بیکینا خیال کنید و خود را در آں گل نیلوفر پیہا رید

دریں بحر نہ مغروق نشوید نہ مفروق یعنی نہ بہ عالم بلوٹ گردید و نہ ازاں کنارہ کش شوید

بلکہ بچو نیلوفر کہ بر سطح آب بماند۔ اگرچہ آب ہم زیادہ شود۔ و جائے دیگر آگدہ۔ کہ دُنیا

مردار نیست و برو مجاہد کندہ سگب مردار ثوار۔ ۵ الدنیا جیفۃ و طلالہ بھا کلاب

بعضے از انہا دُنیا را عجزہ شمار کردہ ۵

دُنیا زنی است عشوہ وہ دوستاں لیک ہاکس نے بر دگمے او عہد شوہری

آہستہ کہ این ہمہ سر نہ ز زاد و گشت دیگر کہ چشم دارد از دھرم برادری

انبیاء و اولیا و علمائے را سخنیچ آئمہ دین۔ دُنیا را مزرعہ آخرت قرار دادہ اند مابین واقعی

راست است الدنیا مزرعہ الآخرت و بعض بدیں طور گفتند۔ عالم ناسوت مرات

عالم الہوت است و ۵

نوشتہ اند بہ ابو الزین بخت المصافحہ کہ ہر کہ عشوہ دنیا خریدے بروے

پس۔ ۵

لے دل ازیں جہاں دل آزار در گزر درنگ جائے گنبد دوار در گزر

کار جہاں لایق اہل بصیرت است مردانہ وارانہ سرائیں کار در گزر

چوں می توان بگلشن روحانیان سید سعی نماوزیں رو پر خار در گزر

در بحر غم ز حرص جو غواں شوخ چشم غوطہ خور ز گوہر شاہوار در گزر

و گفتہ اند کہ بے تن بروی کسے را بچ نیاید داد کہ ایں تن بسک کرم و جود آں است ۵

جاہلی جاہل گمان داری کہ دُنیا مال نیست غافل غافل نمی دانی چہ در دُنیا مال نیست

آنچہ خوردی ز نفی بود آنچہ بردی ز ہشت خاک آنچہ می یاند ز یاراں آنچہ دادی مال نیست

و ۵

دُنیا نیز نہ آنکہ پریشانی سنی وے ز نہار ہد کلین کہ نکرہ است عاقلے

دُنیا مثال بحر عمیق است پُر ننگ آسوده عارفان که گرفتند ساحل  
پس محاصل زندگی و محاسن حیات این است که انسان درین عالم فانی در لذت نفسانی بند نباشد  
بلکه خیال عقیقی ثانیها کند و احوال حقیقی و نجات ابدی طلبد و جمله حظوظ دانی که باقی هم اند و رفرو  
که اعلیٰ ترین بهشت است موجود اند چرا انسان بر دُنیا عے چند روزه نازاں شده اسیر قیود  
نفسانی گردد و مشاهده جمال اذواق حقیقی و دیدار جلال لم یزلی را از دست بدهد و جمال غیر قدسی  
بحر مصافی قلب صورت نه بند و تصفیه قلب بدو منعم و مغلوب شدن خواهشات  
نفسانی حاصل نشود پس هر که در بند حوادث نفسانی و در بلای حوائج شیطانی قدم نهد از  
جلوه پر تو حقیقی محروم ماند و از انسانیت عمده بران شود و روبرو تنزل روحی که از حیوات  
عجم خیس تر ماند اے اشرف المخلوقات بنی آدم وائے سدره نشین طایم و چهارم -  
اسیر لذت تن مانده و گرنه ترا چه عیشهاست که در ملک عالم مسیبت

## قلعه ریتاس

تندک اثار ناتدل علیها فانظر بعدنا الی الاثار  
ایں قلعه فلک شان که هم قصر دوازده دری آسمان است یکجا از قلل عظیمه هندوستان از اثار قدیمه  
قدوران محسوب میشود و پیمانہ ہمت آن شیرزاں شیر شاہ سورجی لاو و دمان است کہ سلطان  
زمان خواتین جهان پیش آن چوں رو باہ مرغوب خوانین دوران شیطین گردنشان دامن مغلوب  
از بندہ جہلم بغاصہ چہار کردہ بجانب شمال مغرب بر اقصیٰ کمال از امتیایم و غیر  
بمسافت دو کردہ بہمت جنوب واقع است شیر شاہ سورجی کہ پادشاہ کامگار و فرزانہ عالم  
بودہ با صوبت شیریں شکرت ہزبری آچنان غالب قاہر می نمود کہ پیش ہیبت سقوط و شیریں  
ہچوں گریہ روزہ و نارناخن ہیبت در بختہ اضطرابند کہ عے بنیادش در ۱۵۴۵ مطابق ۹۵۴  
میلادی تھا و از انقضائے عرصہ ہفت سال چوں پیر نہ عمرش بہر یز شد و رشتہ دمی جس  
لہیک گفتہ استہاتم تعمیر نسلم شاہ سلیم نمود بر خرازد کہ کا تعمیر و رشتہ و میلادی اختتام رسانید  
ایں قلعه ۱۵۴۵ ایڈاراضی است و مشتمل است بر دوازده دروازہ و دود و چہ حدود ہز و کنگرہ ہاں

شصت و ہشت ہزار و صد پنجاہ و شش علی الترتیب است آثارش در بعض جاہا از دہ تا ہزار دہ  
 ذرع و بلندش یو ازش تاسی سترہ رسیدہ۔ باعث تحریر این قلعہ را ویان صدائیت شمار و حاکمان حقیقت  
 و ثار بلبل نوع بیان غرور کہ چون شہنشاہ ہندستان جنت آشیان سلطان نصیر الدین ہمایوں والا  
 دو زمان از تاسا عدت در کار و معاہدت بخت ناہنجار آوارہ دشت ادبار شدہ از راہ سندھ و زم  
 ایران گشت تا بہ جنگ شیر شاہ مخلصی یا بد شیر شاہ سُوری کہ نام پہلی آن فرید خان و دو در احسان فرستاد  
 و حق ناشناسی قید الدہر و حیدر العصر او و پروردہ این خاندان سر بر آوردہ این دمان بودہ و خاندان  
 مغلیہ سبن خدائی مکتب بد عمدی نفاذہ حرفی از کتاب فانیامختہ سلطان ہوصوف را تعاقب  
 کنان بوقت مراجعت از جہلم گزشتہ بر ساحل دیائے کمل رسید سلطان سنانک سلطان آدم کہ امرائے  
 مقتدر از لکھنؤ و بہر ضلع بسیار و قلعہ پشمار واقع دامن جبال کسار حکمرانی نمودند و بہ سبب نفوذ  
 شان علو خاندان پیش شاہان مان سلاطین گیتی ستان قارہ اعتباری تمام میداشتند بہ اس غاصب و  
 خدا و جہنگ پیش آمدند شیر شاہ را آن بیشہ و کوہک کہ نوحی اس شکار بر شہادت بسیار حملوا ز اشجار  
 شجر وار و گلزار پر بہار و مرغزار خوشگوار و دوپ نمودار بود بسیار خوش آمد و خیال تعمیر قلعہ بر نموند  
 قلعہ رہنماں قلعہ بہا رخصت اسبصال سرکوبی لکھنؤ با اقتدار و حفاظت راہ مسافران ہر دیار و  
 صیانت محمودہ بے قرب جوار و طرش خطو کرد تا در ان مان حرب و خیرہ جنگ نمودہ بر مراجعت سلطان  
 نصیر الدین ہمایوں از ایران متعہ جنگ آن شہنشاہ والا شان گردود و مہمزار و سا قوم مذکور را  
 کہ باعث جنگ جہاں محرق ثیرہ قتل ہرماہ و ہر سال می بودند نماہت مرعوب سازد و سائے قوم لکھنؤ  
 و در عمد حکومت مغلیہ صد کارائے شائیتہ شدہ مورد الطاف شہانہ و عواطف خسروانہ می بودند  
 آورده اند کہ آن سفاک و خونخوارہ بد عمد و غدار و وار و پسران سلطان سارنگ خان ارضہ تیغ  
 بی ریغ ساختہ نقش بے شان را بر کنگرہ ہائے قلعہ آویزاں نمود برائے ترہیب بغاات  
 و تخویف عصات و تنبیہ غوات را لا بفحوائے

ہمس کہ ظلم جہاں کم از کم ستم ہند ستمگر نیز روزی کشتہ تیغ ستم گردود  
 آن شیر ہیشہ و غادر و عرصہ و غائبے ثباتی دوران بے بقا و بیوفائی جہان بیوفائے ننگا جاہل گشتہ کا  
 تعمیر انا تمام گزاشت در اندر کوت آثار مسجد شاہی محدثہ را بہان جنگی بنظر نری دیدار از دُرس منہر شدہ

درستقص تصور پرندگان بطور آشیانہ ساختہ کر از ملاحظہاں بیساختہ اشعار مغری بر زبان می آید

از روی یازخرگی ایوان بھی چیم تہی      وز قد آن سرو سی خالی بھی چیم چمن  
جائی کہ بوغان لستان دوستان بوستان      رشد گرگ رو پامکان ہم بوم و گرس وطن  
برجائی ظل جام می گوران ہستند بچے      بر جائے چنگ نائے فی آواز راغ است و سخن

منجملہ وازدہ دروازہ چند ووازہ ہائے ذیل قابل ذکر است: ۱۔ لنگر خانی۔ کہ دران طعام می پختند

(۲) شیشی کہ مزید شیشہ ہائے بوتلموں بود۔ کابلی کہ بخش یک کابل است۔ شاہ چاندولی کہ پیش او

مزار شاہ چاندولی است۔ سیل کہ بران محلات قابل دید است۔ اکنوں فرو دکاہ حکام بودہ صند

ہائے گوناگون فرش ہائے بوتلموں نو۔ خواص خانی کہ پیش آں مزار سخی خواص خان است ملاقا کی کہ بروقت

ملاحظہ آن شاہزادہ سلیم بیمار شد۔ کتبات سنگ مرمر ہر جمع دروازہ ہائے نصب شدہ کہ شمارا بخند

طہرائے دارد شہری از انجملہ اشعار کہ بر کتبہ دروازہ لنگر خانی کندہ است اینجی مسطور میگردد

ز تارنج ہجرت گشت است سال      بہ ہند پیل ہشت آمد ہمال

شہر بہاس کہ اندرون قلعہ واقع است۔ آبادی۔ یو مافیو نام میگردد۔ از ملاحظہ قلعہ آٹالیان بقعہ

دلہائے ناظرین تین متخرف یوفائی دوران بے بقائے عرصہ جہاں می شود۔

اشک حسرت می نشان دیدہ نظارگان      آئندہ کز آب آرزو ہے ہی گرد و رواں

از فرار سنگ آب اشک چوں آید فرود      بر زین سہن نامیدہ شود آب کماں

چوں دان متقی صفاست آن آب دہاں      زانکہ می آید بر دہاں بروم ز قلب مومناں

بوم نعرہ فحشیش می زند ہر دم نفسوں      فاختہ کو کند بر قصر آں شیریں

آہ کجا شد آنکہ بنیادش نہاد و خود بخاند      الا مان اگر گردش گیتی دور آسمان

فصیل قلعہ از اشک باری آسمان حوادث دوران در ماتم بانیاں روانے سیاہ پوشیدہ سیاہان

جہاں راہ نور دان عرصہ دوران فصیلی بہ آں سختگی ندیدہ۔

بعد از وفات تربت ماور زینس مجو      در سینہ ہائے مرموم عارف نرہ ست

ساکنان بلا و امصار بعیدہ بفرجائے۔

تازہ خواہی شستن گردوغ بے سینہ را      گاہے گاہے ز خواں این دفتر پیرینہ را

بمائے عبرت آموزی سبق اندوزی بیوفائی دوران بدعمری ماں می آئند و بر زبان می آرند کہ قلعه از  
 قلع جہاں بقعہ از بقاع دوران مثل آن ندیدیم فصیل قلعه کہ از بعض جاہاں سر بسجود می گرد و مضبوطی  
 مصالحتہ اش نگہ دارد کہ سنگ از سنگ جدا شود۔ از جاییکہ منہدم میگردد قطعہ دیوار بر زمین  
 می آید افسوس نہ شیر شاہ باقی ماندہ ہمایوں نقطہ داغ غضب تعدی بردہن ظلم و بیدادی  
 آن ثبت است کہ تا انقضای دوران و انتہائے زمان محو نگردد۔ فی الحقیقت این قلعہ مجسمہ  
 عبرت است زیرا کہ از ملاحظہ ایں سر سگندری ہمسر قصر دوازده درمی آن تحیر و ششدری  
 کہ عارض می شود۔ عارض قرطاس از تحمل بار زلف تحریر آن قاصر است۔

ای ہبصر گر بیانی از پے دیدار آن	درس عبرت ہم بیاموز از درو دیوار آن
درفراق بانی اوسینہ اش رشک چمن	شد دلش از کثرت داغ الم گلزار آن
سیر گلزار دلش بنائے و ہر گل را بیں	یک نگاہ غور در کار است اندر کار آن
ہست این تار بج گویا یک زبان این را بخوان	تا عیاں گردد بخوبی بر دولت اسرار آن
چشم عبرت ہیں کشا و قدرت حق نہیں	تا خاک یزی ز اشکت بر دل انگوار آن
شیر شاہ را ہم سر آمد روزگار دولتش	ہم سرش را ہم سر آمد سخت ناہنجار آن
بوم نوبت میزند ہر دم بہ نوبت خلائش	ز آنکہ ویران گشت اکنون کو چہ بازار آن
اصغماں نیم جہاں رہتاس بدیم و گر	ہست بر اثبات ایں دعویٰ گواہ آثار آن
بر فصیلش طائر و ہم و خیال کس بشد	ز آنکہ گشتہ سنگسار از رفعت کسار آن
طول و عرضش پیکسانی صندس ہم نہا	عمر با بایکہ پماید کسے اقطار آن
دیر با گشتہ کہ فریاد و فغاں ہا میکند	کس شخورد از خویش و بیگاز غم و تیمار آن
اینکہ می آید نظر در پلے آن آب رواں	جمع گردید است آب اشک حسرت باہ آن
چشم عبرت بر یکشاہ و سر نہ حیرت کش	از تحیر و دلگر چوں فرقداں دربار آن

دیدہ دل را کشا و چشم ظاہر ہیں بہ بست  
 تادلت فی السحال گرد و مطیع انوار آن

